

JAZYKOVĚDNÉ AKTUALITY

**INFORMATIVNÍ ZPRAVODAJ
ČESKÝCH JAZYKOVĚDCŮ**

roč. XXXVIII – 2001

č. 4

JAZYKOVĚDNÉ AKTUALITY

Informativní

zpravodaj českých jazykovědců

roč. XXXVIII - 2001

č. 4

ISSN 1212 - 5326

Vydává Jazykovědné sdružení České republiky

Redakční rada :

Jan Kořenský (hlavní redaktor)

Jana Hoffmannová (zástupkyně hlavního redaktora)

Alena Vrbová (výkonná redaktorka)

Adolf Erhart, Ján Horecký, Jiří Nekvapil, Pavel Novák, Zdeněk Starý

Adresa redakce a administrace:

Ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha 1
(k rukám prof. J. Kořenského)

Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 583/1993
ze dne 13.4.1993.

Příspěvky laskavě zasílejte na disketě 3.5", 1,44 MB ve formátu textového editoru
MS Word. Příklad text příspěvku v jednom vyhotovení, vytištěný v normalizované
úpravě.

OBSAH

	strana
Redakční poznámka	4
P. Kaderka: <i>Text, kontext, diskurz</i>	5
M. Dočekal: <i>České anafory a Teorie reprezentace diskurzu</i>	13
J. Bártová: <i>Kontradikce v současné české publicistice</i>	25
I. Černá – T. Křenková – M. Uhrová: <i>Seznamovací inzerát jako textový typ</i>	30
M. Laštovičková: <i>Jazyk popisující Boha aneb feministické návrhy, jak oslovovat Hospodina</i>	37
A. Krausová: <i>Negociace čili vyjednávání</i>	45
L. Hašová: <i>K problematice střídání a míšení kódů</i>	52
J. Janíková: <i>Z rozborů nepřipravených projevů – úvody a závěry</i>	58
M. Havlík: <i>Pauzy v kázání</i>	70
I. Pavelková: <i>K tzv. rázu v češtině</i>	78
M. Sedláková: <i>Tendence vývinu slovenského fonologického systému</i>	84
E. Frühaufová: <i>Interferencia vo zvukových rovinách slovenčiny a rómčiny</i>	94
P. Strouhal: <i>Reflexe lingvistické a sémiotické terminologie v muzikologii</i>	100
M. Fedák: <i>O osobitostiach grafickej podoby (synchronneho) internetového textu</i>	109
J. Svobodová: <i>Jazyk na přelomu tisíciletí v uměleckém textu. Jáchym Topol: Anděl</i>	119
M. Matouchová: <i>Konfrontační analýza lexikálních jednotek výchozího jazyka a jejich překladových protějšků</i>	125
A. Kulczycká: <i>Metody překladu slovních hříček</i>	132
P. Kuldánová: <i>Fenomén úpadku mluvené spisovné češtiny</i>	138
R. Prouzová: <i>K osvojování spisovné kompetence v podmínkách školské komunikace</i>	143
J. Loudová: <i>Specifické učivo na středních školách – konkrétní návrh výuky českého jazyka na středních zdravotnických školách</i>	157

Redakční poznámka

V tomto čísle Jazykovědných aktualit otiskujeme další příspěvky přednesené na Druhém setkání mladých jazykovědců, které se konalo ve dnech 15. a 16. května 2001 v Olomouci. Další informace o této akci lze nalézt ve 3. čísle Jazykovědných aktualit na s. 5. Ve 3. čísle je také otištěna první část příspěvků.

Text, kontext, diskurz

Petr Kaderka (ÚJČ AV ČR Praha)

0 Termíny text, kontext a diskurz patří bezesporu k nejméně frekventovanějším termínům současné komunikačně orientované lingvistiky. Jejich vzájemný vztah je velmi úzký, výrazy text a diskurz si dokonce v jistém smyslu konkurují. Užívání termínu diskurz je přitom do velké míry konfušní: různí autoři jej užívají v různé šíři a v rámci různých teoretických paradigmat (srov. Hoffmannová, 1996, 1997).

Dnes, kdy lingvisté obracejí svou pozornost ke studiu složitých komunikačních situací, v nichž hrají roli nejen verbální prvky, ale stále větší měrou i prvky vizuální a akustické, a kdy možnosti komunikace rostou s vyvíjením nových komunikačních technologií a marketingových strategií, je stále více žádoucí vztah těchto tří ústředních pojmů vyjasnit.

V našem článku budeme analyzovat kampaň Linky bezpečí (LB), jedné z organizací tzv. neziskového sektoru, která se v podobě série plakátů objevila ve vagoncích pražského metra a vyvolala silný mediální ohlas. Budeme analyzovat tuto komunikační událost v celé její složitosti, počínající analýzou verbálně-vizuálních plakátů a končící analýzou dialogu vedeného na stránkách novin a na internetu. Pozorně si budeme všimnout kontextu, a to jak kontextu plakátů, tak kontextu veřejné diskuse. Naším cílem je ukázat, co v této události je text, co kontext a co diskurz.

1 Naše chápání diskurzu teoreticky vychází z tzv. kritické analýzy diskurzu N. Fairclougha (1992). Tato teorie, spojující lingvistickou analýzu textu a sociálně orientované pojetí diskurzu, je přínosná zejména tím, že explicitně navazuje na dílo M. Foucaulta, které je pro koncept diskurzu neopominutelné. Pojmy text a kontext jsou pak určovány chápáním ústředního pojmu diskurz.

V běžném lingvistickém užití je diskurz totéž co komunikát a splývá tak s termínem text. Ve Faircloughově pojetí (1992) je diskurz pojem širší než text. Text je základní vrstvou diskurzu, kterou překrývají vrstva diskurzí praxe, zahrnující procesy produkce a interpretace textu, a vrstva sociokulturní praxe, vztahující se k situačnímu, institucionálnímu, společenskému a kulturnímu kontextu. Vztah pojmů text a diskurz výstižně charakterizují Hodge a Kress (1988): „Discourse” is often used for the same kind of object as text but we

will distinguish the two, keeping discourse to refer to the social process in which texts are embedded, while text is the concrete material object produced in discourse." Každý diskurz je zároveň text. Text je matérie diskurzu, nebo jak říká Fowler (1996), médium diskurzu: „Roughly speaking, texts can be regarded as the medium of discourse (...). Discourse is the whole complicated process of linguistic interaction between people uttering and comprehending texts." Diskurz je tedy text a zároveň - upustíme-li od Faircloughovy distinkce mezi sociokulturní a diskurzí praxí - případ sociální praxe.

Při tom je však třeba rozlišovat mezi diskurzem a diskurzí událostí. Diskurzí událost je kupř. událost, kterou zde budeme analyzovat, od vylepení plakátů až po mediální diskusi o nich. Naproti tomu výrazem diskurz označujeme jednak sémanticko-epistemologickou dimenzi vztahu mezi myšlením a jazykem, jednak konstitutivní povahu diskurzu. Diskurz konstituuje sociální identitu, sociální vztahy a systém vědomostí a přesvědčení (Fairclough, 1992). Toto konstituování se děje pochopitelně v čase a jednotlivé diskurzy podléhají neustálým změnám. Podstatným rysem diskurzu je proto jeho historičnost.

Pojem kontext zahrnuje v našem chápání vše, co je v dané komunikační události sémanticky relevantní, tedy vše, co je relevantní pro interpretaci. Týká se jak lingvistického kontextu (kotextu, intertextovosti), tak fyzikální situace, sociální situace, znalostí a vědomostí účastníků a také komunikačního kanálu (Auer, 1995). Dynamický charakter kontextu, tj. fakt, že kontext je účastníky komunikace aktivně vytvářen, že se proměňuje a vyvíjí, tematizujeme užíváním agentizovaného termínu kontextualizace.

Materiálem pro analýzu byly fotografie plakátů pořízené v metru, novinové články, které o kampani informovaly nebo na ni reagovaly, a dokumenty organizací publikované na internetu. Ke kampani se tematicky vztahovalo několik knižních publikací, které tak spoluvytvářely kontext; jedná se např. o základní českou publikaci k problematice týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte *Týrané, zneužívané a zanedbávané dítě* (Dunovský, J. - Dytrych, Z. - Matějček, Z. et al., 1995) a o studii o psychické deprivaci *Pozdní následky psychické deprivace a subdeprivace* (Matějček, Z. - Bubleová, V. - Kovařík, J., 1997).

2.1 Přistupme nyní k analýze plakátů. V první fázi kampaně se na stěnách vozů metra objevila zaměřovaná zrcadla s textem *Vyzkoušejte si, jak se cítí týrané děti*. Tuto část kampaně zcela pomijíme, neboť byla jen předtaktim samotné kampaně a na rozdíl od čtveřice plakátů, které následovaly, nevyvolala žádnou kontroverzi. Podstatné je snad jen to, že tato „pocitová zrcadla“ byla nahrazena v další fázi věcným a textově bohatším *Desaterem rodičů*, které tak vytvořilo textový doplněk k převážně vizuálním plakátům.

Na čtveřici plakátů čteme tyto texty:

On mě pohladí. Máma Ne. Cíťový chlad je týrán.	JEHO SE NEBOJÍM TáTY Ano. Nadávký a výhrůžky jsou týrán.
POVÍDÁME SI SPOLU. S MÁMOU NE. Nezájem a nevěšmavost je týrán.	MÁ NA MĚ ČAS. TÁTA NE. Nevěňovat se dítěti je týrán.

Na pátém, menším plakátku je pod nadpisem *Desatero rodičů* tento text:

Dítě, které je nadměrně kritizováno, se naučí odsuzovat.

Dítě, které je bito, se naučí prát.

Dítě, které je vystavováno posměchu, se začne stydět.

Dítě, které je ponižováno, ztrácí sebedůvěru.

Dítě, které se setkává s tolerancí, se snáze naučí trpělivosti.

Dítě, které je chváleno, získá sebedůvěru.

Dítě, s nímž se hraje rovná hra, se naučí spravedlnosti.

Dítě, které je obklopeno přátelstvím, se naučí laskavosti.

Dítě, které prožívá pocit bezpečí, se naučí důvěřovat.

Dítě, které je milováno, je schopno lásky.

Výrazným stylistickým rysem všech těchto textů je větný paralelismus a lexikální opakování. Prozkoumejme blíže paralelismus „desatera“. Jeho schéma je *dítě, které... se naučí... Sloveso naučit se je ve dvou případech nahrazeno jiným slovesem nabývání, příj. pozbývání, získat a ztratit, v jednom případě je nahrazeno fázovým slovesem začít. Z tohoto schématu vybočuje desátá věta desatera: větný segment *dítě, které je milováno* není doplněn segmentem *se naučí milovat*, jak bychom možná očekávali, nýbrž daleko zásadnějším sdělením *je schopno lásky*. Užití verbonominálního přísudku v kontrastu k verbálním přísudkům předcházejících devíti výpovědí posiluje výlučnost této výpovědi, která tak získává funkci pointy (pojem lásky je ostatním pojmům nadřazen).*

Výraz *desatero* uvedený v nadpisu neoznačuje pouze počet výpovědí, nýbrž odkazuje k biblickému desateru přikázání. Tento intertextový vztah odhalí i člověk, který Bibli nikdy nečetl, neboť pojem desatera se dávno stal součástí našeho kulturního kódu a znalost pretextu tak není nutná. *Desatero rodičů* si tak může recipient „přeložit“ jako

desatero přikázání určených rodičům. Odkazem k Bibli nabývají formálně konstativní výpovědi ilokuční platnosti přikázání. Když oněch deset výpovědí přeformulujeme do podoby přikázání (*Nekřičte! Nebijte!* atd.), vidíme, že výpovědi na plakátu jsou jakoby odpovědi na otázku *Proč?* (*Nekřičte! Proč? Dítě, které je nadměrně kritizováno, se naučí odsuzovat.*).

2.2 Je zajímavé, že v jazykové rovině nenalezneme žádný intertextový prostředek, který by spojoval desatero se čtveřicí plakátů, snad kromě hypertextu „dítě“. Téma „týrání dětí“ se v desateru de facto neobjevuje. Všech pět plakátů je sice „podepsáno“ nápisem *Linka bezpečí*, jak ale poznat, že se tu nejedná o dvě nezávislé akce stejné organizace? Zde recipientovi pomůže vizuální informace. V horní části plakátů s desaterem nalezneme fragmentární vizuální citace ze všech čtyř plakátů. Nápis *Desatero rodičů* je veden právě přes tyto barevné vizuální citace.

Paralelismus a opakování, které jsme konstatovali u verbální složky sdělení, nalézáme i u složky vizuální: plakáty mají (různý) jednobarevný podklad, v centru je umístěn obraz hračky, v horní části jsou nápisy typu *Má na mě čas. Táta ne.*, v dolní části sdělení typu *Nevěnovat se dítěti je týrání.*, zcela dole je vždy umístěno logo Českého Telecomu, telefonní číslo *0800 155 555 / Linka bezpečí* a logo nadace *Naše dítě*, která je provozovatelem LB.

Výpověď v dolní části má vždy totožné umístění a totožnou velikost a barvu písma. V horní části se opakuje hra s grafikou nápisu: písmenka „skáčou“ na pomyslném řádku nebo přímo obkružují obrázek hračky (míče), mají různý sklon i velikost, chybí se v interpunkci, dochází k záměnám minuskule a majuskule, písmena jsou jednou vyšrafovaná, jednou nestejněmárně vybarvená - písmo je tu stylizováno směrem k dětskosti. A podobný rys dětskosti nesou i centrální obrázky: jsou neobratné, ovšem s jistou pečlivostí „vystřižené“ a na plakát „nepořádně nalepené“ (odstávající růžky vytvářejí na plakátu „stíny“).

Slovo a obraz nejsme schopni izolovaně jakkoli interpretovat. Teprve vzájemnou (reciproční) kontextualizací verbálního a vizuálního sdělení lze dospět k interpretaci. Z výpovědi *Povídáme si spolu. S mámou ne.* kupř. nepoznáme, kdo je mluvčím. Teprve z kontextu dětskosti, jak jsme ho popsali výše, vyplývá, že mluvčím je dítě (a ne dospělý člověk). Kontext obrázků nám také umožňuje dešifrovat referenci deiktik v nápisích horní části. *Jeho se nebojím. Táty ano.* stojí nad figurkou bojovníka. Tedy: strašidelného zjevu bojovníka se dětský mluvčí nebojí, otce ano. Tato výpověď je dále kontextualizovaná dolním nápisem *Nadávky a výhrůžky jsou týrání.* Táty se dítě může bát z různých důvodů, ale

teprve v kontextu této výpovědi vidíme, že dětský mluvčí má z otce strach proto, že mu otec *nadává* a že mu *vyhrožuje*. Můžeme si dále povšimnout, že „horní“ a „dolní“ výpověď tvoří dohromady komplexní výrok, napodobuje schéma teze, antiteze, synteze (*Povídáme si spolu. S mámou ne. Nezájem a nevíšlost je týrání.*). Forma sdělení tak vnímatele vybízí interpretovat „horní“ a „dolní“ výpovědi neodděleně.

2.3 Nejdůležitější složkou situačního kontextu je v naší události fakt, že plakáty se objevují na místech obvykle vyhrazených reklamě a v obklopení reklamou. Bylo by tedy zcela legitimní interpretovat tyto plakáty jako propagaci LB, příp. i jako vybidnutí k finančnímu podpoření této organizace. Čtveřice plakátů byla umístěna vždy po dvojicích ve spodní části dveří vozů metra, menší desatero vedle dveří nad sedadly. Toto umístění se ukázalo být sémanticky relevantní, některými komentátory kampaně bylo interpretováno jako umístění ve výšce očí dítěte (plakáty) a ve výšce očí dospělého (desatero). Tuto interpretaci mohly podpořit plakáty kampaně OSN proti rasismu, diskriminaci, xenofobii a intoleranci, které se v metru objevily přibližně ve stejnou dobu. Na těchto plakátech, které byly rovněž umístěny ve spodní části dveří vozů metra, měly stejný rozměr, byly čtyři a tvořily dvojice a často byly k vidění přímo naproti plakátům LB, jsou realisticky a v životní velikosti zobrazeny nohy člověka stojícího na nástupišti metra. Tvůrci těchto plakátů zvýznamnili reklamní plochu, na kterou byly plakáty umístěny. Sémantizace místa jako součást reklamní strategie se tak mohla promítnout do interpretace plakátů LB.

2.4 Text *Desatera rodičů* se nám podařilo poměrně jednoznačně interpretovat s pomocí odkazu k biblickému pretextu. Intertextový odkaz determinoval ilokuční platnost sdělení. Ilokuční funkce čtveřice plakátů není takto jednoznačná a tato nejednoznačnost, spolu s rozdílnými vědomostmi či povědomím o diskutovaném problému, vytvořila podmínky pro prudký názorový střet o smysl kampaně, který se odehrál v médiích.

Téma kampaně (plakátů) bylo ve veřejné diskusi různě artikulováno. V novinových článcích se v kolokaci se slovem *kampaň* objevovalo buď pojmenování *týrání dětí* (např. *Kampaň, která upozorňuje na týrání dětí*, LN, 9. 3. 2001) nebo termín *psychické*, příp. *citové týrání dětí* (např. *kampaň proti citovému týrání dětí*, Večerník Praha, 20. 2. 2001, *kampaň proti psychickému týrání dětí*, Haló noviny, 2. 4. 2001). Výraz *psychický* se ovšem na plakátech neobjevuje a termín *psychické týrání* byl do diskuse vnesen až představiteli LB a nadace *Naše dítě* (NND), kteří takto svou kampaň pojmenovali na tiskové konferenci i na svých internetových stránkách.

Společnost pro podporu rodiny (SPPR), která aktivně vystoupila proti kampani s cílem ji zastavit, zvolila pojmenování *kampaň zaměřená proti rodičům* (Otevřený dopis).

Ohrazuje se zejména proti tomu, že podle plakátů jsou to právě rodiče, kdo děti týrá. Podle SPPR jsou děti týrány především jinde a do diskuse zavádí témata jako *škana v kolektivních zařízeních, vrstevnické tlaky ve školách*, i témata zcela obecná jako *životní prostředí dětem nepřiznivá a omezující a obecně nevlídná atmosféra vůči rodině, která v naší společnosti vládne* (Otevřený dopis). K tomuto okruhu témat přidává ještě jedno téma - *rozvod rodičů, který označuje za největší trauma, jaké může dítě potkat* (Otevřený dopis). Superlativní tvar *největší* spolu s rozvitím tématu v textu je prostředkem, který staví toto téma do popředí (a naopak téma *týrání dětí* odsouvá do pozadí).

Superlativní tvar s podobnou rétorickou funkcí užívá ve své argumentaci (a hodnocení) i LB, která na své internetové stránce tvrdí, že tzv. psychické týrání dětí patří *k nejzávažnějším formám týrání dětí*, což je z odborného hlediska pochybné. Samotný pojem týrání dětí má svůj původ v odborné literatuře, kde se hovoří o tzv. syndromu týraného, zanedbávaného a zneužívaného dítěte (zkratka CAN, z anglického Child Abuse and Neglect) (srov. Dunovský et al., 1995). Internetová stránka LB ukazuje, že tato organizace vychází z odborného diskurzu o CAN (srov. např. *Klienti se na Krizové centrum [Linky bezpečí] obraceli nejčastěji s rodinnými problémy, za nimiž následovaly případy dětí týraných a sexuálně zneužívaných (Child Abuse and Neglect, dále zkratka CAN)*. (Zpráva vedoucí Krizové linky LB)). Pojem CAN má v diskurzu LB ústřední postavení.

Ústředním pojmem diskurzu SPPR je naproti tomu pojem rodiny. SPPR je křesťansko-konzervativní organizace a rodinu chápe jako svazek muže a ženy, kteří jsou sezdáni a jsou biologickými rodiči svých dětí. Rozvod manželství označila SPPR v reakci na kampaň LB za hlavní příčinu týrání dětí: *Mám za to, že dopuštění rozvratu manželství (...) je pak hlavní příčinou zmiňovaných dalších způsobů týrání dětí (...)* (Co je týrání dětí?).

Plakáty LB se tak dostaly do dvou kontextů - do kontextu odborné literatury o CAN a do kontextu křesťanské literatury (nauky) o rodině, nebo - méně obecně a přesněji - do institucionálních variant těchto kontextů. Hlediska obou institucí se ukázala být neslučitelná, došlo ke konfliktu zájmů, a tím i ke konfliktu diskurzů.

3 V našem článku jsme na příkladu jedné události sledovali pojmový obsah tří, resp. čtyř terminů - textu, kontextu, diskurzu a diskurzni události. Počátek diskurzni události byl jasně dán: funkci první repliky dialogu zde měl akt vylepení plakátů. Konec diskurzni události již nemá ostré hranice, zůstává otevřený. Diskurzni událost je vlastně případem utváření dialogické sítě (srov. Nekvapil, Leudar, 1998), ke které může kdokoliv kdykoliv „přidat“ nový text. Dodejme, že se přitom nemusí jednat o texty tvořené v jediném kódu, ale může jít o různé směsice verbálního, vizuálního a/nebo akustického kódu.

Jednotlivé texty diskurzni události se dostávaly jednak do lingvistického kontextu diskurzni události („uvízly“ v dialogické síti), jednak do kontextu sociální praxe, v našem případě do kontextu práce dvou institucí. Obě instituce na jedné straně šíří své vědomosti o světě a snaží se prosadit své zájmy, na druhé straně pracují na svém obrazu (identitě) (viz texty na internetu, tisková prohlášení apod.). Toto uskutečňují prostřednictvím svého institucionálního diskurzu. Oba diskurzy tak tvoří kontext pro „své“ texty v diskurzni události. Nahlíženo z druhé strany jsou jednotlivé texty diskurzni události pouze součástí jednotlivých diskurzů. Z teze o konstitutivním charakteru diskurzu pak vyplývá, že diskurzy v sobě zahrnují ty části kontextu, které samy konstituují (sociální identitu, sociální vztahy a systém vědomostí a přesvědčení), a mimo konstitutivní vliv diskurzu zůstávají pouze fyzikální situace, v níž se diskurzni událost odehrává, a komunikační kanál.

Přehled citovaných pramenů

Co je týrání dětí? <http://www.volny.cz/sppr/zapisnik/tyrani.htm>

Co přinese kampaň Linky bezpečí? Lidové noviny, 9. 3. 2001

Dunovský, J. - Dytrych, Z. - Matějček, Z. et al.: Týrané, zneužívané a zanedbávané dítě. Grada Publishing, Praha 1995

Matějček, Z. - Bubleová, V. - Kovařík, J.: Pozdní následky psychické deprivace a subdeprivace. Psychiatrické centrum, Praha 1997

Otevřený dopis. <http://www.volny.cz/sppr/akce/otevreny.htm>

Psychicky týrané děti modřiny nemají a jejich SOS není slyšet. Večerník Praha, 20. 2. 2001

Start rodičovské linky 2. dubna. Haló noviny, 2. 4. 2001

Zpráva vedoucí Krizového centra LB. http://www.nasedite.cz/lb_kc.htm

Literatura

Auer, P.: Context and contextualization. In: J. Verschueren - J.-O. Östman - J. Blommaert (eds.): Handbook of Pragmatics. John Benjamins, Amsterdam - Philadelphia 1995, s. 1-19

Austin, J. L.: Jak udělat něco slovy. Filosofie, Praha 2000

Čmejková, S.: Reklama v češtině, čeština v reklamě. LEDA, Praha 2000

- Fairclough, N.: Discourse and Social Change. Polity Press, Cambridge 1992
- Foucault, M.: Diskurs, autor, genealogie. Svoboda, Praha 1994
- Fowler, R.: Linguistic Criticism. Oxford University Press, Oxford, New York 1996
- Hodge, R. - Kress, G.: Social Semiotics. Polity Press, Cambridge 1988
- Hoffmannová, J.: Analýza diskurzu (ve světle nových publikací). SaS, 57, 1996, s. 109-115
- Hoffmannová, J.: Stylistika a ... Trizonia, Praha 1997
- Homoláč, J.: Transtextovost a její typy. SaS, 55, 1994, s. 18-33, 99-105
- Mluvnice češtiny 3. Skladba. Academia, Praha 1987
- Nekvapil, J. - Leudar, I.: Masmediální utváření dialogických sítí a politické identity: případ Demokratické strany Sudety. SaS, 59, 1998, s. 30-52
- Titscher, S. - Wodak, R. - Meyer, M. - Vetter, E.: Methoden der Textanalyse. Leitfaden und Überblick. Westdeutscher Verlag, Opladen/Wiesbaden 1998

České anafory a Teorie reprezentace diskurzu

Mojmír Dočekal (FF MU Brno)

1 Pravda, význam a diskurz

Účelem mého referátu je v krátkosti představit některé nové přístupy a metodologie, které staví zpracování přirozeného jazyka na základech formální sémantiky. Soustředím se přitom na pokusy modelovat významy přirozeného jazyka jako kontextově závislé entity. Kromě toho představím problémy tradičních sémantických koncepcí logické gramatiky, které vycházejí z kontextově nezávislých modelů významu. Na závěr proberu některé možnosti, jak lingvisticky zajistit koindexovatelnost/nekoindexovatelnost anafor přes hranice vět.

1.1 Past jazyka

Formální sémantika byla původně rozvinuta logiky pro potřeby analýzy umělých jazyků logiky a matematiky. Na dlouhou dobu byl přirozený jazyk považován za nezkoumatelný prostředky formální sémantiky (důvody: vágnost, ambiguita a nepravidelnost - viz zastánci teze tzv. zavádějící formy jazyka). Příkladem nám může být například Russellova (viz Russell 1905) proslulá analýza určitých deskripcí:

- (1) (a) Prezident ČR je spisovatel.
 (b) $\exists x(\text{prezidentCR}(x) \ \& \ \text{spisovatel}(x) \ \& \ \forall y(\text{prezidentCR}(y) \rightarrow (y=x)))$

Russell (a podobně pak i Strawson, Tarski, ...) na základě této analýzy odvozují, že věty přirozeného jazyka typu NP (obsahující určitou deskripci) je VP mají strukturu:

- (2) $\exists x(\text{NP}(x) \ \& \ \text{VP}(x) \ \& \ \forall y(\text{NP}(y) \rightarrow (y=x)))$

Při srovnání s větou

- (3) Kočka je savec.

jež se v PL klasicky zapisuje jako

$$(4) \quad \forall x(\text{Kocka}(x) \rightarrow \text{Savec}(x))$$

pak vyvstává následující problém: výrazy *Kočka* i *Prezident ČR* se z hlediska syntaxe přirozeného jazyka chovají zcela stejně (v modelech generativní gramatiky jsou označovány jako DP), ale z hlediska logické gramatiky mají diametrálně odlišné vlastnosti (určitá deskripce je funkcí z možných světů do individuí - každému světu přiřadí jedno individuum, obecné jméno je funkcí z možných světů a individuí do pravdivostních hodnot - každému individuu v možném světě přiřadí 1/0 podle toho, patří-li do dané množiny). Jinými slovy: určité deskripce nejsou referujícími výrazy, ale při správné logické analýze odhalíme, že se pod zavádějícím povrchem jazyka skrývá určitá kvantifikující struktura. Věta obsahující určitou deskripci a predikát podle Russella říká, že existuje jedno a pouze jedno individuum splňující podmínky stanovené deskripci a toto individuum má dále vlastnosti určené predikátem. Disproporce mezi syntakticky stejným a sémanticky různým chováním vedla mnoho logiků i filozofů jazyka k již zmíněné tezi o **zavádějící formě jazyka** (viz Wittgensteinovy slavné aforismy o terapeutické funkci filozofie vzhledem k používání jazyka).

1.2 $\forall x$ (NaturalLanguageSentence(x) \rightarrow FormalSentence(x))

Prvním průkopníkem názoru protikladného k tezi o zavádějící formě jazyka byl zřejmě Yehoshua Bar-Hillel, který první zkoumal možnosti většího sblížení lingvistiky a logiky. Do podoby systému přivedl ideu izomorfismu přirozený/umělý jazyk až Richard Montague:

Es gibt nach meiner Meinung keinen wesentlichen Unterschied zwischen natürlichen Sprachen und künstlichen Sprachen der Logiker; ich halte es nämlich für möglich, die Syntax und Semantik beider Arten von Sprachen in einer einzigen natürlichen und mathematisch präzisen Theorie zusammenzufassen.

(Montague 1972, 35)

Podle jeho klasické analýzy můžeme pomocí typovaného lambda kalkulu abstrahovat přes Russellovu analýzu takto:

$$(5) \quad \lambda P \lambda Q \exists x (P(x) \& Q(x) \& \forall y (P(y) \rightarrow (y=x))) (\text{PrezidentCR}) (\text{Spisovatel})$$

Důležité je propojení s přirozeným jazykem: můžeme uvést do systematického vztahu výrazy formálního a přirozeného jazyka: určitý člen bude formalizován jako $\lambda P \lambda Q \exists x (P(x) \& Q(x) \& \forall y (P(y) \rightarrow (y=x)))$, což je funkce, která jako argumenty bere množiny a výsledkem jsou množiny; tedy vztah mezi množinami. Tato relace je pravdivá, jestliže první množina (NP) je jednoprvková a má neprázdný průsečík s druhou (VP). Určitý člen je tedy funkcí s argumenty NP a VP, jejímž výsledkem je pravdivostní hodnota závislá na podmínkách popsanych v předchozí větě. Výrazy *prezident ČR* a *spisovatel* jsou pak argumenty této funkce (označují množiny relativizované k možným světům).

1.3 Problémy s kontextem a s osly

Jakkoliv je montaguovská logická gramatika skvělým nástrojem k analýze přirozeného jazyka a to zejména ze dvou důvodů: 1) nabízí explicitní popis přechodu od syntaktické struktury věty k její formalizaci v intenzionální logice (tento krok lze ovšem i přeskočit a přiřazovat primitivy teorie přímo větám jazyka); 2) je kompozicionální; povšimli si na začátku osmdesátých let nezávisle na sobě dva badatelé - Hans Kamp a Irena Heimová, že vše nefunguje tak, jak si jazyk žádá. Nejlépe bude předvést vše na příkladech. Sémantické vztahy mezi osobními zájmeny a jejich antecedenty byly v klasické sémantice rozdělovány do dvou druhů: zájmeno buď funguje jako individuová konstanta koreferentní se svým antecedentem, nebo je považováno za proměnnou vázanou svým antecedentem. Nicméně zdá se, že v následujících příkladech nejde ani o jednu z těchto možností:

- (6) Do místnosti vešel muž_i. On_i se usmál.
- (7) Každý muž_i, který potká krásnou ženu_i, se na ni_i usměje.
- (8) Vstoupil-li žák_i do učebny, slušně *pro_i* pozdraví.
- (9) Katrin věří, že nějaký mlékař_i přejel jejího psa. Earl věří, že *pro_i* zabil jeho manželku.

První možnost - zájmeno koreferentní se svým antecedentem (jako např. ve větě *Earl má rád mlékaře Dana_i, a proto ho_i často navštěvuje*) je vyloučena, protože v žádné z uvedených vět nereferuje antecedent ke stejné entitě jako anafora (ve skutečnosti antecedent kvantifikuje přes univerzum diskurzu, takže nereferuje k určitému individuu vůbec); z toho vyplývá, že koreference antecedent - anafora je vyloučena. Druhé řešení,

analýza anafory jako vázané proměnné, naráží na obtíže jiného typu: anafory se ve všech citovaných příkladech nacházejí mimo dosah skopu svého antecedenta. Např. v prvním příkladě je antecedentem anafory neurčitá jmenná fráze z předchozí věty. V klasické sémantice jsou však neurčité jmenné fráze překládány jako existenčně kvantifikované výrazy, přičemž jejich skopus nikdy nepřesahuje větu, ve které jsou použity. Přijmeme-li tedy tyto premisy (jež jsou i částí klasické montaguovské gramatiky), nemáme žádnou možnost, jak problémy tohoto typu vyřešit.

Klasickým typem vět, které jsou používány na zpochybnění aplikovatelnosti montaguovské gramatiky na jednotky přirozeného jazyka větší než věta, jsou tzv. **oslí věty**:

(10) Každý farmář, který vlastní osla, ho bije.

(11) Vlastní-li Pedro osla, bije ho.

Analýzujeme-li přímočaře, dostaneme strukturu (12):

(12) $\exists x(\text{osel}(x) \ \& \ \text{vlastni}(\text{Pedro},x)) \rightarrow \text{bije}(\text{Pedro},x)$

ovšem není patřičným zachycením inferenčních rolí příkladu (11). Formalizace (12) je pravdivá za podmínky, že existuje jakékoliv x , které je Pedrem bito (vyplývá z vlastnosti implikace, že pravdivost konsekventu zaručuje pravdivost celé implikace), aniž by toto x muselo nutně být Pedrem vlastněno nebo by toto x muselo být oslem. (12) tedy odpovídá české větě *Vlastní-li Pedro osla, pak něco bije*. Význam této věty je ovšem zcela odlišný od významu věty (11), proto lze analýzu adekvátně zapsat pouze jako:

(13) $\forall x((\text{osel}(x) \ \& \ \text{vlastni}(\text{Pedro},x)) \rightarrow \text{bije}(\text{Pedro},x))$

Taková formule sice zachycuje adekvátně pravdivostní podmínky zkoumané věty, ale zdá se postrádat tyto náležitosti:

- 1 Ztrácí se princip kompozicionality: výrazy jazyka se zdají být díky diskurzu systematicky dvojznačné - nenásleduje-li po zkoumané větě další věta s anaforou, je adekvátní existenční interpretace neurčité jmenné fráze; následuje-li anafora, je nutné použít obecnou kvantifikaci. Jako bychom se vraceli k Russellovi a tezi o zavádějící formě jazyka.
- 2 Skopus kvantifikátorů není určen hranicí věty, ale může se dynamicky měnit v závislosti na diskurzu.
- 3 Obecný kvantifikátor v (13) je pouze východiskem z nouze. Intuitivně je jasné, že je

tvrzením o existenci, nikoliv všeobecným tvrzením. Vhodnějším zachycením než by zřejmě mohla být formule:

(14) $\exists x((\text{osel}(x) \ \& \ \text{vlastni}(\text{Pedro},x)) \rightarrow \text{bije}(\text{Pedro},x))$

Neboť, jak už ukázala Heimová (Heim 1982), v těchto případech nejde o generickou interpretaci neurčité jmenné fráze *osel*, neboť při zachování stejného významu můžeme k frázi *osel* přidat identifikátor neurčitosti, např.:

(15) Vlastní-li Pedro nějakého osla, bije ho.

Tyto problémy navrhuje Kamp řešit pomocí tzv. struktur reprezentace diskurzu. V každé diskurzí struktuře jsou zachycena všechna individua, o kterých je v dané větě řeč, dále pak každá diskurzí struktura obsahuje vlastnosti a relace, které jsou těmto individuí přisuzovány.

2 DRT

Základním notačním nástrojem Kampových diskurzí reprezentací je box. Každý box zastupuje jednu DRS, která se skládá z uspořádané dvojice $\langle U, \text{Con} \rangle$, kde U , univerzum diskurzu pro DRS, je množinou diskurzí referentů a Con je množina podmínek, které tyto referenty splňují. Uvnitř boxu je U zapsáno nahoře, podmínky bývají odděleny horizontální čarou a nacházejí se pod ní. Podmínky mohou být dvojího druhu: atomické nebo další DRS. Jestliže se dvě podmínky nacházejí ve stejném boxu a není mezi nimi explicitně stanoven jiný vztah, jsou interpretovány jako konjunkce.

Syntaktické podmínky dobře utvořených DRS:

DRS jsou:

- Jestliže t_1, t_2, \dots, t_n jsou individuovými konstantami a P je n -árním predikátem, pro $n \geq 1$, je $P(t_1, t_2, \dots, t_n)$ podmínkou.
- Jestliže jsou t_1 a t_2 individuovými konstantami nebo proměnnými, je $t_1=t_2$ podmínkou.
- Jestliže A je DRS, $\neg A$ je podmínkou.
- Jestliže jsou A a B DRS, $[A \vee B]$ je podmínkou.
- Jestliže jsou A a B DRS, $[A \rightarrow B]$ je podmínkou.

- Jestliže x_1, x_2, \dots, x_k jsou proměnnými a C_1, C_2, \dots, C_n jsou podmínkami, pro $k, n \geq 0$, $[x_1 x_2 \dots x_k \mid C_1 C_2 \dots C_n]$ je DRS.

Toto je klasicky syntaktická definice DRS, ale postrádá to, co je na první pohled na DRT atraktivní. Nelineární kastlíkový formát zápisu DRS má evokovat konceptuální prostory v hlavě mluvčího. V následující části se pokusím předvést, jak aplikovat DRS na fragment češtiny.

Charakteristickým znakem DRT je to, že z dané syntaktické struktury (původní Kampův model pracoval s kategoriální gramatikou, novější práce staví na Generalized Phrase Structure Grammar) vyrábí diskurzni reprezentace. Ukázka:

(16) Petr miluje dívku, která ho obdivuje.

Prvním krokem je, že výraz (16) umístíme do boxu:

(17)

Petr miluje dívku, která ho obdivuje.

Další krok v konstruování DRS vede k následujícímu boxu:

(18)

x
Petr=x
x miluje dívku, která ho obdivuje.

Přechod od (17) k (18) je zajištěn třemi následujícími kroky:

- 1 Proměnná x je zavedena do boxu jako diskurzni referent.
- 2 Term, který je subjektem věty, vlastní jméno Petr, je ve větě nahrazeno diskurzni referentem x .
- 3 Je přidáno tvrzení o identitě mezi Petrem a x .

Aplikace pravidla spojeného s vlastními jmény učiní vždy tyto tři kroky. Pravidlo je aplikováno vždy, když narazíme na konstrukci typu $S[NP[vlastni\ jméno] \mid V[...]]$. Aplikace dalších pravidel vede k:

(19)

x y
Petr=x
x miluje y
dívka(y)
y obdivuje ho

Ve třetím kroku je zaveden nový diskurzni referent y . Referenti jsou zaváděni nejen pro vlastní jména, ale i pro neurčité fráze (v další fázi vývoje DRT jsou oba výrazy dokonce zrovnoprávněny a neurčité fráze i vlastní jména se zapisují jako stejné podmínky: $Petr(x), \text{ holohlavý}(x)$), jako je *dívka, která ho obdivuje* v našem případě. V tom, co zbylo z původní věty je term *dívka, ...* nahrazena novým diskurzni reprezentantem y a výsledkem je formule $x \text{ miluje } y$.

Zbývá poslední krok: rozřešit, k jakému antecedentu se vztahuje anafora *ho*. Relevantní DRS konstrukční pravidlo nahrazuje **dosažitelného**, v předchozích krocích zavedeného diskurzniho referenta za zájmeno. Protože *ho* je mužského rodu, jediným dosažitelným referentem je to x , které je ve vztahu identity k vlastnímu jménu *Petr*. V složitějších diskurzích se může stát, že narazíme na více dosažitelných referentů, a proto bude úkolem lingvistiky, aby dodala DRT analýze seřazený seznam (od nejpravděpodobnějšího k nejméně pravděpodobnému) dosažitelných referentů. Výsledek:

(20)

x y
Petr=x

x miluje y
dívka(y)
y obdivuje x

Tím jsme dospěli k závěru: žádný další krok v překladu přirozený jazyk → DRS není možný. Výsledkem je box, který obsahuje dva typy výrazů:

- 1 Množinu referenčních ukazatelů (diskurzivních reprezentantů), tj. x, y.
- 2 Množinu podmínek: Petr=x, x miluje y, dívka(y), y obdivuje x.

Všechny DRS je možné přeložit do jazyka PL 1. řádu:

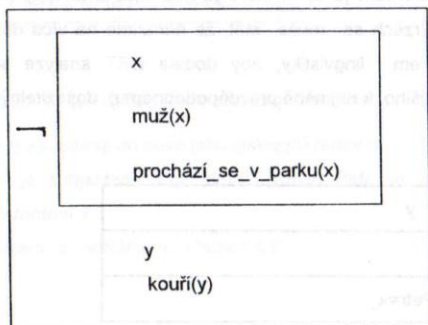
(21) $\exists xy[x=Petr \ \& \ dívka(y) \ \& \ miluje(x,y) \ \& \ obdivuje(y,x)]$

3 Dosažitelnost

Z lingvistického hlediska je podstatné, jakým způsobem ošetří DRT klíčový pojem **dosažitelného** antecedenta. Srovnej:

(22) *Není pravda, že se nějaký muž prochází v parku. On kouří.*

Je jasné, že v (22) není možné koindexovat výrazy nějaký muž a On a je tedy nutné, aby DRT zajistila nekoindexovatelnost neurčité jmenné fráze nějaký muž a anafory on. DRT toho dosahuje tím, že negace vytváří vlastní zanořenou DRS:

Pro dosažitelnost anafor jsou samozřejmě důležité i gramatické rysy antecedentů. Nejvýznamnějším problémem pro zjištění možného antecedentu je zřejmě interference » pragmatikou: některé anafory jsou zřejmě systematicky ambigní a jejich správná koindexace je možná jen za pomoci znalostí o světě:

(23) Petr hodil zmrzlým kuřetem do okna. To se rozbilo.

Je zřejmé, že vědomost o tom, jaký referent je antecedentem výrazu *to*, je odvoditelná pouze s encyklopedickou znalostí světa: musíme znát fyzikální vlastnosti skel a zmrzlých kuřat za obvyklých podmínek.

3.1 Algoritmy

Pokud je mi známo, nejpropracovanější algoritmy k vyhledání nejpravděpodobnějších antecedentů lze dnes najít v počítačové lingvistice. Jde většinou o metody založené na praktické potřebě parsingu přirozeného jazyka. Nejsou proto metodicky čisté, ale lze v nich najít velmi mnoho poučení o skutečném fungování jazyka. Jedním z nejzdařilejších je tzv. saliency algoritmus, který můžeme najít popsany např. v Jurafsky & Martin 2000.

Jurafsky & Martin zkoumají faktory, které ovlivňují pravděpodobnost antecedenta:

1 Aktuálnost - entity, které jsou zavedeny v diskurzu později, jsou více vhodné než ty představené dříve:

(24) Neo jí hamburger. Mlékař Dan ukradl ježka v kleci. Trinity by ho potřebovala.

V daném případě je pravděpodobnější, že Trinity potřebuje víc ježka v kleci než hamburger.

2 Gramatická role - entity zmíněné v subjektové pozici jsou více salientní než ty, které jsou v objektové pozici a ty jsou zase více salientní než ostatní.

(25) Petr zabil Pavla. On je zabiják.

3 Opakované použití - entity, kterým byla věnována zvýšená pozornost v minulém diskurzu, budou pravděpodobně ve fokusu i nyní.

4 Paralelismus:

(26) (a) Petr šel s Pavlem do parku.

(b) Jana s ním šla k lékaři.

Pravděpodobně budeme v (b) objekt interpretovat jako koreferentní s NP Pavel.

5 Slovní sémantika:

(27) Petr telefonoval Pavlovi. On ztratil své auto.

Petr kritizoval Pavla. On ztratil své auto.

Na základě těchto faktorů lze zkonstruovat následující algoritmus.

Algoritmus obsahuje dva základní kroky:

1) Narazíme-li na jmennou frázi, která označuje novou entitu, přidáme *pro* ni reprezentaci do diskurzního modelu (shodné s DRT). Pravděpodobnosti:

Aktuálnost (současná věta)	100
Subjekt	80
Existence	70
Přímý objekt	50
Nepřímý objekt a subkategorizované adverbialé	40
Ne-adverbialé	50
Hlava fráze	80

2) Narazíme-li na anaforu, ohodnotíme ji takto:

Paralelismus	35
Katafora	-175

Po ohodnocení seřadíme možné antecedenty, odstraníme ty, kteří nemají shodu v rodu a čísle, spočteme totální vhodnost referentů a zvolíme referenta s nejvyšším koeficientem.

Příklad:

(28) Dan uviděl v zastavárně krásné kolo. *pro* ukázal jej Neovi. Nakonec si jej *pro* koupil.

Zpracování první věty:

Dan: $100 (\text{Akt.}) + 80 (\text{Subj.}) + 50 (\text{NeAdv}) + 80 (\text{Hlava}) = 310$
kolo: $100 (\text{Akt.}) + 50 (\text{Obj.}) + 50 (\text{NeAdv}) + 80 (\text{Hlava}) = 280$
zastavárna: $100 (\text{Akt.}) + 40 (\text{Adv}) + 80 (\text{Hlava}) = 220$

Po každé větě jsou hodnoty salience vyděleny dvěma, takže výsledek je: 155/140/110. V následující větě narážíme na specifikum češtiny: jako jazyk *pro-drop* umožňuje čeština *pro* podměty. Otázkou je, zda máme nulově vyjádřené zájmeno pokládat za anaforu. Myslím,

že pro to mluví mnoho důvodů (viz hypotéza modifikované valenční teorie, ...), ale v našem případě je zřejmě nejdůležitější fakt, že foneticky nulové zájmeno funguje v diskurzu stejně právoplatně jako jeho foneticky realizované (myslím tím hlavně na zvyšování salience). *pro* nemá zřejmě rodové charakteristiky, proto do seznamu možných antecedentů musíme zařadit všechny tři diskurzni entity z předchozí věty. Vítězem se pak stává nejsalientnější *Dan*. Ten je přidán do tzv. ekvivalenční třídy s *pro*, které samo má salience $100 + 80 + 50 + 80 = 310$. Přičteme-li ho k salinci *Dana*, dostaneme novou tabulku:

Dan + *pro*: 465
kolo: 140
zastavárna: 110

Další anaforou, kterou musíme určit, je *jej*: kvůli rodu je jediným možným antecedentem *kolo*. *Jej* je přidáno do ekvivalenční třídy ke *kolu*:

Dan + *pro*: 465
kolo + *jej*: $420 = 140 (\text{kolo}) + 100 + 50 (\text{Obj.}) + 50 (\text{NeAdv}) + 80 (\text{Hlava}) = 420$
zastavárna: 110

Dále se objevilo vlastní jméno *Neo*, které je přidáno do tabulky:

Dan + *pro*: 465
kolo + *jej*: 420
Neo: $270 = 100 + 40 (\text{IO}) + 50 + 80$
zastavárna: 110

Na počátku zpracování poslední věty jsme v situaci:

Dan + *pro*: 232.5
kolo + *jej*: 210
Neo: 135
zastavárna: 57.5

Takže je jasná interpretace dvou anafor: *pro* = Dan, *jej* = kolo.

Toilik malá ukázka fragmentárního lingvistického algoritmu, který je do jisté míry schopen zachytit anaforickou koindexaci přes hranice vět. V modulární výstavbě gramatické teorie lze takový nebo jiný podobný algoritmus považovat za určitý druh filtru, který předchází budování diskurzních struktur.

4 Závěr

Troufám si tvrdit, že z provedených zkoumání lze odvodit následující: logicky velmi slibný koncept DRT lze podpořit z lingvistické úrovně tak, aby popsal jazykovou empirii.

Nechci pochopitelně tvrdit, že existuje přímá analogie mezi kognitivními pochody mozku a vyhodnocovacími procedurami načrtnutými výše. Nechci simplifikovat, ale přesto pokládám to, že lze najít procedury, které adekvátně popisují mechanismy koindexace anafor přes větné hranice, za dobrý základ k přiblížení se komputačním mechanismům jazykové schopnosti mozku.

Literatura

- Bar-Hillel, Y. (1970), *Aspects of Language*, Jerusalem
- Blackburn, P. & Bos, J. (2001), *Representation and Inference for Natural Language*, <http://www.comsem.org>
- Eijck, J. & Kamp, H. (1997), *Representing Discourse in Context*. In: Benthem, J. & Meulen, A. (eds.), *Handbook of Logic and Language*, Amsterdam
- Gamut, L.T.F. (1991), *Language, Logic and Meaning*, Chicago
- Heim, I. (1982), *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*, PhD thesis, Amherst, MA
- Jurafsky, D. & Martin, J. H. (2000), *Speech and Language Processing (An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition)*, Prentice Hall
- Montague, R. (1972), *Universale Grammatik*, Braunschweig
- Peregrín, J. (1998), *Úvod do teoretické sémantiky*, Praha
- Russell, B. (1905), *On denoting*. In: *Mind* 14, 1905, str. 479–493; česky: *O označení*. In: Tondl, L. & Berka, K. (eds.), *Logika, jazyk, věda*, Praha

Kontradikce v současné české publicistice

Jana Bártová (PdF Univerzita Hradec Králové)

1. Termínem *kontradikce* se v logice označují takové výroky, jejichž logická forma implikuje spor. Určitý příznak se něčemu zároveň predikuje i nepredikuje, něco se tvrdí a současně popírá. Kontradiktorické výroky jsou proto a priori nepravdivé, z hlediska klasické formální logiky neinformativní.

V přirozené komunikaci se však přesto setkáváme s logicky spornými výpověďmi typu *To je a není pravda; Ona je a není šťastná; To vypadá i nevypadá dobře; Mně se tam chce i nechce jít* apod. Proč se taková tvrzení v řeči objevují? Co motivuje mluvčího k jejich užití? A proč je nepovažujeme za nepřipustná nebo přinejmenším nevhodná, jestliže jim jejich logická forma předurčuje roli nutně nepravdivých vět? V následujícím textu se na tyto otázky pokusíme alespoň částečně odpovědět.

2. V Aristotelově *Metafysice* (1946, s. 277) čteme: „*Kdo říká, že něco je a není, popírá to, co tvrdí, a tím popírá, že výraz znamená to, co znamená. Ale to je nemožné. Znamená-li tedy nějaký výraz, že něco je, je nemožno, aby opačná výpověď o téže věci byla pravdivá.*“

Kontradikce sice skutečně obsahují vnitřní spor, ten se však během pragmatické interpretace ruší. Adresát totiž vždy předem předpokládá, že mluvčí pronáší výpověď smysluplnou, a podle toho také k interpretaci přistupuje. Snaží se větu interpretovat tak, aby měla smysl. Výpověď z hlediska klasické formální logiky kontradiktorickou chápe na základě svých komunikačních zkušeností jako určitou obsahovou kondenzaci či generalizaci toho, co bude v řeči mluvčího následovat. Od mluvčího se tedy očekává, že v další části své promluvy logickou kontradikci vysvětlí, a tím ospravedlní. To znamená, že následně uvede, v jakém ohledu říká ano a v jakém ne.

V případě, že po kontradikci zpřesnění nenásleduje, může se adresát pokusit dekódovat význam kontradiktorické výpovědi sám. Jeho interpretace však vždy zůstane do

jisté míry neurčitá. Význam kontradiktorické výpovědi lze pochopit pouze na základě širšího kontextu.

3. Užít v řeči kontradikci je jednou z možností, jak vyjádřit slovy něco neurčitého, nejistého, nejednoznačného, relativního či subjektivního.

3.1 Jedním z důvodů užívání kontradikcí je existence sémanticky neurčitých predikátů, jejichž věcný význam není jednoznačně definovatelný, respektive jejich definování by nutně vyžadovalo volbu jednoho konkrétního kritéria. Kontradiktorického vyjádření lze využít právě v situaci, kdy nemůžeme nebo nechceme upřednostnit jedno jediné hledisko na úkor hledisek jiných. Výpovědi typu *On je a není starý; Jsem a nejsem spokojená; To bylo i nebylo k smíchu; Ten nákup je i není výhodný; To byla i nebyla snadná práce* apod. naznačují, že při hodnocení bereme v úvahu minimálně dvě různá kritéria.

3.2 Kontradikce může být také výsledkem pokusu zobecnit nezobecnitelné. Objevuje se jako úvodní výpověď rozsáhlejšího textu a plní zde funkci jeho obsahové kondenzace či generalizace. To dokládají i následující příklady.¹

Václav Klaus má i nemá důvod k radostnému ohlédnutí. Vyhrál dvoje volby v jednom roce, zároveň ale s pomocí jednoho opozičního a jednoho koaličního kolegy lépe než Einstein dokázal teorii relativity. Vítězí se tím, že se nevíteží, prohra je jen jiným označením výhry. Skončí-li rozdávání karet v supervolebním roce tak, že z pěti es v podobě křesel nejvyšších ústavních činitelů drží nejsilnější strana v ruce jen jedno (byť fakticky nejvýznamnější), není o silvestrovské noci důvodu k bujarému veselí.²

Reklamuje-li uživatel zimní obuv, protože mu do ní teče, má i nemá na top rávo. Vlhkost nesmějí propouštět výrobky celoplastové a celopryžové neusňové. U kožených zimních kozaček, kde se vyskytuje mnoho šitých spojů, se rozhodně nedá počítat s vodotěsností. Useň totiž patří k materiálům po určité době propustným. V tomto případě má každý prodejce právo reklamaci odmítnout jako neoprávněnou.³

¹ Příkladové texty z roku 2001 byly získány excerpcí denního tisku. Ostatní texty (z let 1993 – 1998) byly vyhledány v Českém národním korpusu.

² Korecký, M.: *Krásný rok Josefa Luxe*. Lidové noviny, 2. 1. 1997, s. 8

³ Müllerová, E.: *Jak nakupovat boty do nepohody*. Právo, 26. 11. 1998, s. 10.

V podobě zobecňujícího tvrzení proniká kontradikce i do novinového titulku. Uvedme alespoň dva příklady. Názory prvních diváků nového filmu Jana Svěráka *Tmavomodrý svět* byly uveřejněny v Lidových novinách pod názvem *Tmavomodrý svět se líbí i nelíbí⁴*, což naznačuje, že jde o ohlasy kladné i záporné. Podobně článek z deníku Právo, obsahující resumé několika zahraničních komentářů k bavorským volbám, byl nazván *Zahraničí dává i nedává Kohlovi šanci⁵*. Jednotlivé komentáře totiž rozdílně hodnotí šance německého kancléře Helmuta Kohla na jeho znovuzvolení v blížících se celoněmeckých volbách.

3.3 Další potenciální funkcí kontradiktorických tvrzení je zdůraznění specifčnosti, zvláštnosti či jedinečnosti toho, co je předmětem řeči.

Srovnajme následující texty. V prvním z nich autor kontradikcí zdůrazňuje „*nespomou svébytnost*“ Anglie. V druhé ukázce je kontradikce užito k charakteristice „*zcela unikátního fenoménu v demokratické společnosti*“.

Znovu si uvědomíte, že Anglie je i není Evropou. Je jedinou významnou evropskou zemí, která je ostrovem. (...) Nechce se své nespomé svébytnosti vzdát a i pod tímto zorným úhlem hledí na dnešní Evropu a na její sjednocování v rámci Evropského společenství (či Unie). Říci, že v Anglii převládá destruktivní euroskepticismus, by bylo nadsázkou, Britové jsou spíše konstruktivními eurorealisty. Věří v evropskou integraci, nevěří tolik v evropské instituce.⁶

Tady je namístě několik slov o britském postoji ke straně Sinn Fein: je to sice úředně povolené politické seskupení, které se účastní (s nevelkým úspěchem) voleb – ale britská úřední místa s ním odmítají o čemkoli jednat (...) Jde o zcela unikátní fenomén v demokratické společnosti: Sinn Fein současně je i není politická strana – jinými slovy není ani kočka, ani myš. Údajně s ní nelze jednat proto, že je pouhou hláskou troubou terorismu, ale zase zřejmě není natolik teroristická, aby byla prostě zakázána.⁷

⁴ Švagrová, M.: *Tmavomodrý svět se líbí i nelíbí*. Lidové noviny 24. 5. 2001, s. 28.

⁵ *Zahraničí dává i nedává Kohlovi šanci*. Právo 16. 9. 1998, s. 8.

⁶ Klaus, V.: *Anglický konzervatismus je nám blízký*. Lidové noviny, 21. 3. 1994, s. 1.

⁷ O jednom podání ruky. Respekt 1993, č. 25.

3.4 Často se setkáme s kontradiktorickým tvrzením *Ano i ne*. Vyskytuje se jako odpověď na zjišťovací otázku, na kterou sice nelze odpovědět jedním slovem, protože situace je daleko složitější, která však podle mluvčího vyžaduje buď potvrzení, nebo popření toho, o čem se mluví. Mluvčí má pocit, že na takto formulovanou otázku je ano/ne jedinou adekvátní odpověď.

Jednotlivá hlediska mohou být uvedena výslovně, jako je tomu v následujícím interview s tibetským dalajámou.

A: *V České republice jste byl naposledy před téměř osmi lety. Přiblížil se od té doby váš návrat do Tibetu?*

B: *Domnívám se, že ano i ne. Ne v tom smyslu, že přístup čínské vlády je mnohem tvrdší. Ano v tom, že stále více Číňanů projevuje své sympatie a zájem o Tibet, a někteří dokonce vyjadřují svou solidaritu s mou osobou.⁸*

Jindy zůstává na čtenáři, aby pro a proti z textu sám odvodil:

A: *Právě zvuk kláves posunul celou desku do mnohem popovější roviny. Chtěli jste zaútočit na komerční hitparádu?*

B: *Ano i ne. Chtěli jsme natočit nejlepší popové album tohoto roku, ale nešlo nám o soutěžení s Oasis o první příčku žebříčku. Nahráli jsme nejsrozumitelnější a nejchytlavější album v naší kariéře, ale jak deska obstojí v hitparádě, to je druhá věc.⁹*

Samo užití kontradiktorické výpovědi může být mluvčím explicitně zdůvodněno a ospravedlněno poukázáním na nejednoznačnost a složitost dané situace.

A: *Je v německé televizi možné, aby intendant šéfredaktorovi nařídil, co má vysílat?*

B: *Ano i ne. To je těžká otázka. Čistě teoreticky, formálně, je to možné, prakticky je to vyloučené nebo – řečeno diplomaticky – bylo by to nezvyklé. Podniková kultura něco takového nepřipouští, ale úplně se to vyloučit nedá.¹⁰*

⁸ Život jakoby bez štěstí. Rozhovor s tibetským dalajámou o Číně, kolaboraci a tibetském duchu. Respekt 1997, č. 40.

⁹ Dědek, H.: Britští Suede přišli se svým nejchytlavějším albem. Mladá fronta 28. 9. 1996, s. 18.

¹⁰ Překvapuje mě slovník vašeho premiéra. Rozhovor s Thomasem Hütschem, korespondentem veřejnoprávní německé televize ARD v Praze. Lidové noviny, 13. 4. 2001, s. 11.

3.5 Formulaci „*Ano i ne*“ nalezneme neznáma také jako třetí možnost v zábavných testech objevujících se na stránkách společenských magazínů.

Máte rádi risk nebo riziko? a) Ano; b) Ne; c) Ano i ne – záleží na okolnostech.¹¹

4. Kontradikce vzniká porušením zákona sporu, který je jedním ze tří základních logických zákonů myšlení (vedle věty o identitě a věty o vyloučení třetího). Zákon sporu říká, že není možné, aby zároveň platily dva protikladné výroky; jinými slovy, není možné, aby bylo pravdivé p a zároveň non-p. I přes výhrady některých filosofů zůstává princip sporu jedním ze základních východisek jak logiky, tak sémantiky. Význam výpovědi však není dán pouze její logickou formou. Svou roli zde hrají další faktory, v případě kontradikcí především kontext. V kontextu se může pragmatická interpretace výpovědi výrazně lišit od dané sémantické reprezentace. Ačkoli jsou kontradikce z pohledu klasické formální logiky sporné, a proto nepravdivé a neinformativní, v přirozené komunikaci mají své místo a jejich užití je z pragmatického hlediska oprávněné.

Literatura

Aristotelova *Metafyzika*. Praha 1946

Kolář, P.: *Argumenty filosofické logiky*. Praha 1999

Peregrin, J.: *Úvod do teoretické sémantiky. Principy formálního modelování významu*. Praha 1998

Tugendhat, E. – Wolf, U.: *Logicko-sémantická propedeutika*. Praha 1997

Wittgenstein, L.: *Tractatus logico-philosophicus*. Praha 1993

¹¹ Reflex 1994, č. 42.

Seznamovací inzerát jako textový typ

Iva Černá, Tereza Křenková, Marcela Uhrová (FF UP Olomouc)

Předmětem našeho výzkumu je textová analýza prováděná na korpusu 210 australských **seznamovacích inzerátů** uveřejněných v australském tisku. Daný korpus byl získán ze zdrojů doktorandské práce Mgr. Jitky Vlčkové, Ph.D. *The language of personal advertising in Australian newspapers* s laskavým svolením autorky.

Z povahy zkoumaného materiálu vyplývá **interdisciplinární charakter** celého výzkumu a také nutnost zohlednit poznatky a závěry získané z ostatních oblastí jazykovědného a textologického přístupu k jazyku.

Jako přístup základní jsme po důkladném zvážení všech charakteristických rysů daného korpusu zvolily přístup textově-analytický, který byl modifikován poznatky z oblasti etnografie komunikace (D. Schiffrin, 1994), psycholingvistiky, sociolingvistiky, pragmatiky a tzv. gender studies získanými v rámci studia příslušných oborů. Při zkoumání kvantitativních parametrů daného korpusu bylo částečně využito přístupů a metod používaných v kvantitativní lingvistice a statistice.

Při práci s jazykovým materiálem byla vzata v úvahu kulturní specifičnost zkoumaného textu, a to jak s ohledem na přímé účastníky dané komunikační situace a výsledný komunikát, tak s ohledem na externí, tzn. *sekundární účastníky komunikace*. Pro účely našeho výzkumu tímto termínem označujeme takové účastníky komunikační situace, kteří nejsou ani autory textu, ani komunikanty, pro něž je tento komunikát autorem přímo určen.

S tímto souvisí i problematika tzv. kulturního filtru, což je určitý kulturně specifický soubor názorů, postojů a hodnot, který má vliv na jazykovou kompetenci uživatelů jazyka, tedy zjednodušeně řečeno na to, jak k jazyku přistupují, jak jej používají a jak vnímají používání tohoto jazyka jinými mluvčími. Jsme si vědomy toho, že tato skutečnost do jisté

míry podmiňuje naše vnímání daného jazykového materiálu, v tomto případě korpusu australských inzerátů, a že výzkumné závěry jsou tímto ovlivněny.

V procesu produkce i percepce inzerátu je významná role kontextu. Intertextovost představuje významný faktor, posuzování textů bez zřetele k intertextovosti nelze považovat za adekvátní. Inzerát se zpravidla vyskytuje v pravidelné rubrice spolu s ostatními inzeráty podobného zaměření, s nimiž tvoří tzv. *textovou kolonii* (*text colony*). Textová kolonie je útvar, jehož jednotlivé části neodvozují svůj význam z posloupnosti, ve které jsou seřazeny; jejich lineární řazení tedy nereflkuje žádné kauzální vztahy mezi jednotlivými položkami, které tvoří do značné míry samostatné textové útvary, řazené s různou mírou arbitrárnosti (Tárnyiková 1995). Jedná se tedy o různé seznamy, adresáře, encyklopedie apod. Mimo jiné lze za textovou kolonii pokládat také noviny a časopisy, ve kterých se vyskytuje i zkoumaný textový typ.

Noviny představují specifický typ textové kolonie, v jejímž rámci je možné vydělit další textové kolonie do sebe vzájemně zapuštěné. V našem případě tedy můžeme noviny a časopisy považovat za základní textovou kolonii, do ní je zapuštěna kolonie inzerátů obecně, a v této pak kolonie inzerátů seznamovacích. Jedná se v podstatě o zvláštní typ textové koherence, které si je příjemce zpravidla vědom, což ovlivňuje jeho interpretaci textu již ve fázi presupozicí.

Tyto jednotlivé vrstvy vydělitelné v rámci textových kolonií lze pracovně považovat za jakési kontextové vrstvy, které se na sebe nabalují, a tvoří pragmatický rámec, který je v dané situaci aktivován. Domníváme se, že při percepci textu dochází u příjemce k postupné několikafázové interpretaci textu, která pravděpodobně alespoň částečně reflektuje předpokládanou strukturu textových kolonií. Příjemci se na základě percepce konkrétního textu aktivuje jeden nebo více pragmatických rámců, které potom zpětně ovlivňují kontext. Jedná se tedy o dynamický proces, který probíhá i na straně autora při produkci textu.

Hypotézu, kterou jsme na základě analýzy korpusu ověřovaly, lze shrnout do těchto bodů:

- a) na volbu komunikační strategie reflektující jednu z níže popsaných perspektiv má vliv sociální sémantika, mezi jinými faktory i pohlaví autora

V nejobecnější rovině lze vydělit dva typy strategií vhodných pro danou komunikační situaci; základní rozdíl mezi nimi je v perspektivě. První z nich je orientována na příjemce textu, autor podává popis své představy o ideálním partnerovi, jedná se v podstatě o

strategii typu „koupím“. Inzeráty, v nichž převládá tato orientace, označujeme jako *partner-oriented* (PO). Sem patří inzeráty typu:

ENGLISH GENT 48 non smoker, social drinker seeks large cuddly romantic female with sense of humour who enjoys dining out, movies, travel and weekends away. VMB 032

Druhá strategie je orientována na autora textu, autor podává informace o sobě, zjednodušeně lze tuto strategii zařadit do kategorie „prodám“. Tento typ inzerátu nazýváme pracovníě *self-oriented* (SO). Typické jsou inzeráty jako například:

AUSTRALIAN male aged 24, 5'8" black hair, blue eyes, smoker, social drinker, enjoys listening to bands, movies, horse riding, camping, seeks lady 18-25 with similar interests. VMB 097

Mezi těmito dvěma typy se vyskytují inzeráty, které se na ose *self-oriented* --- *partner-oriented* nacházejí přibližně uprostřed. Tuto strategii lze pro zjednodušení opsat nejspíše jako „nabízím – požadují“. Jedna část inzerátu pak popisuje autora, druhá část podává charakteristiku hledaného partnera; spojujícím prvkem mezi oběma částmi bývá sloveso „hledání“ (například *look for*, *seek* a další). V ideálním případě jsou obě části proporcčně vyvážené. Takovéto inzeráty jsme vydělili pod pracovním označením *self-partner* (SP). Jedná se o inzeráty tohoto druhu:

A GENUINE NICE guy 35 yo Aussie 6ft tall, intelligent, with a good sense of humour seeking slim to medium non smoking lady, 25-33 who likes sports, movies and weekends away. VMB 626

Je zřejmé, že spíše než o vyhraněné typy jde o texty s převažujícími tendencemi, které tvoří propustné skupiny vymezené na ose mezi oběma krajními strategiemi. Oba krajní typy lze v tomto ohledu považovat za disproporční.

Domníváme se, že při volbě jedné z výše popsaných strategií hraje významnou roli *sociální sémantika*, tj. sémantika distance a solidarity (Brown, Gillman 1968). Následná kvantitativní měření potvrdila tezi, že volbu převažující strategie ovlivňuje kromě jiných faktorů také pohlaví autora; podle našich předpokladů u žen převládaly strategie více orientované na partnera, zatímco u mužů tomu bylo naopak.

- b) předpokládáme existenci konvencionalizovaných kognitivních rámců, které se v podobě tzv. textové matice mohou projevit na povrchové struktuře textu, tedy v rovině jeho konkrétní realizace; inzeráty, v nichž se tato matice vyskytuje, lze

považovat z našeho hlediska za stereotypní, z povahy a funkce stereotypu v našem pojetí vyplývá, že by měly kvantitativně převažovat

Pro naše účely jsme vymežily stereotyp na základě kritérií orientovaných ke struktuře komunikátu. Stereotypičnost lze podle našeho názoru pozorovat na několika jazykových rovinách. Jejich projevy na rovině lexikálního obsazení nepovažujeme za relevantní, zaměřily jsme se na problematiku stereotypu na rovině *výstavby textu*.

U stereotypičnosti na této rovině předpokládáme existenci určitých kognitivních rámců, které jsou v odlišné míře reflektovány při procesu strukturace textu. Kognitivní rámec aktivovaný v dané situaci v mysli producenta textu lze schematicky popsat nejspíše takto: „[Já].....[hledat].....[ty].“ Je zřejmé, že tento velmi obecný rámec je různě modifikován a měl by korespondovat se zvolenou komunikační strategií. Některé z těchto rámců jsou výrazně prediktabilní a lze vysledovat tendence k jejich opakovanému používání, které vede k jejich následné schematizaci.

Na rovině konkrétní textové realizace se tento jev projeví jako fakultativní výskyt tzv. *textové matice*. Právě přítomnost tohoto „syntaktického prefabrikátu“ je kritériem stereotypičnosti ve zkoumaných textech; pozitivní přítomnost této matice charakterizuje stereotypní text. *Textovou matici* pro účely této práce chápeme jako explicitní realizaci projekce kognitivního rámce v rovině formálního ztvárnění textu. Matici zapisujeme jako sekvenci selektivně vybraných parametrů v podobě symbolů tak, jak jsou lineárně řazeny v konkrétním textu; jsou v ní projektovány komunikační strategie zvolené konkrétními autory.

- c) v rámci textové matice lze vysledovat konfigurace parametrů, část z nich podléhá hierarchizaci, která má vliv na jejich pozici ve struktuře textu

Zkoumané parametry představují psychosociální a jiné charakteristiky účastníků dané komunikační situace. Pro lepší orientaci jsme po posouzení korpusu provedly vnitřní dělení zkoumaných parametrů na tzv. *hierarchizované* a *nehierarchizované*. Mezi nehierarchizované parametry řadíme:

- věk
- vzdělání
- fyzické a mentální charakteristiky komunikantů
- ekonomickou situaci
- zájmy
- zaměstnání

- typ předpokládaného vztahu.

Mezi těmito parametry nelze vysledovat vzájemné vztahy založené na kauzálních či jiných vazbách, předpokládáme však, že se v působení v procesu strukturace textu vzájemně ovlivňují.

U ostatních parametrů jsme na základě kulturního kontextu provedly předpokládanou hierarchizaci, která odráží naše vnímání australské reality ovlivněné prizmatem českého kulturního zázemí. Mezi hierarchizované parametry řadíme tyto charakteristiky, jejich lineární zařazení odpovídá předpokládanému pořadí v hierarchii:

- rasa
- národnost
- náboženství
- politická orientace
- teritorium.

Domníváme se, že tato hierarchizace ovlivňuje výskyt těchto parametrů v podobě explicitní jazykové realizace s tím, že hierarchicky nejvyšší komponent bude mít procentuálně vyšší počet výskytů na místech exponovaných z hlediska příjemce textu. Za takováto místa pokládáme např. úvodní slova textu tištěná odlišným typem písma nebo místa příznaková z hlediska funkční větné perspektivy. Správnost této hypotézy se potvrdí při souvýtku několika hierarchizovaných parametrů v rámci jednoho textu.

Z obou kategorií parametrů autor při produkci textu selektivně vybírá ty, které budou explicitně ztvárněny na povrchové struktuře textu; tento výběr je individuální a odráží konkrétní charakteristiky autora.

Chtěly bychom v této souvislosti polemizovat se článkem Jany Hoffmannové *Seznamovací inzeráty mladých lidí* (1985). Autorka pracuje s podobně stanovenými parametry, avšak jejich existenci předpokládá na rovině významu textu, hovoří v tomto smyslu dokonce o jejich obligatorním výskytu na této rovině. My se domníváme, že o případné obligatornosti lze hovořit pouze na úrovni kognitivních rámců, při produkci textu zřejmě má všechny tyto parametry autor ve svém povědomí, avšak na rovině významu textu se tyto parametry objevit nemusí, autor provádí selekci na základě mnoha různých kritérií a jazykově ztvární pouze vybrané parametry.

Následuje ilustrativní příklad práce s korpusem na materiálu jednoho z inzerátů, jedná se o přepis inzerátu do podoby textové matice:

SOUTH COAST lady well presented 5'6" 9st. 10 early 60's would like to meet clean honest emotionally and financially secure gentleman 55-65 yrs young for companionship and social outings. Interests include dining out, dancing, gardening , home life, travel, 042 area code. VMB 333 #D.T.14

**TR + Rn + 2FP + VK +... V (would like to meet) ...+ 3MP + ES + Rn + VK + 2VZ.
5HB – VMB**

Takto zpracovaný korpus byl podroben kvantitativním analýzám za účelem verifikace výše uvedené hypotézy. Přesné výsledky těchto měření jsou k dispozici v plné verzi práce, na tomto prostoru je bohužel není možno publikovat.

Na základě získaných poznatků můžeme konstatovat, že naše pojetí stereotypičnosti u tohoto typu textů lze považovat za relevantní, v obou skupinách inzerátů tvoří stereotypické texty více než padesát procent; takto pojatý stereotyp je tedy v dané komunikační situaci funkční.

Kvantitativní měření potvrdila také hypotézu o roli sociální sémantiky při volbě komunikačních strategií, autoři mužského pohlaví volí ve většině případů strategii orientovanou na autora textu, zatímco u žen je tomu naopak. Obecně lze také konstatovat vyšší míru stereotypičnosti u *self-oriented* inzerátů, a to v obou skupinách inzerentů.

Z technických důvodů bohužel nebylo možno zohlednit pořadí hierarchizovaných parametrů v matici textu, ale na základě jiných pozorování lze hypotézu o jejich hierarchizaci pokládat za velmi pravděpodobnou. Na korpusu tohoto rozsahu však nelze existenci této hierarchie přesvědčivě prokázat. Bylo by nutno mít k dispozici mnohem rozsáhlejší korpus a dokonalejší technické zázemí.

Navazující výzkumy by pak mohly brát v úvahu například takové charakteristiky, jako je typ periodika, v němž je daný inzerát uveřejněn, konkrétní vlastnosti autorů inzerátů, např. vzdělání, sociální příslušnost a jiné, které mají na strukturaci textu nezanedbatelný vliv.

Pro detailnější charakteristiku zkoumaného typu by bylo třeba rozsáhlejšího korpusu a vyšší citlivosti ke zkoumaným parametrům, což by usnadnilo lepší technické zázemí. Bylo by možno například zkoumat preference u různých skupin inzerentů, vliv jednotlivých parametrů na výskyt jiných a podobně.

Závěrem lze konstatovat, že i text tak malého rozsahu poskytuje mnoho nosných témat pro výzkumy nejen v oblasti textové analýzy.

Literatura

- Brown, R. – Gillman, A.: The pronouns of power and solidarity. In T. Sebeok, Style in language, 1968, s. 235-276. Reprinted in Fishman, 1968b, s. 252-275
- Coulmas, F. (ed.): Conversational routine. The Hague – Paris – New York 1981
- Crystal, D. - Davy, D.: Investigating English style. London 1969
- Halliday, M. A. K. – Hasan, R.: Language, context and text: Aspects of language in a social-semiotic perspective. Oxford University Press 1989
- Hoffmannová, J.: Seznamovací inzeráty mladých lidí. NŘ, 68, 1985
- Kořenský, J. – Hoffmannová, J. – Jaklová, A. – Müllerová, O.: Komplexní analýza komunikačního procesu. České Budějovice 1985
- Leech, G. : The principles of pragmatics. London – New York 1983
- Schiffirin, D.: Approaches to discourse. Blackwell, Oxford UK, Cambridge USA 1994
- Tárnyiková, J.: Chapters from modern English syntax II., Text perspective. Olomouc 1995. Vague language as a communicative strategy (A cross-cultural comparison of English and Czech) (nepublikováno)
- Wierzbicka, A.: Cross cultural pragmatics. Berlin – New York 1991

Jazyk popisující Boha aneb feministické návrhy, jak oslovovat Hospodina

Michaela Lašťovičková (ÚJČ AV ČR Praha)

a) Filosofický pohled na jazyk popisující Boha

Lidé užívají slov. V náboženství se užívá mnoha slov a jazyka se zde dá užít mnoha různými způsoby. Jedním z nich jsou *náboženská tvrzení*, která se v dějinách filosofie rozdílně posuzovala.

Někdo může začít například tvrdit, že *Bůh je věčný* nebo že *Bůh je dobro*. Problém, který s takovými tvrzeními vzniká, je, že není jasné, co vlastně znamenají. Slovo *věčný* je obtížně vysvětlitelné, žijeme-li sami v čase, je pro nás existence věčnosti empiricky neověřitelná. Slovo *dobrý* se na druhé straně užívá o lidských vlastnostech. Bude toto slovo znamenat totéž, pokud jej aplikujeme na Boha?

Náboženská tvrzení se vztahují ke věcem mimo naši zkušenost, a je proto obtížné určit, zda mají či nemají význam. Mnoho filosofů se zabývalo myšlenkou, zda můžeme jazyk náboženství nebo jazyk modlitby považovat za jazyk s *významem* či *bez významu*. Věta tak podle některých filosofů má smysl jen tehdy, pokud se dá převést na základní smyslovou zkušenost, kdežto v opačném případě svůj smysl ztrácí. Tato teorie vešla ve známost jako *pravidlo verifikace*.

Vycházela z přesvědčení, že se dá význam určit tím, že jednu věc vztáhneme na druhou. Můžeme si to přiblížit formou obrazu. Smyslovou zkušeností všichni získáváme obrazy předmětů a představy o těchto předmětech. Jazyk spočívá na těchto vnitřních představách. Věta má význam, protože odpovídá mým vnitřním představám. Například rozumím slovu *stůl*, protože jsem si tento předmět spojila s vnitřní představou stolu.

Ovocem tohoto přístupu bylo, že se všechna náboženská tvrzení nepřijala, neboť spadala pod oblast metafyziky a nedala se jednoznačně ověřit smysly. Z tohoto se vyvodil i pozdější názor, že je jazyk náboženství bez významu.

Princip verifikace prošel však nakonec kritikou a uzavřelo se, že sama teorie nedává smysl. Chceme-li tedy určit, zda je určitá věta pravdivá a použít při tom principu verifikace,

musíme před tím vědět, co tato věta znamená, rozumět jí, a teprve potom ji začít verifikovat. Tak věta „*Tento pulovr je černý*“ se dá ověřit, neboť obě jmenované položky dobře známe a víme, co znamenají.

Další snaha, jak stanovit pravdivost a nepravdivost vět, vedla k vytvoření teorie *falsifikace*. U náboženského jazyka to však znovu nepřineslo ovoce. To, že se věty tohoto jazyka nedají falsifikovat (popřít), ještě neznamená, že nemají význam, ale spíše jde o jiný typ vět, než na kterých se dá stanovit pravdivost či nepravdivost.

Obě ze zmíněných teorií (tedy jak verifikace, tak falsifikace) neposkytly žádné kritérium pro stanovení významu. Náš zásadní problém, že se jazyk náboženství vztahuje na věci mimo lidskou zkušenost, zůstává, a se skutečností, která nás přesahuje, se vyrovnává různými způsoby – např. tím, že často používá *negace*, *analogie* nebo *symboliky*.

Protože Boha nemohu lidskými slovy popsat, mohu o něm říci, jaký se mi zdá, že není (tj. použít *negace*). Například mohu říct, že „*Bůh není konečný, není materiální*“. Pokud takových vět máme víc, mohou nám o Bohu něco vypovídat.

Další způsob, jak se dá o Bohu vypovídat, je *analogie*. Analogie je srovnání dvou odlišných věcí, u kterých se objevují určitá podobná hlediska. (To znamená, že přísluší více věcem způsobem částečně stejným a částečně různým; např. „*zdravý*“ o člověku, o léku, pokrmu, podnebí; ovšem je třeba zdůraznit, že toto částečné se nesmí rozumět v tom smyslu, jako by část té věci byla stejná či podobná a část jiná zase odlišná. Celá ta věc, která je si s nějakou podobná, si je s ní zároveň i nepodobná, a tím se od ní liší.)

Další způsob, který se užívá k popisování Boha, je *symbolika*. Symbol se snaží znázornit to, co je za hranicemi našeho poznání, a proto nemůžeme ověřit, zda je jazyk náboženské symboliky adekvátní a přiměřený... Nevíme, zda nám symbol pravdivě znázorňuje transcendentní pravdy, nebo je pro tento úkol nedostatečný a nevhodný. Jisté však je, že se v náboženství užívá symboliky jako jednoho druhu komunikace. To, na čem symbolický jazyk doslova spočívá, je víceznačnost nebo dvojitý smysl – konkrétní slovo nebo výraz má další skryté významy, a tak může znamenat něco zcela jiného.

b) Feministické návrhy, jak oslovovat Hospodina

Pojmem „náboženský jazyk“ nebo „jazyk popisující Hospodina“ mohu označit nejrozličnější a vzájemně odlišné texty (biblický text, liturgický text, dogmatický text, text

církevních dokumentů, text homiletický, aj.). Kromě toho je i Bible sama kniha neobyčejně žánrově bohatá (najdou se zde písně, žalmy, hymny, žalozpěvy, chvalozpěvy, drama, jsou v ní knihy historické, sapienciální, prorocké). Ve svém příspěvku se proto omezím na křesťanské liturgické texty, které jsou ovšem úzce provázané a harmonizované s texty biblickými (např. čtení nebo evangelium při mši) a homilií, ve které se úryvky Písma vykládají a objasňují.

U Bible je třeba brát v úvahu, že byla napsána v jiném jazyce, než je náš mateřský (hebrejsky, řecky a aramejsky). Navíc je to kniha, která nemá pouze jednoho autora, a svatopisci, kteří se na ní podíleli, ji vytvářeli zhruba dva tisíce let; jde o dílo mnoha generací. Tím, že Bible vznikala poměrně dlouhou dobu, je pro nás v mnohém obtížná a kulturně odlišná.

Liturgický jazyk, který se v dané společnosti užívá pro oficiální bohopoctu, začíná vždy jako živý jazyk určité společnosti, kterému lidé prokazují zvláštní úctu a který se dědí z generace na generaci. Nepodléhá však tak rychlým změnám jako hovorová řeč a relativně vůči ní zastarává.

Odchýlení liturgického jazyka od jazyka profánního může mít výhodu v určité univerzalitě liturgického jazyka, má však také nevýhodu, protože se tento jazyk může stávat příliš archaickým, a tím také nesrozumitelným. Proto se v dnešní době můžeme setkávat s tendencemi tyto určité archaičnosti odstranit a nahradit je výrazy dostatečně srozumitelnými.

Jedna z takových tendencí proniká do liturgického jazyka i v podobě tzv. feministických přístupů, které sledují rodovou příslušnost starozákonních jmen pro Boha a bojují za to, aby do jazyka nepronikla slova manifestující pouze mužskou podobu (*Bůh Otec, Bůh Syn*). Proto se objevují dokonce návrhy tyto jména feminizovat či neutralizovat (*Bůh Matka, Lidské Dítě* nebo *Dítě Boží*).

Proslulý text z Janova evangelia (3, 16) zní následovně:

„*Neboť Bůh tak miloval svět, že dal svého jediného Syna, aby žádný, kdo v něho věří, nezahynul, ale měl život věčný. Vždyť Bůh neposlal svého Syna na svět, aby svět soudil, ale aby skrze něj byl svět spasen.*“ Po úpravách vzniká ale následující posun: „*Neboť Bůh tak miloval svět, že dal své jediné Dítě, aby každý, kdo v toto Dítě věří, nezahynul, ale měl život věčný...*“

¹ Rosemary Ruether, *Sexism and God-Talk, Toward a Feminist Theology*, Boston, 1983, s. 211.

Tato myšlenka mě přivedla k tomu, abych se na celou problematiku více zaměřila a pokusila se o krátkou analýzu celého problému, zda je zde na místě určitá obava, že by volba zmíněných substantiv způsobovala potlačování práv či důstojnosti žen².

Pojmenování *Bůh Otec* nebo *Syn* je vlastně vedle liturgie termínem, který používá i Bible. Mezi užíváním biblického a liturgického jazyka je jasně patrné úsilí o jazykovou harmonii, výrazovou věrnost, shodnost a přesnost. Zdrojem liturgického jazyka je latinský text *Neovulgaty*, případně *Vulgaty*, který vytváří pevný základový bod, ze kterého se liturgický jazyk překladatelsky čerpá.

Tento zmíněný podklad je pro liturgické texty velmi důležitý. Liturgický jazyk je totiž sám o sobě symbolem, má symbolizovat neustálý dialog, který vede Bůh s lidmi. Liturgické texty se tedy vědomě vyhýbají nadměrnému psychologizování nebo příliš moderním výrazům, které jsou závislé na moderních postojích či vzorech. Liturgický text má tedy dialogický rozměr, jde o symbolizovaný dialog člověka s Bohem a Boha s člověkem, který se nedá oddělit ani od takzvaného dialogu „křesťanského života“. Do celkově jinak syntakticky, stylově a literárně laděného textu se proto nehodí slova, která by byla s biblickými pasážemi v rozporu. Navíc musí být slova liturgické modlitby volena uvážlivě, aby se dal recitovat, zpívat, a musí harmonizovat s obdobnými texty užívanými jinde na světě. Liturgický jazyk má závaznou podobu a strukturou a použitím současného jazyka se z něho vyděluje jen homilie, promluva kněze.

Jméno *Boha Otce* je ve starozákonním textu použito čistě analogicky, neznamená to, že by bylo v tradici církve ztotožňováno s lidským otcem mužského pohlaví. O tom najdeme hojně zmínky už v samotné bibli:

Nu 23,19 „Bůh není člověk, aby lhal, ani lidský syn, aby litoval...“

Dt 4,15-16 „V den, kdy k vám Hospodin mluvil na Chorébu zprostředku ohně, jste neviděli žádnou podobu; velice se tedy strážte, abyste se nezvrhli a neudělali si tesaňou modlu, žádné sochařské zpodobení, zobrazení mužství nebo ženství.“

Symbol Božeho otcovství se tedy nedá u Boha aplikovat, protože o Bohu mluvíme pouze analogicky, obdobně. Biologickému vymezení se ve vztahu k Bohu nesmí přičítat příliš velká role. Chápání Boha v Bibli nebo liturgických textech není sexistické. Sexistické by mohly být mnohé interpretace na biblické texty navazující. O změně jazyka má smysl uvažovat, jen pokud jde o člověka, ale ne o Boha.

Použije-li kněz během liturgie v homilii oslovení „bratři“ a opomene ženy, resp. sestry, které jsou na bohoslužbě přítomny v daleko větším počtu, je jistě důvod, proč by se ženy měly cítit právem ukřivděné. U pojmenování Boha jsme však v jiné dimenzi, mluvíme o někom, kdo nás celkově přesahuje.

Prvotní křesťané dlouho hledali termíny, kterými by se dala popsat jednot božství ve třech Božských osobách. Pět či šest století se rodila tato promyšlená formulace Trojediného Boha, kterou feministky nyní kvůli rodové symetrizaci zavrhnou a nahrazují dostatečně ženským jazykem.

Takovéto změny v textu samotného Pisma a následně liturgie jdou v podstatě proti zažitému systému křesťanské věrouky. V okamžiku, ve kterém uděláme z označení „*Boha Otce*“ pojmenování „*Boha Otce a Matku*“, se dostáváme k polyteismu a z trinitární perichoreze³ Boha vzniká quaternitální, tedy Nejsvětější Čtveřice. Navíc se takto rodí představa hermafroditálního božstva, která působí groteskně. Také celá svatební symbolika Hospodina a Izraele, Krista a církve by byla postavena na hlavu. Vznikla by nám vlastně symbolika homosexuální.

Jak uvádí *Roland M. Frye* ve svém příspěvku *Language for God and Feminist Language*, poukazují feministky také na to, že byl rozhled biblických autorů omezen pouze patriarchálním modelem doby, a proto jim v dřívější době nepřišlo na mysl, že by se Bůh dal nazývat Matkou. Tuto možnost nabízí až 20. století.

V jednom z církevních pramenů (v díle Hilária z Poitiers) se upozorňuje na fakt, že Bůh člověka přesahuje, a proto se na něj nedají použít lidská vymezení a omezení. Máme-li tedy problémy s terminologií v Písmu nebo následně v liturgii, je to podle něj proto, že na celý problém nestačíme. Úsilí změnit však obrazný jazyk bible a její literární figury či symboliku není přesto na místě, protože by způsobil změnu v chápání pojmů, což je právě u Bible věc na pováženou. Bible používá obrazný jazyk ne proto, aby měla vysokou stylistickou úroveň, ale protože bibličtí autoři nevěděli, jak Boha lidsky popsat.

Celý problém feministických požadavků dosadit za Boha slovo *Matka* je tedy v podstatě nepřijatelný, protože by znamenal nejenom zásah do textu, ale i narušení věrouky.

³ perichoreze - přebývání jednoho v druhém

² Rosemary Ruether's *Women – Church: Theology and Practice of Feminist Liturgical Communities*. In: *New York Times Book Review*, December 21, 1986, s. 25 (recenzovala Susan Schmeer)

Bible se považuje za svatou a inspirovanou právě proto, že se ve svědectví, které podává o Bohu, nemýlí, v tom, že Boha líčí pravdivě. V Bibli můžeme najít vyčerpávající svědectví, jak Bůh mluvil v dějinách k člověku, jak se mu dával poznat.

Snaha o rodovou symetrizaci nebo vyhnutí se rodově specifickým výrazům je v biblickém jazyce věc neopodstatněná a nesprávná. Vždyť zisk plynoucí z takové záměny by byl nulový, jedna „jednostrannost“ by se nahradila druhou „jednostranností“.

Domnívám se, že opomíjení ženskosti v liturgickém či biblickém jazyce nemá ani v nejmenším souvislost s nižším společenským postavením žen. Nebudeme-li ale brát v úvahu kvalitativní odlišnost liturgického či biblického textu, nepodaří se nám jej dochovat v původní a neporušené podobě pro další generace.

Na závěr mě napadají slova známého filosofa Ludwiga Wittgensteina:

„A picture held us captive. And we could not get outside it, for it lay in our language and language seemed to repeat it to us inexorably.“

Literatura

- Anzenbacher, A., 1990, Úvod do filosofie. SPN, Praha
- Cassirer, E., 1996, Filosofie symbolických forem II. Oikúmené, Praha
- Caton, Ch. E., 1963, Philosophy and Ordinary Language. University of Illinois Press, Urbana
- Cole, P. - Lee, J., 1994, Religious Language. Philosophy of Religion. Abacus Educational Services, 424 Birmingham Rd., Marlbrook, Worcestershire
- Čmejková, S. a kol., 1996, Čeština, jak ji znáte a neznáte. Academia, Praha
- Daneš, F. a kol., 1997, Český jazyk na přelomu tisíciletí. Academia, Praha
- Daneš, F., 1997, Ještě jednou feministická literatura. In: Naše řeč 80/ č.5, 1997, s. 256-259
- Eisner, P., 1945, Bohyně čeká: Traktát o češtině. Aventinum, Praha
- Eisner, P., 1997, Chrám i tvrz. Pluto, pražské nakladatelství Jiřího Poláčka ve spolupráci s nakladatelstvím B. Just, Praha
- Feminismus devadesátých let českýma očima, 1997. In: Sborník Nové čtení světa I., vydala Marie Chřibková, Praha

- Frey, R. M., 1993, Language for God and Feminist Language. Problems and Principles. The Handsel Press Ltd., 33 Montgomery Street, Edinburgh
- Hoffmannová, J., 1995, Feministická lingvistika? In: Naše řeč 78/ č.2, s. 80-91
- Jeffner, A., 1972, The Study of Religious Language. Bloomsbery Street, SCM Press Ltd., London
- Küng, H., On Being a Christian. Garden City, NY, 1976, s. 311
- Mollenkott, V., 1983, The Divine Feminine: The Biblical Imagery of God as Female. New York
- Opočenská, J., 1995, Z povzdálí se dívaly také ženy. Výzva feministické teologie. Kalich, Praha
- Peregrin, J., 1992, Úvod do analytické filosofie. Herrman & synové, Praha
- Peregrin, J., 1998, Obrat k jazyku: druhé kolo. Filosofia, Praha
- Petříček, M., 1997, Úvod do současné filosofie. Herrman & synové, Praha
- Porter, S. E., 1996, The Nature of Religious Language. Sheffield Academic Press, England
- Ramsey, I. T., 1965, Christian Discourse. Oxford University Press, London
- Ramsey, I. T., 1957, Religious Language. Bloomsbery Street, SCM Press Ltd., London
- Ricoeur, P., 1997, Teória interpretácie: Diskurz a prebytok významu. Archa, Bratislava
- Ricoeur, P., 1993, Život, pravda, symbol. Oikúmené, Praha
- Ruether, R., 1983, Sexism and God-Talk, Toward a Feminist Theology. Boston, s. 211
- Schmidt, G. R., 1978, Lutheran Liturgical Prayer and God as Mother. Worship, vol. 52, s. 517
- Tichý, P., 1996, O čem mluvíme? Vybrané stati k logice a sémantice. Filosofia, Praha
- Valdrová, J., 1997, K české genderové lingvistice. In: Naše řeč 80/ č. 2, 1997, s. 87-91
- Valdrová, J., 1999, Ženský obsah v mužské formě – některá úskalí generického maskulina. In: Sborník z mezinárodní konference Jinakost, cizost v jazyce a v literatuře. UJEP v Ústí nad Labem
- Valdrová, J., 2001, Novinové titulky z hlediska genderu. In: Naše řeč 84, 2001/ č. 2, s. 57-61

Tugendhat, E. - Wolf, U., 1997, Logicko-sémantická propedeutika. Nakladatelství Petr Rezek, Praha

Zenger, E., 1996, Na úpatí Sinaje. Obrazy o Bohu v prvním zákoně. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří, s. 22-29

Negociace čili vyjednávání

Alena Krausová (ÚJČ AV ČR Praha)

Tématem tohoto příspěvku je rozbor významu a některých pragmatických souvislostí výrazů **negociace**, **negociační**. V první části se zde budu věnovat negociaci jako výrazu, kterého se v poslední době velice často užívá v souvislosti s plánovaným vstupem České republiky do Evropské unie, v druhé části pak negociaci jako lingvistickému termínu (negotiation of meaning, dojednávání významu).

Můj příspěvek je součástí komplexní analýzy televizních diskusních pořadů, která se systematicky provádí v oddělení stylistiky a textové lingvistiky v Ústavu pro jazyk český. V současné době je tu nahráno přes tisíc diskusních pořadů, z toho přepsáno asi sto osmdesát.

Podle akademického Slovníku cizích slov má slovo *negociace* dva významy, jeden z oblasti obchodu – „odkup dokladů na zboží nebo směnek vystavených bankou na základě dokumentárních akreditivů“, druhý z oblasti práva – „mezistátní jednání v oblasti výměny zboží nebo cel“. Porovnáme-li uvedené definice s významy slova *negotiation* ve francouzském a anglickém slovníku, tak zjistíme, že právě tento slovník neuvádí základní význam tohoto slova, jímž je jednání, vyjednávání, dojednávání.

Do české komunikace stále více vstupuje vliv cizích jazyků, a to zejména v souvislosti s mnoha novými skutečnostmi, např. s očekávaným začleňováním České republiky do celoevropských a světových struktur. Tento vývoj je již dlouho zcela zřejmý u jazyka dovozních, vývozních a celních předpisů i u smluv a dohod, jejichž význam přesahuje hranice státu. Účastníci televizních debat o Evropské unii jsou ovlivněni četbou cizojazyčných dokumentů a přebírají tak velice často výrazy z angličtiny, popř. z jiných jazyků do češtiny. Někdy je to potřebné (v případě termínů, které v češtině ekvivalent nemají), někdy se vytvářejí synonyma k již existujícím českým slovům, jak je tomu v případě užívání slova *negociace* ve významu jednání, vyjednávání. Slovo jednání, vyjednávání se však slovem *negociace* nahrazuje téměř výhradně v souvislosti s Evropskou unií. Naopak v textech týkajících se začleňování České republiky do struktury Severoatlantické aliance

jsme se ještě s tímto termínem (alespoň v tak velké míře jako v textech o připojení ČR do Evropské unie) neseškávali. Tento předpoklad jsem si ověřovala vyhledáváním prostřednictvím archivu Newton v Lidových novinách, Mladé Frontě Dnes, Hospodářských novinách, Haló novinách a v některých televizních diskusních pořadech.

V první ukázce z pořadu V pravé poledne V. Klaus uvádí vedle sebe termíny vyjednávání, negociace, dojednávání. Tato synonymická řada funguje jednak jako řečnická figura (ve funkci zdůraznění), jednak výraz *negociace* se synonymně opisuje, vysvětluje.

Václav Klaus: Tak za prvé bych chtěl říci že **vyjednávání** s Evropskou unií je povinné **negociací**, **vyjednáváním**, **dojednáváním**, a myšlenka že v jakémsi falešném huráevropanství které předvádějí některé naše politické strany, ee že snad všichni berou vážně že to vyjednávání vo každou maličkost, je podstatnou věcí celého tohoto procesu (...) já jsem se vrátil před několika hodinami z Portugalska a seděl jsem s portugalským předsedou parlamentu a ten mi říká, nesmíte nikdy opakovat naše negociační chyby, musíte vyjednávat nemilosrdně, konkrétně, pošlete sem vaše vyjednavče (...) já můžu říkat toto je moje **negociační pozice** a neuhnu z ní ani o chloupěk, tvrdé vyjednávání znamená že vyjednáva tvrdě tam, kde je to potřeba to znamená v Bruselu a nedělejíme z toho teď televizní prestižní záležitost (V pravé poledne, 4. 6. 2000).

V další ukázce se v první větě užívá slova vyjednávání, v druhé větě slova negociace. Jsou zde dvě možnosti interpretace: oba výrazy buď mluvčí vnímá jako synonymní, nebo činí rozdíl mezi vyjednáváním (ve smyslu zasedání, schůze, jednání) a negociací (procesem vyjednávání).

Celkem nic se nedá šéfovi Evropské komise vytknout v otázce rozšíření. Jeho návrhy na harmonogram **vyjednávání** byly přijaty, i když z nich vypadla všechna data. Také samotné **negociace** na úrovni komisí probíhají bez potíží (Hospodářské noviny, 4. 4. 2001).

V další ukázce si povšimneme slovního spojení *negociační jednání*, ze kterého je již zřejmé, že mluvčí nechápe slova negociace a jednání jako synonymní. Slovo *negociační* je zde užito ve smyslu vyjednávání. Mluvčí tedy dělá rozdíl mezi slovem jednání, ve smyslu zasedání, schůze, a slovem negociace, ve smyslu vyjednávání, jako činnosti, která je výsledkem jednání.

Dodatečná informace je zaměřena na vysvětlování postupu otvírání trhu s elektřinou a plynem v ČR v souvislosti s novým energetickým zákonem. Lze očekávat, že další

negociační jednání v oblasti energetiky proběhnou ještě v období švédského předsednictví a budou tedy vytvořeny podmínky pro prozatímní uzavření této kapitoly (7. 5. 2001, Hospodářské noviny).

V mediálních debatách se tedy setkáváme se slovy cizího původu často. Na některá z nich jsme si již zvykli (např. na slovo *audit*), jiná nám ještě činí potíže. Na rozdíl od psaného nebo tištěného textu si adresát mluveného projevu (televizní besedy) musí osvojit vysílanou informaci hned, nemůže se k ní opakovaně vracet s tím, aby pochopil, co mu uniklo a čemu nerozumí. To vyžaduje u mluvčích, kteří jsou účastníky televizní debaty, jistý ohled vůči divákovi. Vnímání mluveného textu ztěžují např. složité konstrukce, přebytek odborné terminologie, nejsou vhodná ani nezvyklá cizí slova. V mluveném jazyce se tedy partner nemůže vracet k tomu, co bylo řečeno, a najít si např. význam slova ve slovníku či v příručce, existuje zde však možnost při reálném nebo předpokládaném neporozumění zahájit dialog o významu. Tento dialog obvykle otevírá moderátor, a to buď proto, že sám zmíněnému termínu nerozumí, nebo proto, že toto neporozumění u diváka předpokládá. Tím vede své hosty k vysvětlení nejasných slov, nejčastěji výrazů cizího původu. V průběhu televizních debat tak často dochází k dohadování a postupnému zpřesňování významu, v terminologii pragmaticky orientované lingvistiky se v tomto případě mluví o *negotiation of meaning*.

„Ceci précisé, on peut rappeler dès maintenant, qu'un trait capital, quoique curieusement omis dans la plupart des présentations et des critiques du modèle genevois, de la structure hiérarchique textuelle, distinguait celle-ci de la structure hiérarchique syntaxique: dès Roulet (1985) et Roulet et al. (1985), nous avons postulé que la structure hiérarchique de l'échange était le résultat d'un processus de négociation, sous-jacent à toute interaction [...] Nous partions de l'hypothèse que toute intervention langagière constitue une proposition, qui déclenche un **processus de négociation** entre les interactants. Le développement et la clôture de ce processus de négociation sont liés à deux contraintes de complétude, dites monologiques et dialogiques. Par complétude monologique, nous entendons la nécessité, pour chaque phrase d'une négociation, d'être formulée de manière suffisamment claire pour être évaluée par l'interlocuteur, sinon, celui-ci est obligé d'ouvrir une négociation secondaire pour clarifier l'intervention de l'autre" (Roulet, 2001).

Otevře-li mluvčí rozhovor o významu, nutí druhého k reformulacím. Reformulací v širokém slova smyslu rozumíme transformaci textové jednotky (slova, věty, výpovědi) v jinou textovou jednotku sémanticky ekvivalentní, ale z hlediska porozumění přijatelnější.

Reformulace jsou jak intradiskurzivní, tak interdiskurzivní. Interdiskurzivní reformulace jsou často vyvolány snahou o popularizaci výroku, termínu, tedy o jeho vysvětlení pro neodbornou veřejnost. (srov. Maingueneau, 1996; Heritage, 1985).

Š: *vy ste se ptal na připravenost České republiky ke vstupu do Evropské unie, tak je paradoxní, že byt' my se v současné době nacházíme eh v krizi. to znamená v rámci hospodářského cyklu spíš jdeme po tom dně, je velmi paradoxní, že splňujeme konvergenční kritéria.*

M: = *eh promiňte, teď asi diváci nerozuměli.*

Š: *to sou kritéria, která umožnily vstup jednotlivých zemí do ekonomické a měnové unie, a tou sou kritéria, která se týkají, eh inflace, týkají se eh úrokové míry a týkají se některých dalších*

M:= *takže rozumím-li tomu správně, tak to jsou nějaké ekonomické parametry (V pravé poledne, 19. 9. 1999).*

Vyjednávání, negociace významu se samozřejmě netýká jen cizích slov, ale i nově se utvářejících termínů domácích, např. občanská společnost atd.

Podívejme se, jak vypadalo vyjednávání významu slova globalizace v diskusním pořadu *V pravé poledne*, jehož tématem byly demonstrace proti měnovému fondu. Moderátor (RP - Roman Prorok) zavádí téma globalizace, vysvětluje jeho možné významy, přičemž si je vědom, že významů má toto slovo mnoho (*každý si pod tímto pojmem představuje něco jiného*), proto nenutí hosty (VD - Vladimír Dlouhý, VB - Václav Bělohradský), aby se přiklonili k jednomu z těchto významů, vyzývá je, aby řadu významů rozšířili (*co se vybaví vám*).

RP: *Dobré poledne pánové, globalizace, každý si pod tímto pojmem představuje něco jiného, u jedněch je to symbol nutného vývoje, se kterým souvisí rozvoj informačních technologií, u druhých vyvolává negativní asociace, chudobu třetího světa, a nenasytost nadnárodních korporací, co se vám vybaví, když se řekne globalizace? pane profesore.*

VB: *Tak před tím slovem je především třeba varovat, protože každé slovo něco odhaluje, svým významem, a něco taky maskuje, a na něčem parazituje, a to slovo v prvé řadě parazituje na univerzalismu, což je něco jiného, univerzalismus je, ((ehm)) když celý svět najednou čte romány Milana Kundery, tak řekneme, že se Milanu Kunderovi podařilo univerzalizovat jakousi českou zkušenost, a to je něco co se rodí z národních kultur,*

národního jazyka a je to jakási tedy, univerzalizace lidských zkušeností. to je něco jiného než globalizace, problém globalizace je

RP: *dá se říci, že to je opak globalizace ?*

VB: *je to v jistém slova smyslu opak globalizace, protože globalizace sjednocuje lidi, ale bez toho, bez nějaké univerzální zkušenosti, nebo bez nějakého porozumění, druhý problém je, že to slovo, do toho slova se zametá smetí západní minulosti, kolonizace, dekolonizace, studená válka, která se přehnal přes třetí svět, kdy každý stát si platil svého diktátora, si platil svého, svého vraha. to všechno z nutnosti v bipolárním světě hájit se před nepřítelem, takže spousta arabských a černošských emigrantů v našich zemích, je důsledkem té bíd, jako by ty trosky zametené naší minulostí, zametené do toho slova nám zase vítr vrací zpátky (...) a třetí problém je že, to slovo globalizace vyplňuje postkomunistické prázdno, ideologické prázdno, a já považuju za takový příklad toho stanoviska mladé fronty že (...) globalizace je vývoj, nelze proti němu bojovat, je to nová historická nutnost, zlepší život všech, a přinese nám větší demokracii a tak dále, a to považuju za největší chybu, takovýto postoj, protože co, z komunizmu jsme se poučili, nebo to nejdůležitější poučení z komunizmu je, žádná historická nutnost neexistuje, všechno je rozhodování lidí, skupin lidí, kteří jsou spolu v konfliktu, a z toho konfliktu něco vzniká, takže, globalizace nesmí být nová historická nutnost, ale rozhodování konkrétních skupin lidí, kteří určitý zájmy, poslední slovo, v tom pozitivním slova smyslu, globalizace znamená integrovat do politiky pohled na naši planetu ze satelitu, pohled ze satelitu, kdy vidíme zemi jako kouli, kde život je křehký povrch, to přeče, jistým způsobem delegitímuje pojem soukromého statku, protože vidíme jak všechno, ovlivňuje, všechno, takže v technologickém prostředí dopad našich akcí je globální, ale naše vnímání ještě lokální.*

RP: *Pánové, jak rozumíte slovu globalizace vy ? Vladimír Dlouhý.*

VD: *no já se uchopím tedy toho odporu Václava Bělohradského k tomu co nazval stanovisko Mladé fronty, já nevím jestli je to stanovisko Mladé fronty, já rozhodně nebudu tvrdit, že globalizace je historickou nutností, ale rozhodně se přihlásím k názoru, že to je proces, který je jaksi neoddiskutovatelný, a je tady zde asi tak, jako že dneska svítí sluníčko. především proto, že je založen na lidském poznání, já když se mi řekne globalizace, tak jsem se to pokusil shmout do čtyř bodů, a jdu tady přiznám trochu nejméně o jedno patro níže obecnosti, než Václav udělal před chvílí. zaprvé je to rychlost výměny informací v globálním měřítku po celém světě, za druhé, z hlediska ekonomického, je to schopnost umístit kapitálu tam, kapitál tam, kde přináší rychle nejvyšší zisky, a nejvyšší*

efekty, zase v globálním měřítku, za třetí, technologický pokrok se šíří nesmírně rychle, a za čtvrté, tento proces přináší velkým společnostem úsporu nákladů, tedy vyšší zisky, a nutí to tyto velké společnosti k tomu, aby se koncentrovaly, to znamená aby se se svět skutečně z hlediska ekonomického podnikatelského, trochu smršťoval do omezeného počtu velkých globálních společností. mně se taky nelíbí, nelíbí to slovo, ale vidím to jako proces, jako neoddiskutovatelný proces, proces který má svá pozitiva a negativa (V pravé poledne, 1. 5. 2000).

V druhé replice vysvětluje Bělohradský význam slova globalizace tak, že ho vymezuje vůči jinému slovu, podává tedy jeho **diferenční definici**: X je, znamená něco jiného než je, než znamená Y (*to slovo v první řadě parazituje na univerzalizmu, což je něco jiného, (...) to je něco jiného než globalizace*). Ve třetí replice moderátor vyrocuje předchozí vymezení významu, podává **konfrontační definici**: X je opak Y (*dá se říci, že to ((univerzalizmus)) je opak globalizace ?*).

V této debatě je vyjednávání významu slova *globalizace* zajímavé již proto, že ho vymezuje na straně jedné filozof (jeho řeč se vyznačuje obecnějšími definicemi, pracuje s pojmy *postkomunistické prázdno, ideologické prázdno, historická nutnost*) a na straně druhé ekonom (u něho se vyskytují konkrétnější definice s členícími signály za prvé až za čtvrté, opřené o ekonomické pojmy *kapitál, nejvyšší zisky, úspora nákladů*). V. Dlouhý tento rozdíl v pojetí také komentuje (*a jdu tady přiznám trošku nejméně o jedno patro níže obecnosti, než to Václav udělal před chvílí*).

Vyjednávání, dojednávání, negociace významu termínů je na počátku každé debaty důležitá, protože, pracujeme-li s nějakými pojmy, je dobře nejen vědět, co znamenají, ale i ověřit si, jak daný termín, pojem, slovo chápou ostatní komunikující. „Dialog in general presents a process of negotiating between different positions“ (Weigand, 1999).

Mám-li svůj výklad o výrazu negociace a o jeho významech shrnout, ukazuje se, že jeho sémantické pole výstižným způsobem postihuje vlastnosti mezilidského dialogu. Každý dialog je totiž svou podstatou vyjednáváním o významech jednotlivých slov i dialogických replik jako celku a hledáním shody v jejich interpretaci. Tam, kde k této shodě a ochotě vyjednávat nedochází, miji se dialog se svým účinkem.

Literatura

- Heritage, J.: Analyzing news interviews: Aspects of the production of talk for an overhearing audience. In: T. van Dijk (Ed.), Handbook of discourse analysis, Vol.3, Academic Press, New York 1985, s. 95-119
- Maingueneau, D.: Les termes clés de l'analyse du discours. Seuil, Paris 1996
- Roulet, E., Fillietaz, L., Grobet, A.: Un modèle et un instrument d'analyse de l'organisation du discours. Ed. scientifiques européennes, Peter Lang, Bern et al. 2001, s. 53-95
- Akademický slovník cizích slov, nakl. Academia, Praha 1995
- Weigand, E.: The Dialogic Action Game. In: M. Coulthard (Ed.), Dialogue Analysis, VII, Niemeyer, Tübingen 1999, s. 1-18

K problematice střídání a míšení kódů (na česko-maďarském jazykovém materiálu)¹

Lucie Hašová (ÚJČ AV ČR Praha)

Problematice střídání a míšení kódů je v posledních desetiletích v sociolingvistice věnována značná pozornost. Poprvé na ni poukázal ve 30. letech M. Braun, který sledoval kontakty ruštiny a němčiny (Braun 1937). Tato problematika je na různých místech světa různě aktuální, v důsledku migrace obyvatelstva dochází ke kontaktům nejrůznějších jazyků a jazykových variet. Výzkum střídání a míšení kódů by se snad mohl v českém jazykovém prostředí zdát na první pohled neopodstatněný, protože Česká republika jako celek se jeví monolingvní; v posledních letech však i různí naši lingvisté věnují těmto otázkám pozornost. V této souvislosti jmenujme alespoň I. Bogoczovou, která se věnuje jazykovým kontaktům česko-polským (např. Bogoczová 2000), J. Nekvapila, který zkoumá kontakty česko-německé (např. Nekvapil 2000) a S. Čmejrkovou, která se v poslední době věnuje jazykové situaci volyňských Čechů (Čmejrková 2001). V tomto příspěvku se věnujeme česko-maďarským jazykovým kontaktům na území České republiky.²

Analýzou střídání, resp. míšení kódů se rozumí zkoumání takových textů - psaných i mluvených -, v nichž lze pozorovat výskyt více než jednoho jazyka (více než jednoho jazykového kódu). O střídání a míšení jazykových kódů se hovoří v případě kontaktu nejen dvou zcela odlišných jazyků - např. zmíněných kontaktů rusko-německých -, ale také vyskytují-li se v témž textu i prvky dvou různých variet téhož jazyka, např. se může jednat o výskyt prvků spisovné a obecné češtiny v promluvě téhož mluvčího nebo v psaném projevu téhož pisatele (např. Müllerová, Hoffmannová 2001), o výskyt nářečních prvků v promluvě jinak vedené ve spisovné češtině apod.

Snad je užitečné také zdůraznit, že střídání a míšení dvou jazyků nijakým způsobem nebrání skutečnost, že se jedná o jazyky různého typu. Z hlediska Skaličkovy typologie jazyků patří čeština mezi jazyky flektivní a maďarština mezi jazyky aglutinační. Přesto se v promluvách mluvčích mohou oba tyto jazyky ocitát v těsném kontaktu, vzájemně se sobě přizpůsobovat apod., jak uvidíme dále.

Střídání (přepínání) kódů a míšení kódů od sebe můžeme velmi zhruba oddělit obecně platnou definicí, že střídáním kódů se rozumí taková promluva mluvčího (nebo takový psaný text), v němž jsme schopni jednoznačně oddělit pasáže v jednom a pasáže v druhém jazyce; míšením kódů se pak rozumějí takové texty, kdy jsou oba jazyky v promluvě či psaném textu neustále přítomny a nelze jednoznačně říci, kdy mluvčí mluví jedním nebo druhým jazykem. Někdy se může jednat i o více než jen dva jazyky, resp. jazykové variety, vyskytující se v jednom textu.

Střídání a míšení kódů lze analyzovat v zásadě dvěma způsoby. Jednak je to způsob čistě jazykový a jednak je to způsob sociolingvistický.

V analýzách jazykových se sledují např. takové jevy, jako je pronikání jistého gramatického rysu z jazyka jednoho do jazyka druhého.

V promluvách česko-maďarských respondentů se setkáváme s tím, že respondenti mají problémy s rozlišováním mužského, ženského a středního rodu a mohou pak ve svých promluvách zaměňovat např. osobní zájmena „on“ a „ona“.

Dalším nápadným rysem v českých promluvách maďarských respondentů je vynechávání zvratných částic „se“ a „si“ u českých zvratných sloves. Tato částice se v maďarštině jako samostatná, od slovesa oddělená jednotka nevyskytuje, proto ji respondenti (vše samozřejmě závisí na stupni ovládnutí češtiny) vynechávají.

ukázka č. 1

P: aby mě zabrzdil prostě. tak já jsem už ty věci z lavici naházela (.) a vrhla jsem k tomu oknu, a přeletěla jsem přes, vyskočila jsem přes to okno,

V jazykových analýzách střídání a míšení kódů se dále pozornost věnuje ojedinělým jednotkám z druhého jazyka, které pronikají do promluvy vedené v jistém jazyce. V těchto případech se jazyk, který je občas zasažen výrazem z jazyka druhého, nazývá někdy jazyk bázový (např. Lanstýák 2000), tedy základní, jazyk, v němž je promluva vedena a který také určuje celkovou gramatickou strukturu textu. U těchto ojedinělých jednotek se mohou rozlišovat tzv. přejímky (transfery) a výpůjčky. Přejímkami se rozumí pronikání takových jednotlivých slov nebo slovních spojení do druhého jazyka, která si zachovávají všechny charakteristiky jazyka, z něhož pocházejí.

V případech česky mluvících maďarských respondentů se jedná například o začlenění maďarského výrazu, obsahujícího některou z tzv. zaokrouhlených samohlásek, které se v češtině nevyskytují (ö, ü, ő, ű), do česky vedené promluvy.

Od přejímek se odlišují výpůjčky. Také výpůjčky bývají v zásadě jednotlivé výrazy či slovní spojení, které se však na rozdíl od přejímek více integrovaly do bázevního jazyka. Tato integrace probíhá v případech česko-maďarských respondentů nejnápadněji zřejmě v rovině morfoloické.

ukázka č. 2

P: *gombócy to je něco jiného to nejsou knedlíky*

Jak již bylo řečeno, druhým způsobem, jak lze nazírat střídání a míšení kódů, je způsob sociolingvistický. Zde se v zásadě operuje s termíny situační a metaforické (někdy také konverzační) přepínání kódu (Blom, Gumperz, 1986).

Situačním přepínáním kódu se rozumějí situace, kdy je změna jazyka, resp. jazykového kódu zjevná z konstelace účastníků, vyvoditelná z náhlé změny prostředí, příp. z dalších faktorů. V případech situačního přepínání jsou ve většině případů zřetelně oddělené úseky, v nichž se mluví tím či druhým jazykem, kódem. Typickým případem situačního přepínání jsou případy, kdy se k rozhovoru připojí mluvčí, který dosavadní kód neovládá, a ostatní ze zdvořilosti k němu přepnou do jazyka, který nově přichozí ovládá. V interview s našimi respondenty to byly daleko nejčastěji případy, kdy – pokud byla jazykem interview aktuálně maďarština – se k rozhovoru připojil někdo další, maďarštinou nedisponující a jazyk interview se okamžitě změnil na češtinu.

K situačnímu přepínání patří také případy opačné, kdy dva z mluvčích nechtějí, aby jim některý z dalších účastníků rozuměl, tak záměrně zvolí kód, který je ostatním nesrozumitelný. V průběhu našich interview jsme zaznamenali případ, kdy respondentka tento typ situačního přepínání popisuje:

ukázka č. 3

P: *pro mě- do mě vjel čert povídám na co jste mi nalili tu meruňkovici. kdyby ty si mě nenutil, tak to nevypiju, a nic by se nebylo stalo. (.) no a jako takle a mluvila jsem to už jsem mluvila jako česky aby nás nerozuměli, že: (.) tam handrujeme.*

Komplikovanějším typem přepínání kódu je zmíněné přepnutí metaforické (konverzační). Jedná se o případy, kdy se často oba kódy vyskytují v téže větě, na rozdíl od přepínání situačního tedy nelze hovořit o zřetelně oddělených úsecích v jednom a v druhém jazyce. Základní podmínkou metaforického (konverzačního) přepínání je fakt, že oba mluvčí

disponují oběma jazyky, oběma kódy (a vzájemně to o sobě vědí a pokud nevědí, tak si to v průběhu rozhovoru vyjednají). Metaforické (konverzační) přepínání se může stát charakteristickým rysem určité skupiny (za tuto skupinu lze samozřejmě považovat také Maďary v ČR). Většina sociolingvistických studií se shoduje v názoru, že metaforické (komunikační) přepínání je nějak signifikantní, příznakové, nepředvídatelné a významy jsou těmto přepínáním připisovány až ex post; analytici teprve zpětně usuzují na různé sociální a kognitivní procesy, které mluvčím umožňují jejich správnou orientaci v dané komunikační situaci, zkoumají, zda a jaký vliv mají tato přepínání na průběh rozhovoru.

S tímto typem přepínání jsme se v průběhu našich interview setkávali dosti často.

ukázka č. 4

P: *aztán van nekem sok. (.) kapom azokat a, e: azokat a (..) mégis no (..) a: ty nový ty nový tedka ty nový časopisy. ty: (.) chvílka pro tebe a takový ty. =*

A: =*překvapení*

P: *překvapení a (.) a takový ty a: story a já nevím co všechno, (.) no tak co se mi z toho líbí tak si přečtu a jinak. (.) másként nem olvasnék az a sok saláta ezt a (.) blesk magazinokat az a (.) az nem jó olvasmányok*

(překlad: P: mám toho spoustu. (.) dostávám ty ty (..) přece no (..) a: ty nový ty nový tedka ty nový časopisy. ty: (.) chvílka pro tebe a takový ty. =

A: =*překvapení*

P: *překvapení a (.) a takový ty a: story a já nevím co všechno, (.) no tak co se mi z toho líbí tak si přečtu a jinak. (.) jinak nečtu spoustu toho salátu ten (.) magazin Blesku to (.) to není dobrá četba)*

Jak jsme mohli vidět, v našich interview narážíme na řadu pozoruhodných jevů, které se dotýkají problematiky míšení a střídání češtiny a maďarštiny. V rámci tohoto příspěvku jsme samozřejmě nemohli obsáhnout celou tuto problematiku. Domníváme se však, že jsme zde nastínili alespoň některé otázky a problémy a snad se nám podařilo dokázat, že při celkovém mapování současné jazykové situace v České republice má své místo i výzkum česko-maďarských jazykových kontaktů.

Užité přepisovací značky

P, A	označení jednotlivých mluvčích
.	klesavá intonace
,	pokračovací intonace
?	otázka
(.)	krátká pauza

Poznámky

¹ Tento příspěvek je malou ukázkou analýz narativních interview s příslušníky maďarské menšiny, žijícími v ČR, získaných při terénních výzkumech, částečně samostatně v letech 1994 a 1998, částečně v rámci společného projektu RSS 216/1998 „The Bilingualism of Hungarian and German Minorities in the Czech Republic“, řešitelky: V. Eöry, L. Hašová.

² Přítomnost maďarské menšiny v Čechách lze sledovat od vzniku Československé republiky v r. 1918, kdy nový stát dostal do vínku vedle třímiliónové německé menšiny také přibližně 700 000 Maďarů. Maďaři nepatří mezi autochtonní národnosti, většina Maďarů se v Čechách ocitla nikoli z vlastní vůle, nýbrž v důsledku migrace ze Slovenska do Čech, tedy přesunem uvnitř jednoho státu, do kterého se předtím dostali nedobrovolně, na základě versailleské smlouvy. Po druhé světové válce (v letech 1945 - 46) se tzv. vnitřním transferem podařilo do pohraničí (do vysídlených sudetoněmeckých oblastí) přesídlit asi 44 000 Maďarů. V roce 1948 byl některým z nich umožněn návrat do někdejších domovů na Slovensku, takže kolem roku 1950 žilo v Čechách jen cca 13 000 příslušníků maďarské národnosti. V 60. a 70. letech došlo díky lepším pracovním příležitostem k jistému nárůstu počtu obyvatel maďarské národnosti a údaj z roku 1991 uvádí jejich počet kolem 20 000 (Gál, 1994, dále viz příp. Csémy – Sadílek 1993).

Literatura

- Blom, J. - P., - Gumperz, J. J.: Social Meaning in Linguistic Structure: Code-Switching in Norway, in: Direction in sociolinguistics, the Etnography of communication, 1986
- Bogoczová, I.: Stylizace - druhá přirozenost (K jazykové komunikaci na Těšínsku), in: Slovo a slovesnost, 2000/1, s. 18-29
- Braun, M.: Beobachtungen zur Frage der Mehrsprachigkeit, in: Göttingsche Gelehrte Anzeigen 199, 166 - 130, citováno podle Sociolinguistics/Soziolinguistik, W. de Gruyter, Berlin - New York, 1987

Čmejková, S.: Naše a cizí v jazyce a kultuře Čechů z Ukrajiny, in: Naše a cizí v interetnické a interpersonální jazykové komunikaci, Ostrava 2001, s. 137-156

Gál, E.: recenze na Sadílek P., Csémy T.: Maďaři v České republice – Magyarok a Cseh Köztársaságban 1918-1992, Praha 1993, in: Časopis pro moderní filologii 1994/2, 109-113

Müllerová, O., Hoffmannová, J.: Míšení kódů a jeho hodnotové aspekty v různých typech komunikačních situací, in: Naše a cizí v interetnické a interpersonální komunikaci, Ostrava 2001, s. 11-19

Lanstyák, I.: K otázce striedania kódov (maďarského a slovenského jazyka) v komunitě Maďarov na Slovensku, in: Slovo a slovesnost 2000/1, s. 1-17

Nekvapil, J.: Z biografických vyprávění Němců žijících v Čechách: jazykové biografie v rodině pana a paní S, in: Slovo a slovesnost 2000/1, s. 30-46

Sadílek, P., Csémy, T.: Maďaři v České republice – Magyarok a Cseh Köztársaságban 1918-1992, Praha 1993

Z rozborů nepřipravených projevů – úvody a závěry (na základě zvukových nahrávek ze semináře Kultura řeči)

Jitka Janíková (FF UK Praha)

Pro toto kolokvium jsem si připravila příspěvek, který není úzce fonetický. Mým přáním bylo, aby byl zajímavý a přínosný pro širší okruh posluchačů, nejen pro ty, kteří vedou podobné semináře.

V následujícím textu analyzujeme nepřipravené projevy studentů se zaměřením na úvod a závěr projevů.

MATERIÁL

Materiál tvoří nepřipravené projevy studentů semináře Kultura řeči. Seminář tvoří obvykle 12 – 15 studentů jednooborové bohemistiky na Filozofické fakultě UK, většinou ve 2. – 4. roce studia. Základní koncepci tohoto semináře vytvořili prof. Přemysl Janota a prof. Zdena Palková.

Nahrávky nepřipravených projevů

Na první hodině dostane student lístek s 5 – 6 tématy. Jeho úkolem je jedno z nich si vybrat a během chvíle promyslet na zvolené téma příspěvek. Délka projevu je stanovena na 1 min. – 1 min. 15 sec. Studenti postupně chodí před tabuli a své projevy prezentují; projevy jsou zároveň nahrávány. (Pro zajímavost: studenti sami drží mikrofon v ruce, což samo o sobě bývá také oříšek.)

V následujících hodinách si projevy pouštíme a společně rozebíráme. Každý student obdrží písemně základní rozbor svého projevu.

Témata

Témata pro nepřipravené projevy jsou většinou běžná, tak aby student nebyl traumatizován tím, že nemá potřebné informace a znalosti k přednesení projevu na nějaké odborné téma. Jsou to např. témata: „Co rád/a piju“, „Můj pes“, „Báječné prázdniny“ ...

Do souboru témat jsou zařazena také témata netradiční, např. „Projev školníka / ředitele na začátku školního roku“, „Uvítání našich úspěšných sportovců“ apod. Každý má tedy možnost vybrat si téma, které je mu blízké; fantazii se meze nekladou.

Pozn.: Mezi favority patří témata poněkud morbidní, a to „Jak se chovat na zubolékařském křesle“ a „Děkovný projev za vzorné vytržení zubu“.

Materiál pro tento text tvořilo 48 projevů pořízených ve školním roce 2000/2001.

OBECNÁ CHARAKTERISTIKA ZVUKOVÉ STRÁNKY NEPŘIPRAVENÝCH PROJEVŮ

Nepřipravené projevy skýtají obecně větší prostor pro nejrůznější řečové změny a odchylky. Studenti se při jejich přednesu soustředí především na obsah, na to, aby „přežili“ a co nejrychleji skončili. Dá se říci toto: má-li mluvčí nějaký návyk nebo určitou tendenci, v nepřipravených projevech se tato tendence většinou projeví, a to obvykle ve větší míře.

Hlásková rovina

Na této rovině se projeví individuální odchylky, které se vyskytují ve všech projevech daného mluvčího. Jedná se zejména o odchylky logopedického rázu, dále u samohlásek o otevřenost, příp. zavřenost a jejich redukci. Ukáže se větší či menší tendence mluvčího ke zkracování nebo protahování. U souhlásek bývá v nepřipravených projevech větší prostor pro nejrůznější změny.

Suprasegmentální rovina

Intonace

Největším problémem je časté neukončování výpovědi. Neukončené výpovědi jsou na sebe nabalovány, a výsledkem bývá projev tvořený jednou „tasemnicovitou“ větou.

U některých mluvčích se vyskytuje stoupavá intonace na konci promluvovacích úseků, často spojená s protahováním koncových samohlásek. (Pozn.: Tato stoupavá intonace se obvykle v menší míře uplatňuje v projevech připravených.)

Tempo a členění

Co se týká základní rychlosti, v projevech převládá tempo střední a rychlé (mnohdy přímo zbsilé). Mluvíci spěchají, aby to už „měli za sebou“, výpovědi nečlení a vychrlí na posluchače všechny informace najednou.

Dalším nešvarem je nerovnoměrnost tempa. Začátek výpovědi (mluvčí se nadechl a má rozmyšleno, co bude říkat) je velmi překotný. Později, když „myšlenka dojde“, se tempo zpomaluje.

Některé projevy jsou pomalejší, jedná se však obvykle o projevy, ve kterých mluvčí vyhájí, které jsou kouskované, často přerušované pauzami a hezitačními zvuky.

Hezitační zvuky a výplňková slova

V projevech některých mluvčích se často vyskytují nejrůznější hezitační zvuky a výplňková slova (*tak, takže* na začátku výpovědi – viz také dále, *prostě, vlastně, jako* – často s nedbalou výslovností).

Syntax

Ráda bych upozornila na dva opačné jevy z oblasti syntaxe.

a) U některých mluvčích převažuje v části projevu pouhý výčet. Jedná se v danou chvíli obvykle o nedostatek slovní zásoby, spíš ležérnější způsob podání a mnohdy také lenost formulovat.

Př. ... *káva / dyž potom budete ze šálku pít / žejo / a ta lahodná chuť / a ty nohy na stole a pstě a cigárko třeba a pohodička / televizka ...*

b) V některých projevech se naopak objevují konstrukce složitější. Mluvíci mají předem takové formulace velmi přesně promyšleny. Jsou to obvykle mluvčí, kterým je blízké pregnantní vyjadřování a kteří rádi zpracovávají své příspěvky např. „cimrmanovským“ způsobem.

Př. *vezmu si / k ruce / odborný dentistický časopis / ten mě vdacky / spolehlivě / připraví na to abych poto / v tom křesle / podal náležitý výkon / který který bude / v souladu s přectavami / té lékařky která se mě zrovna ujímá ↓*

PODROBNĚJŠÍ ROZBOR

V podrobnější analýze se zaměříme na některé rysy úvodů a závěrů nepřipravených projevů.

Úvodý projevů

V úvodu projevu mají studenti za úkol říci své jméno a téma nebo název projevu.

Začátek první výpovědi

Více než třetina projevů začíná nefunkčním slůvkem *tak* nebo *takže*. *Tak* zaznělo na začátku 11x (z toho 2x *tak*∅, 1x ∅: *tak*, 1x {*odkašlání*} *tak*). *Takže* užilo 7 mluvčích + 1 mluvčí se nejdříve otázal, jestli může začít mluvit: ∅: *m(u)žu. ? / takže*.

Představení se

Mluvíci se většinou představují ihned v první výpovědi.

Používají formu *křestní jméno - příjmení* (dále *JP*). (Jednou zaznělo jméno v pořadí *příjmení – křestní jméno*.)

Je zajímavé, jakých konstrukcí mluvčí užívají. Častější konstrukce uvádí následující přehled.

Konstrukce	Počet		Ukázka
<i>JP</i>	17x		[1 / 1, 3, 8]
<i>tak já se menuju JP</i>	8x	- z toho 1x ∅: <i>tak</i>	[1 / 4]
<i>takže já se menuju / (j)menuju JP</i>	4x		[1 / 2, 9]
<i>jmenuju se JP</i>	3x	- z toho 1x ∅: <i>jmenuji se</i>	
<i>menuju se JP</i>	1x		
<i>tak menuju se JP</i>	2x		[1 / 6]

Nejčastěji používanou formou je užití pouze *jména a příjmení* (17x, 35%). Zdá se, že tato forma nesvádí k začínání slůvkem *tak* nebo *takže* (zaznamenáno pouze 1x *takže JP*).

Dalším častým začátkem je *tak já se menuju* (8x, 17%).

Ostatní formy se vyskytly pouze jednou:

takže JP	tak moje méno je JP
takže já se jmenuji JP	{...} JP / méno mé [uk. I / 10]
takže jmenuji se JP [uk. I / 7]	{odkašláni} tak méno mé jest JP
{mlask} tak jmenuji se	já sem JP
já se jmenuji JP	PJ [uk. I / 5]
já se menuju JP	
menuju se JP (uprostřed výpovědi)	1 student se nepředstavil

Z hláskového hlediska je zajímavé toto: Použil-li mluvčí zakončení *-uji*, vyslovil počáteční *j* (pouze 1x bylo vysloveno *menuji se*). Hovorovost koncovky *-uju* se patrně odrazila v celkové výslovnosti – mluvčí obvykle nevyslovili na začátku plné *j* (nejčastěji *j* úplně chybělo, 1x bylo vysloveno oslabeně, 1x bylo naopak vysloveno plně).

S převahou se při představování používá slovesa *jmenovat se* (23x, 48%). 16 mluvčích (33%) použilo formu neslovesnou *JP*. Konstrukce obsahující substantivum *jméno* (s výslovností *méno*) se vyskytla jen 3x. 1x se objevila konstrukce *já jsem*.

Ohlášení tématu

a) V projevech převažují jednodušší ohlášení tématu (29x, 60%).

Mluvčí zdůrazňují fakt výběru tématu. 10x zazněla konstrukce se slovesem *vybrat si* [ukázky I / 2, 4, 6], 3x se slovesem *zvolit* [ukázka I / 3].

3x zazněl název příspěvku bez uvození [ukázka I / 1], 1x zaznělo „*téma – název příspěvku*“. Tito 4 mluvčí volili celkově krátký a jasný úvod, na začátku řekli pouze své

jméno a příjmení bez jakýchkoli dalších uvozovacích výrazů. 3x se objevilo *moje téma je*, 1x *mým tématem je*.

Z dalších způsobů: *téma se menuje, moje téma zní, budu vám vyprávět o, řekla bych vám, já bych si položil otázku, připravila jsem si atd.*

b) V ostatních případech mluvčí šířeji komentují výběr tématu, pozměnění názvu, omlouvají se za hlasovou indispozici, vyjadřují své pocity, které mají při nahrávání apod. [ukázky I / 4, 5, 7, 9, 10]. (Některé z těchto informací dodávají i ti mluvčí, kteří jinak uvádějí téma stručně.)

Intonace

U intonace se soustředíme na ukončování a neukončování výpovědi. Již dříve jsme poznamenali, že neukončování je v nepřipravených projevech častým jevem. Přitom intonace je prostředkem, který výrazně přispívá ke strukturování projevu a posluchači pomáhá k porozumění.

a) Úvodní pasáž (jméno, téma, příp. další komentář) ukončilo klesavou intonací 36 mluvčích, tj. 75% [ukázky I / 1 – 5, klesavá intonace značena ↓]. Úvod tím byl jasně oddělen od následující, hlavní části projevu.

b) Ostatní mluvčí neukončili úvodní část klesavou intonací; jsou to obvykle mluvčí, v jejichž projevu neukončené výpovědi převládají. Neukončené výpovědi na sebe stále navazují, úvod tak volně přechází v část hlavní nebo se s ní (i obsahově) prolíná. Z toho vyplývá nebezpečí jak pro mluvčího, tak pro posluchače: oba se mohou v projevu „ztratit“. [ukázky I / 6 - 10]

V úvodech mluvčí často vyjadřují své osobní postoje. V projevu, který se týkal kouření [ukázka I / 6], by bylo vhodnější, aby část *stručně řečeno ... kouřit nikdy nezačala*, byla pronesena samostatně a výrazně. Výpověď by pak měla charakter jakéhosi prohlášení. Takto se postoj mluvčího v projevu ztrácí. (Srov. zřetelné vyjádření postoje v ukázce I / 3).

Některí mluvčí na sebe stále nabalují vedlejší věty [ukázka I / 7]: (*protože ... když ... protože*). Tato pasáž je jednou dlouhou neukončenou výpovědí; ztížená možnost pochopení obsahu je zřejmá.

Už jsme se zmínili, že mluvčí často vyjadřují své pocity z přednesu nebo z nahrávání. Tyto komentáře nebývají zvukově jasně odděleny od ostatních částí výpovědi, mluvčí často

znovu opakují téma svého příspěvku [ukázky I / 8, 9]. Někdy se stane, že jsou komentáře obširnější a úvod se poněkud rozroste: např. ukázka I / 10 má délku 39 sec., což je přibližně třetina stanoveného časového limitu (!). Tato ukázka je dále příkladem nadměrného výskytu hezitačních zvuků a vycpávkových slov – zde *takže*.

Závěry projevů

Při rozboru závěrů si všímáme jak jejich obsahu, tak zvukové realizace. V obsahově a stylisticky vhodných závěrech se objevuje pointa vyprávění, poučení či předsevzetí, stručné shrnutí nebo zopakování nejdůležitějších údajů. Zvukově je ukončení signalizováno klesavou intonací.

a) Svůj projev zakončilo vhodně obsahově a zároveň intonačně 25 mluvčích, tj. 73%. [ukázky II / 1 - 4]

U několika mluvčích by bylo vhodné klesnout ještě o něco výrazněji, aby měl posluchač jistotu, že je projev opravdu u konce. Některým mluvčím dělá trochu potíže členění závěrečné výpovědi. Na jejich projevu je znát mírné váhání, např. nevhodně odtrhávají poslední slovo. Závěr projevu pak působí nejistě a tento dojem může posluchač přenést na projev jako celek.

Některé projevy mají místo, které by bylo vhodným ukončením celého projevu, mluvčí však pokračují dále. Pokud později svůj projev vhodně zakončí, je to v pořádku.

Někteří mluvčí zakončí projev dobře obsahově i intonačně a přidají ještě větu typu *to je všechno* apod. [ukázky II / 6, 8].

b) Ostatní projevy (o něco více než čtvrtina) nebyly zakončeny vhodným způsobem. Mluvčí nemají závěr patrně moc promyšlen, jsou nejistí. Některé z takovýchto projevů jsou spíše proudem slov, který se v nějakém okamžiku zastaví.

Jako první příklad si uvedeme ukázkou č. II / 5. Zde mluvčí přímo říká, že neví, jak svůj projev ukončit (jako ukončení chápe „položení mikrofonu“). Přitom k ukončení celého projevu by byla dostačující klesavá intonace ve výpovědi ... *ve dvou nehygienických prostředích* ↓ (obsahově to bylo místo pro závěr vhodné). Následující komentář a rozpaky mluvčího by tímto odpady.

Někteří projev zbytečně natahují, ještě se snaží něco dodat, a pak nevědí, jak mají skončit. Přitom v projevu bývá místo vhodné pro ukončení. Výpovědi jsou v takovýchto projevech spíše neukončené.

Příkladem může být projev, z něhož je ukázka č. II / 9. Pro ukončení se nabízí několik řešení, např.: 1) skončit před uvedenou ukázkou (předcházela obsahově ucelená část, 2) říci: „a dalo by se vyprávět (ještě dál ↓“ - s klesavou intonací, 3) „a dalo by se vyprávět dál o jídlech a o ... a tak dále ↓“ a opět klesnout.

Podobně ukázka č. II / 13. Už nebylo nutné „o kávičce ještě něco říkat“. Způsob ukončení svědčí o bezradnosti mluvčího (zejm. *a takovou a takovou* a napodobení závěrečné znělky). Vhodné by bylo projev ukončit ještě před touto „rozmyšleci“ větou.

Jiní mluvčí neukončí předcházející výpověď a následně se ptají, zda je jejich projev (délkou) dostačující [ukázka 10, 11]. Neuvědomují si, že v popisované situaci jsou to především oni – autoři projevu, kteří určují, zda je jejich projev ucelený, zda vyjádřili vše, co chtěli. Zadaný časový limit stojí až na místě druhém. Signálem ukončení projevu je pro posluchače především klesavá intonace. Pokud ji mluvčí neužijí, posluchači očekávají pokračování projevu.

Někdy mluvčí projev sami „useknou“ již v hlavní části, v okamžiku, kdy jim dojde myšlenka nebo kdy je jasné, že časový limit značně překročili [ukázky II / 7, 12]. Projev je tak neukončený obsahově.

V projevech se občas vyskytují i méně tradiční závěry. Ty mohou projev oživit, ovšem jejich použití může být trochu riskantní. Např. když v závěru projevu pokládá mluvčí posluchačům otázku, měl by být buď velmi pohotový nebo by měl mít předem rozmyšleny varianty komentáře, které použije podle reakce publika. Jinak může závěr vyznít do ztracena.

PŘÍNOS ROZBORŮ V HODINÁCH

Pozitivním jevem rozborů je, že si studenti více všímají formální stránky projevů, cvičí si hlubší poslechovou analýzu a tím postupně ostřeji rozlišují zvukové jevy. To se projevuje zejména v dalších hodinách, při přednesu a hodnocení projevů připravených, ve kterých se mluvčí většinou snaží o zlepšení vytykaných jevů.

Účast na konferenci byla podpořena GA ČR 405/99/0172, GA ČR 102/96/K087 a MSM 112100003.

Literatura

- Daneš, F. (1956): Intonace a věta ve spisovné češtině. Praha
- Daneš, F. – Hála, B. – Jedlička, A. – Romportl, M. (1954): O mluveném slově. SPN, Praha
- Kohout, J. (1998): Rétorika. Umění jednat a mluvit s lidmi. Management Press, Praha
- Palková, Z. (1994): Fonetika a fonologie češtiny. Karolinum, Praha
- Palková, Z. (1997b): Neutrální a příznaková intonace v češtině. In: Přednášky z XL. běhu LŠSS, s. 36-42, Univerzita Karlova Praha
- Romportl, M. (1948): K tónovému průběhu v mluvené češtině. Praha

UKÁZKY PROJEVŮ

V ústní podobě příspěvku zazněly nahrávky většiny níže uvedených ukázek.

Poznámky k přepisu:

V textu nám nejde o detailní fonetickou analýzu, proto byl zvolen hrubší způsob přepisu. Ukázky jsou psány normálním pravopisem.

Použité značky

:	Dloužení
·	Polodélka
ð	střední středová samohláska
()	oslabená nebo nezřetelná výslovnost
/	hranice promluvových úseků
↓	klesavá melodie (ukončená výpověď)
?	stoupavá melodie (zjišťovací otázka)
{ }	ve složených závkách komentáře

Není zaznamenána znělostní asimilace (kromě případů typu *obdivě* x *obdivě* - aby bylo zřetelné, co mluvčí vyslovil).

U souhlásek je zachycena jejich změna (kromě výše zmíněné znělosti), oslabení či ztráta (např. *jmenuju* x *(j)menuju* x *menuju*, *ještě* x *eště*, *když* x *dyž*, *povíná*, *své(h)o*, *ukončit* *tento* x *ukončítento*, *to je* x *toe*).

U samohlásek jsou zaznamenány odchylky v kvantitě - dlužení (např. *a:*, *že:*, *čoče:k*, *téma*), krácení (*především*, *mu:j*) a redukce (*klidný*).

Ukázky I - úvody

[1] *JP* / vaše báseň se mi nelíbí ↓

[2] také já se (j)menuju *JP* / a vybrala sem si: / téma: / lyže / má zhouba ↓

[3] *JP* / a zvolila jsem téma / v Praze tam je blaze ↓ a to z toho důvodu / že mě částečně vyprovokovalo / poněvač s ním nesouhlasím ↓

[4] tak / já se mňdju *JP* / a chtěla bych promluvit několik slov / o letošní módě ↓ jak slyšíte / sem.írně hlasově indisponovaná / a: týká se to tématu- / protože sem nastydla na / maturitním plese své sestry ↓ teď v sobotu ↓{*pousmánj*} a: souvisí to právě s tou letošní módou ↓

[5] *PJ* ↓ ð: já sem si: / vybrala *pu*-vodně téma stejne: jako moje kolegyně: / ale: P poté *sðm* ho změnila: / abyste nemuseli poslouchat / vpðctatě to samé / asi bych s ní / ð: víceméně souhlasila ↓ nakonec sem si vybrala ð téma: / ð čeho se bojím ↓ (ð) já se bojím létání ↓

[6] tak (mňdju) se *JP* / a vybrala sem si téma / proč sem / {*smích*} jo proč sem / nepřestala kouřit / ð: stručně řečeno / kouřit sem nepřestala proto / že: / sem kouřit nikdy nezačala: / a: ty důvody bych viděla: / asi / především v tom že: / ...

[7] takže jmenuji se *JP* / a: {*mlask*} / ve svém proje(vu) bych si dovolila spojit / dvě témata / a to téma co dělám / dyž nic nedělám / a: / co: / a téma / co bych všechno vyházela / protože: / se mi to tak asocio(valo) / když sem si ta témata přečetla / protože / když / nemám co dělat / tak / do(st) často přemýšlím o tom / co všechno bych vy(h)ázela ze své(h)o šatníku a {*mlask*} / pokudzrovna nejsem na koleji / a: ...

[8] JP / já sem si vybrala / te-ma ze všeho nejraději mám ticho / čímž tedy rovnou předesílám že / těmto projevům věru nehoduju / a: / ticho: / ticho ma-m rá(d)a především proto: / že / třda / jak / mu-j ote-c / tak...

[9] takže / já se menuju JP / a moje téma j(e) / zní / cse mi nelíbí na 'našich ulicích / no / stato {snad to} ňák přežiju / někdy ten čas třda vůbec neubíhá / N takže- cšse mi nelíbí na našich ulicích- ō / já sem člově:k / v zásadě: / poměrně nekritický / takže se mi {mlask} líbí skoro všechno / a nelíbí ...

[10] (teda to je hroznej pocit) / JP / méno mé ↓ {pousmánj} ō: / takže / já sem si vybrala / téma: obávám se ne příliš zábavné a humorne: / takže tímto bych i ráda vyjádřila obdivŏ: / svým / ōmlask kolegům / ō kteří tđdy: / ō: / sou schopni- vyprodukovat za takrátkou chvíli ō: / takō / humorné projevy / ō: to téma je: / ō: co bych změnila na: / ō: / naši univerzité / tđkže / to bude spíše: kritika- a- / nějaké osobní připomínky / ō: takže co se týče: / {ō:mlask} / praktčcky / nebo technického vybavení naší školy tak / ...

Ukázky II – závěry

- [1] takže košík / nakonec byl / plný vody / a byly v něm / pouze dvě houby ↓
- [2] včera sem těch cigaret vykouřila tolik / takže sem si dala závazek že / odŏ / ode dneška / zase kouřit nebudu ↓
- [3] takže / ste všichni zváni / znovu opakují / ve středu / od pu-l osme / v truhlářské tři ↓
- [4] ale byly osoby / kterým sem strašně / strašně si přála říci / vás bych si ráda / vyfotografovala ↓ a byly to jeptišky / a nikdy sem si to nedovolila ↓
- [5] co mám / dokonce pražský podnájem tak žiju / ve dvou / ō nehygienický(ch) prostředí(ch) / ō nevím jak ukončítento referát / položím zkrátka mikrofon ↓
- [6] ale všechno sem / přežila / relativně v pohodě / a / muj zub snad / taky ↓ toe všechno ↓
- [7] a: / že: / by se tady nemělo dít / aby mi někdo odfukoval / dým do: / kontaktních čoče:k / ō: / a: / to je všechno ↓
- [8] ō: / zažije / klid / pohodu / radost / {mlask} a: odpočine si ↓ od všech hluků ↓ ō: jinak / to už snad možná stačí ↓

[9] {se smíchem}

a: dalo by se vyprávědál / o jídlech / ktřrá se tam podávaly / pđdávala / o tom / ō: že sem nevěděla co jim / {zasmání se} jestli to jsou ryby- nebo / nebo- salám / nebo / {smích} nebo řízek a já (myslím) že to (stačí) /

[10] aby: hđ: / alespoň literđktō / literatura která je na: ō:: {mlask} / uvedena jđko povinná četba / takō / aby se vyskytovala ve 'vice / ō: / exemplářích než jak je tomu / dosud / eště? {zasmání se}

[11] budeme spolu konverzovat / i v konverzačních hodinách {se smíchem} / už / eště to nestačí ? / (no)

[12] a: / pđstupně se zhasíná / (a) dávají se židličky nahoru nebo / něco takového a / ō: to by asi bylo všechno (poněvač už je / málo času ↓)

[13] co bych vám eště o kávičce / řekla: / (máme) máme no: a takovou a takovou / takže toe asi vše- / tádadád(y)tádydádya

Pauzy v kázání

Martin Havlík (FF UK Praha)

„Zase udělal pauzu, aby se do nás ohromující
teologická souvislost náležitě vsřebala.“

Josef Škvorecký

Zdá se, že Škvorecký v uvedené větě vystihl, byť poněkud ironicky, jistý charakteristický rys kazatelského diskurzu. Nežli přistoupíme ke konkrétním textům, na kterých si budeme moci ověřit Škvoreckého tvrzení, připomeneme si některé klasifikace pauz.

Petřík (1938) rozlišuje trojí druh pauzy:

a) *psychologickou* („vzniká tam, kde, nemohouce obsáhnouti rázem v myslí příliš rozsáhlý komplex pojmový, rozkládáme si jej ve dvě složky, člen hlavní (povahy substantivní) a člen vedlejší (povahy přívlastkové), ale tak, že se tímto rozkladem poměry významově ruší“);

b) *psychologicko-sémantickou* („vzniká z důvodů čistě psychologických, ale neruší významových poměrů“);

c) *fonologicko-funkční* („pauza, jejíž přítomnost nebo nepřítomnost, ovšem za spoluúčinkování intonace, v jednom a témž spojení vede k úplné změně smyslu“).

Podle Vaňkové (1996) pauza „nepředstavuje znak-komunikát, sdělení, ale (pouze) jeden z prostředků výstavby komunikátu, jehož funkcí je 1) text členit – logicky, „výpovědně“ a „textově“, a pokud jde o zvukovou realizaci veršových útvarů, pak i veršově, a 2) klást důraz na určitá místa textu, text z hlediska dané interpretace sémanticky hierarchizovat, vytvářet dramatické napětí ap. – tzn. v intencích recitátorova či hercova, příp. režisérova záměru být prostředkem jeho interpretace. Významné funkce má pauza a aposiopese (ale také mlčení) i v oblasti rétoriky.“

Toto rozlišení pauz je takřka identické s rozlišením Jos. Durdíka v jeho Kallilogii: „Rozeznávají se tedy přestávky vůbec dvojího druhu: 1. Přestávky, kterých je třeba kvůli smyslu – přestávky *logické*. 2. Přestávky, které činíme, abychom pozomost vzbudili nebo citu

posluchače se dotkli – přestávky *emfatické* (tj. řečnické). Tím způsobem může přestávka být velmi výmluvná – buď než se něco důležitého promluví, senzační zpráva, překvapující výsledek – nebo po výroku samém. Náhlé zamlčení v proudu řeči má po případě velký účín, tím větší, čím rychlejší a plynější rytmem ostatní řeč probíhá.“ Kromě těchto Durdík rozeznává ještě i „přestávku *rozpačitosti*, která jest vadou i svým místem, i svým trváním – ta se arcí vyskytovat nemá.“

Sedláková (1989) rozlišuje:

A. pauzy *rušivé*: 1. *tematické* (přerušení tématu)

2. *nelogické* (porušení formy projevu)

a) nesprávně umístěné,

b) správně umístěné, ale s nadměrným trváním

B. pauzy *nerušivé*: 3. *logické* (zachování formy projevu).

Müllerová a Nekvapil (1986) hovoří o čtyřech základních druzích těchto pauz:

1. *syntaktické* (podílejí se na členění textu na minimální syntakticko-sémantické jednotky, většinou společně s melodickým průběhem)

2. *formulační* (přestávky v řeči, které mluvčí užívají k promyšlení a formulování)

3. *důrazové* (doprovázejí zvukové zdůraznění určitých slov v textu)

4. *kontaktové* (vyskytují se po přídatných výrazech typu „ano“, „že ano“, „že“ i po otázkách); s touto klasifikací pauz jsem pracoval.

Přestože nelze vždy jednoznačně rozhodnout, proč určitý mluvčí učinil tu kterou pauzu (zda se potřeboval nadechnout, či chtěl zdůraznit právě vyřčené, nebo zda přemýšlel, jak pokračovat), nelze problém pauz, zejména ve veřejných projevech, zcela opomíjet, neboť jejich role pro porozumění textu (jakož vůbec rytmické členění) není zcela bezvýznamná.

Podívejme se tedy, jak s pauzami zachází v rétorice školený mluvčí, který se snaží v připraveném, ale nečteném projevu „oslovit“ značně heterogenní publikum; chce svým posluchačům nejen něco sdělit, ale chce jim také vysvětlit biblický text, chce je zaujmout, dovést k zamyšlení, přesvědčit je, a proto musí notně dbát i o formální stránku svého projevu, o jeho působivost, a to zřejmě ve vyšší míře, než např. vysokoškolský přednášející, který se

snaží apelovat především na intelekt svého posluchačstva. Je také třeba připomenout, že kromě toho, že kazatel je profesionální mluvčí a pronáší předem připravený projev, se na výsledné podobě projevu jistě podílí i návratnost konkrétních témat, daná cykličností církevního roku, a v našem případě navíc i to, že analyzovaný kazatel spravuje venkovskou farnost, a tak během jednoho víkendu slouží v různých kostelech tři nedělní mše (pochopitelně na stejné téma): v sobotu od 14.00 hodin v kostele, který označuji L, v neděli od 8.15 v U a od 10.15 v R. Dvě ze sedmi nahrávek, které jsem analyzoval, byly pořízeny v sobotu během první víkendové mše, a zbývajících pět během poslední mše v R, přičemž mši, kterou uvádím pod číslem 7, sloužil jiný kněz než šest předchozích. Jsem si také vědom toho, že právě proto, že jsem měl k dispozici projevy de facto jednoho kazatele, nemohu příliš zobecňovat své závěry, ale připomínám, že kromě individuálnosti hraje svou roli i profesionalita a školenost mluvčího.

Analyzoval jsem nejen vlastní kázání, ale i to, jak kněz četl úryvek z evangelia, který v následujícím kázání komentoval, vysvětloval.

Následující tabulky (1) a (2) uvádějí počet slabik, počet promluvočných úseků (p. ú.) a průměrnou délku promluvočných úseků.

Tabulka 1
(čtení z evangelia)

	1	2	3	4	5	6	7
	(R 30. 4.)	(R 7. 5.)	(R 8. 7.)	(L 22. 7.)	(R 23. 7.)	(L 19. 8.)	(R 20. 8.)
počet slabik	449	275	223	185	181	243	245
počet p. ú.	62	47	31	28	30	45	35
prům. délka p. ú.	7, 24	5,85	7, 19	6, 61	6, 03	5, 40	7, 00

Tabulka 2
(kázání)

	1	2	3	4	5	6	7
počet slabik	1120	1220	2535	2153	1784	1781	1872
počet p. ú.	213	220	437	384	327	327	356
prům. délka p. ú.	5, 23	5, 50	5, 80	5, 61	5, 51	5, 46	5, 26

Nejvíce nápadná je větší „rozkolísanost“ průměrné délky p. ú. v tabulce 1 (čtení evangelia). Nejpravděpodobnější důvod je (pochopitelně) v závislosti zvukového členění na syntaktickém členění psaného textu, v tabulce 3 proto uvádím průměrnou délku jednoduchých syntaktických celků (klauzí, polovětných konstrukcí), které při čtení mohou splývat s p. ú.; jsou to tedy jakési potenciální promluvočné úseky.

Tabulka 3

1	2	3	4	5	6	7
449/57	275/38	223/22	185/21	181/21	243/37	245/37
7, 88	7, 24	10, 14	8, 81	8, 62	6, 57	6, 62

Ze srovnání tabulek 1 a 3 je zřejmé, že p. ú. jsou kratší než syntaktické celky, které by mohly být promluvočnými úseky (pod číslem 7 je skryt jiný, zaskakující kněz, který pouze zastupoval místního kněze právě jen na jednu mši; o tom, jaký průběh měla mše sloužená tímto knězem, svědčí i fakt, že oproti obvyklým devadesáti minutám, trvala tato mše necelou hodinou). Kazatelova tendence krátit příliš dlouhé syntaktické celky, respektive členit text na ne příliš dlouhé p. ú. se nejméně projevila během první analyzované mše, všimněme si však, že daný úryvek evangelia je oproti ostatním dvojnásob dlouhý (449 slabik).

Přejdeme nyní k tabulkám 4 a 5, v nichž uvádím celkový počet pauz, které jsem bohužel, i pro ne příliš kvalitní nahrávky, stanovil jen na základě vlastního poslechu.

Tabulka 4

počet pauz (čtení z evangelia)

	1	2	3	4	5	6	7
<i>p</i> ú	61	46	30	27	29	44	34
<i>p</i>	50	36	25	23	24	32	23
(<i>p</i>)	6	1	5	1	1	0	0
%	82	78,3	83,3	85,2	82,7	72,7	67,6

Tabulka 5

počet pauz (kázání)

	1	2	3	4	5	6	7
<i>p</i> ú	212	219	436	383	326	326	355
<i>p</i>	167	158	344	281	278	266	275
(<i>p</i>)	17	8	12	28	8	5	3
%	78,8	72,1	78,9	73,4	85,3	81,6	77,5

*p*ú označuje celkový počet předělů mezi promluvovými úseky; *p* - počet pauzových předělů;

(*p*) - předěly, o nichž jsem nebyl schopen jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o pauzu či nikoli; v procentech uvádím podíl pauz na celkovém členění, který je vypočítán jen ze zřejmých pauz *p*, tedy předěly typu (*p*) jsou pro tento výpočet brány jako nepauzové, ale i tak se zdá být z uvedených údajů zřejmé, že můžeme dát Škvoveckému za pravdu, a to zejména jeho „zase“, vždyť je-li průměrná délka *p. ú.* v kázání kolem 5,5 slabiky, tedy asi dvě slova, a počet pauzových předělů se pohybuje kolem 80%, znamená to pauzu za každým třetím, čtvrtým slovem.

Vraťme se nyní ke čtení evangelia: předěly jsou takřka důsledně realizovány na místech, kde je v textu užito interpunkce či spojky. Ani v jednom případě se nestalo, že by předěl mezi větami (v textu označen tečkou, otazníkem nebo vykřičníkem) nebo mezi verši spadal doprostřed promluvového úseku, naopak je v těchto místech vždy realizován zřetelný předěl pauzový; a jen zřídka není realizován zvukový předěl mezi klauzemi. Podívejme se nyní na několik pauz, které textem vynuceny nebyly:

duch přece nemá maso a kosti / jak to vidíte na mě p

(40) *a po těch slovech p jim ukázal p ruce p a nohy p*

(41) *pro samou radost však tomu pořád ještě nemohli uvěřit p*

Vidíme, že kratičký čtyřicátý verš je rozčleněn na velmi krátké úseky pomocí nesyntaktických pauz, hned následující verš je naopak nadprůměrně dlouhý; kazatel zde mohl osamostatnit poslední dvě slova úseku („nemohli uvěřit“) a předpokládám, že by tak i učinil, kdyby se v následujícím kázání chtěl zaměřit především na neviru v zmrtvýchvstání Krista. Již před kázáním, jehož hlavním tématem bude hmatatelná realita těla zmrtvýchvstalého Ježíše, jsou posluchači upozorňováni (také) pomocí důrazových pauz na místo v textu, kde Ježíš ukazuje své skutečné ruce a nohy, tedy na místo, kde se píše o hmatatelném těle vzkříšeného Krista.

Druhý příklad, který uvedeme, pochází ze mše č. 6, v níž ústředním tématem kázání byla eucharistie; i zde nacházíme již při čtení evangelia důrazové pauzy před klíčovými slovy:

když nebudete jíst p tělo syna člověka p a pít p jeho krev p

(54) *kdo jí p mé tělo p a pije mou krev / má život věčný p*

K promluvám při čtení textu můžeme tedy říci, že jejich členění je silně diktováno psanou předlohou, a tak zvukové předěly od sebe oddělují především syntaktické celky. Výrazné pauzové předěly bývají realizovány mezi jednotlivými číslovanými verši a mezi větami, tedy na místě, kde je v textu tečka, popř. otazník či vykřičník. Kromě syntaktických pauz a několika málo pauz způsobených přeřeknutím nacházíme v projevu pauzy důrazové, a to především před klíčovými slovy, z hlediska následujícího kázání. Jen jednou jsem se setkal s tzv. statatovou mlouvou („nikde (*p*) prorok (*p*) není *p* prorokem doma *p*“), ale ani zde, ani na žádném jiném místě jsem se nesetkal s pauzou mezi shodným přívlastkem a substantivem, na

rozdíl od mluveného projevu při kázání. Také jsem se nesetkal s případem, kdy by byla osamostatněna spojka, a jen výjimečně byl realizován předěl po předložce. Při čtení se také projevuje tendence členit příliš dlouhé syntaktické celky, jinými slovy: projevuje se kazatelova nechuť ke dlouhým úsekům.

Nyní se již dostáváme k vlastnímu kázání, tedy k připravenému, ale nečtenému projevu, a proto samozřejmě nelze očekávat, že syntaktické členění textu bude odpovídat zvukovému. Při pohledu na získaný materiál však zjistíme, že se zvukové členění výrazně nekříží se syntaktickým, že se často nestává, že by předěl mezi syntaktickými celky spadl doprostřed promluvového úseku.

Syntaktické celky jsou však často dále členěny (často pauzami), podobně jak jsme to sledovali při čtení textu; zde se tak děje v daleko větší míře a pauzy nejsou výhradně důrazové, ale ve větší míře (než při čtení) se objevují také pauzy formulační, často však nelze jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o pauzu důrazovou či formulační; pauzy kontaktní jsou okrajové.

Po vyloučení syntaktických pauz z okruhu svého zájmu jsem se tedy soustředil na pauzy, které vznikly formulačním úsilím (co říci a/nebo jak to říci), a především pak na pauzy důrazové. Formulační pauzy, včetně pauz vyplněných (hezitacími zvuky), se v projevu kazatele vyskytovaly ve vyšší míře v případech, kdy uváděl příklady ze svého osobního života, ze života obce, prostě z „obyčejného“ života. Důrazové pauzy se objevují nejen po slovech, která chtěl mluvit zdůraznit, ale i před nimi, pauzy zde pak fungují jako jistý signál (tyto „signalizující“ pauzy se vyznačují delším trváním), že bude následovat důležité sdělení, a je proto třeba více se soustředit; tyto pauzy se často objevují po „ale“, podobně pochopitelně fungují i pauzy po (řečnických) otázkách:

co po nás / bůh tedy chce? p celé srdce p

V každém kázání se také vyskytují důležitá místa zdůrazněná tím, že jsou zde jednotlivá slova oddělena pauzami.

Uvedeme teď několik zajímavých míst z kázání č. 1 a 6, tedy z kázání o hmatatelnosti zmrtvýchvstalého Krista a z kázání o eucharistii, což v podání zkoumaného kazatele znamená moudrost boží, která vede k věčnému životu:

jak Ježíš dává svým p učedníkům p počítat p re-a-litu p jeho vzkříšení p

*nám tu do popředí vystupuje realita p Krista p který p jest p
Ježíš vstal z mrtvých p to je realita p vstal p z mrtvých p
je ta dnešní neděle p o moudrosti p ale p o moudrosti boží p
ta p moudrost p boží p vede p k životu p věčnému p
že ta boží moudrost p nás p vede p k věčnému životu p*

Závěrem můžeme konstatovat, že ve všech námi analyzovaných kázáních se pauzy vyskytují poměrně často, vedle pauz syntaktických to jsou především pauzy důrazové; bylo by však potřeba srovnat počet důrazových a formulačních pauz, a to nejen v kázáních jiných kazatelů, ale i v podobných promluvách, jako jsou vysokoškolská přednáška nebo politický projev, ale i v běžně mluvené spontánní řeči, abychom mohli říci, nakolik je, či není počet důrazových pauz v námi analyzovaných kázáních výjimečný. Přesto si dovoluji tvrdit, že důrazové pauzy výrazně přispívají k tematické hierarchizaci kázání tím, jak napomáhají zdůrazňovat důležitá slova nebo důležité části kázání. Důležitá slova jsou pauzami zdůrazněna buď tím, že jsou jimi od sebe oddělena (taktové členění) nebo jsou zdůrazněna výraznou pauzou na konci úseku, důrazové pauzy také fungují jako určité signály pro posluchače, aby se soustředili na bezprostředně nadcházející sdělení.

Literatura

Durdík, J.: Kallilogie čili o výslovnosti. Olomouc 1997

Müllerová, O.-Nekvapil, J.: Pauzy v mluveném textu. SaS, 47, 1986, s. 105-113

Petřík, S.: O hudební stránce věty. Praha 1938

Sedláková, J.: Proměnlivost individuálního tempa řeči v mluvených projevech monologického typu. Praha 1989 (diplomová práce)

Škvorecký, J.: Mirákl. Brno 1991

Vaňková, I.: Mlčení a řeč. Praha 1996

K tzv. rázu v češtině

Ilona Pavelková (FF MU Brno)

Artiklace rázu

Jako *ráz* bývá v české lingvistice označován způsob nasazení hlasu vnímatelný lidským sluchem jako ostrý či energický. Podstatou jeho artiklace je pevné semknutí hlasivek, které jsou vzápětí výdechovým proudem prudce odtrženy od sebe a z tohoto postavení začínají kmitat. Jedná se tedy o velmi těsnou, resp. úplnou strikturu v hrtanové části mluvního ústrojí. Svým způsobem tvoření se ráz podobá neznělým okluzívám. Nejvíce připomíná bilabiální okluzivu *p*, ovšem oproti ní trvá závěr při rázu kratší dobu, a proto je také ráz sluchově vnímán jako slabší.

Terminologie

Označení „ráz“ použil poprvé A. Frinta (1909). I když se tento termín ujal a v současné době ho lingvisté preferují, můžeme v odborné literatuře narazit na název „hlasivková exploziva“, jehož užíval J. Chlumský (1928), poněvadž Frintův termín se mu nejevil jako nejvhodnější, nebo se můžeme setkat s názvem „předraz“, jež navrhol B. Hála. Svě označení „předraz“ považuje Hála za nejlépe vyhovující, protože „nevede k omylům a vystihuje podstatu věci: tvrdý začátek se předráží před samohlásku, a to ve formě krátké neznělé hrtanové (laryngální) exploze“ (1962, s. 359).

Pokud jde o cizojazyčné ekvivalenty, ve světové literatuře můžeme najít vskutku různá označení, uvedme např. *glottal stop* (angl.), *coup de glotte* (franc.), *fester Einsatz* (něm.) nebo *gortannyj zatvor* (rus.).

Místa výskytu

Ráz v češtině většinou doprovází výslovnost vokálu a vyskytuje se v pozici před ním (?Eva ?a ?Olga, s ?Evou, ot ?Evi, ne?umí, samo?opsluha). Může se však objevit i za vokálem

nebo před či za konsonantem, např. u příznakového užití záporky ne při důrazném odmítání (nesouhlasu), při laškování apod. nebo v paralingvistických zvucích vyjadřujících souhlas (přítakání), nesouhlas, nejistotu, nelibost atd. (?ne, ?ne(?), ne?e, ?m, ?m?m,?e(?),?e?e). Jedná se o okrajové případy vázané na specifické komunikační situace, kdy ráz v podstatě neplní delimitační funkci. Budeme proto ráz pojímat jako doprovodný prostředek výslovnosti vokálu a jako počátek fonace.

Ráz se v češtině objevuje vždy jen po pauze. V tomto postavení se tvoří zcela automaticky a bezděčně. Při spojitě výslovnosti je ale jeho užití značně rozkolísané. Jeho realizaci si mluvčí většinou ani neuvědomují. Na tuto skutečnost upozornil již ve 30. letech Miloš Weingart: „Nejistota o jeho vyslovování ... pochází patrně z toho, že tuto souhlásku vůbec v písmě nevyznačujeme, nemáme pro ni písmene, takže většina lidí, kteří s rázem mluví, o jeho existenci ani neví – mnozí naši herci jistě o něm nemají tušení, ačkoli se o něm vykládá ve školní mluvnici“ (1932).

Uvnitř promluvy se ráz může objevit v těchto pozicích:

1. Na hranici slov
2. V kompozitech
3. Na švu předpony a slovního základu
4. Po slabičné předložce
5. Po neslabičné předložce

V rámci případů 1 – 4 mohou nastat dvě situace. Buď jde o spojení dvou vokálů (V+V), nebo se setkává konsonant a vokál (K+V). Pokud se týká případu 5, neslabičná předložka je tvořena konsonantem, takže tu samozřejmě nemůžeme uvažovat o spojení V+V. U spojení V+V může jít o vokály stejné kvality (V₁+V₁), nebo o vokály, které jsou kvalitativně rozdílné (V₁+V₂). U spojení K+V je třeba vzít v úvahu jednotlivé typy konsonantů podle podílu tónové a šumové složky. Pokud je konsonant znělý (K_z), dochází při realizaci rázu k asimilaci znělosti, poněvadž – jak už bylo řečeno – ráz má podobu neznělé okluzivy. Neznělý konsonant (K_n) zůstává při realizaci rázu beze změny. V případě, že ráz není realizován, může být (znělý či neznělý) konsonant vysloven buď zněle, nebo nezněle. Když je před vokálem jedinečný konsonant (K), jeho kvalita se samozřejmě nemění, ať už je spojení vysloveno s rázem či nikoliv.

Uvedme konkrétní příklady k jednotlivým výše vymezeným skupinám:

1. V_1+V_1 : tato otázka, V_1+V_2 : rychle opravil

K_2+V : hned odešel (výslovnost *hnet ?odešel, hned odešel, hnet odešel*)

K_n+V : budeme muset udělat (*muset ?udělat, mused udělat, muset udělat*)

K_1+V : ten opravář

V případech K_2+V a K_n+V je výslovnost se znělým konsonantem považována za nářeční, neortoepickou.

2. V_1+V_1 : velkoobchod, V_1+V_2 : protiúčet

Příklady na spojení párového konsonantu s vokálem jsem nenašla; jako příklad nepárového konsonantu ve spojení s vokálem mohou sloužit slova půlarch, trojúhelník. Se spojením $K+V$ na hranici jednotlivých částí kompozit se totiž setkáváme jen velmi zřídka. U většiny složených slov je jejich přední člen doprovázen tzv. konektem, který ho spojuje s členem zadním. Konektem bývá vokál, nejčastěji o, případně e.

3. V_1+V_1 : doopravdy, V_1+V_2 : naostro

K_2+V : nadokenní (z tří nabízejících se realizací jsou ortoepické pouze dvě, a to výslovnost s rázem a asimilací konsonantu, nebo výslovnost bez rázu a bez asimilace).

Předpony zakončené neznělým nebo jedinečným konsonantem nejsou pro češtinu příznačné.

4. V_1+V_1 : po obědě, V_1+V_2 : za obchodem

K_2+V : pod obrazem

Předložky končící neznělým konsonantem jsou v češtině neobvyklé, ostatně i předložka *přes* se při výslovnosti chová, jako by končila na z (*přez most*). Jako příklad na předložku končící sonorou se nabízí *kol* a *krom*, ty jsou ovšem považovány za archaizující. Zajímají nás tedy spíše předložky zakončené párovým konsonantem znělým. Tento případ řeší ortoepie podobně jako u spojení s předponou: *pot ?obrazem, pod obrazem, nikoliv pot obrazem*.

5. V případě českých neslabičných předložek *k*, *s*, *v*, *z* v pozici před vokálem je ze tří možných realizací považována za ortoepickou pouze výslovnost s rázem (*k ?lvanovi, s ?objokem, f ?aktofce, s ?okna*).

Vyjmenovali jsme eventuální místa výskytu rázu a možné způsoby realizace takovéhoto spojení. K nim bychom měli ještě dodat, že v některých nespisovných útvarech národního

jazyka se ve výslovnosti místo rázu objevují tzv. protetické hlásky. V současné době je to zejména *v*, které se uplatňuje v obecné češtině, ale i v některých moravských nářečích. Protetické *v* se realizuje pouze před *o* (*po vobjede, na vokně*, ale nikoliv *po vulici* nebo *s učitelem*). Jinak je tomu u protetických hlásek *h* a *j*. Ty se v dialektech vyskytují i před jinými vokály, *h* hlavně před *u* anebo jeho střidnicemi - na Chodsku *hučitel, hucho* (už jen u starší generace), ve středomoravských nářečích *hož*, případně *jož* (= už), *hotict*, protetické *j* se vyslovuje zejména v severovýchodních Čechách a na Českomoravské vrchovině (*jarmara/jalmara, jakorát, jale* apod.).

Ubývá rázu?

Historickému vývoji rázu se nevěnovalo příliš pozornosti, soudí se ale, že zřejmě není jevem příliš starým. (Staročeská slova *vóbec, vuoči, an* by nevznikla, kdyby se zde vyslovoval ráz, ten by totiž kontrakci bránil.) Na počátku 20. století, kdy se ráz stal předmětem soustavnějšího zájmu, byla výslovnost s rázem údajně značně rozšířená. Postupně jí však začalo ubývat. Objevují se názory, že v poslední době se ráz z výslovnosti vytrácí čím dál více. V souvislosti s jeho ústupem pak bývá pojímán spíše jako jako signál emotivnosti než jako signál delimitační (Vachek 1968). Daný stav se do jisté míry odráží ve vývoji ortoepických zásad, neboť postupem času se nemění jen výslovnost, ale mění se i hodnocení výslovnosti. Zatímco Weingart (1932) považuje v češtině výslovnost bez rázu za nenormativní, ortoepická příručka Výslovnost spisovné češtiny (1967) ji toleruje kromě dvou případů: po neslabičné předložce a před spojkami *a, i* zdůrazňuje užití rázu jako nutné. V zatím nejnovější práci o zásadách české výslovnosti (Hůrková 1995) je jako jediný závazný a normativní případ hodnocena realizace rázu už jen po neslabičných předložkách, v ostatních pozicích je výslovnost s rázem doporučována v profesionálních mluvených projevech.

Lze jen velmi těžko potvrdit, zda se oproti době minulé dnes skutečně užívá rázu méně. Nemůžeme si totiž být naprosto jisti, zda dřívější autoři postihli reálný stav. Při jeho popisu mohli být totiž ovlivněni svou ideální představou.

Pokud hovoříme o míře užívání rázu, je potřeba vymezit různé sféry komunikace. Je například zřejmé, že v běžném, každodenním vyjadřování se ráz objevuje podstatně méně než v mluvených projevech veřejných.

Menší rozbor

Na základě konkrétního jazykového materiálu jsme se pokusili zjistit, nakolik se ráz uplatňuje v mluvených textech předem nepřipravených, pronášených na veřejnosti. Materiál byl vybrán z nahrávek ze zasedání Městského zastupitelstva v Českých Budějovicích, které se konalo v květnu roku 1999. Obsahuje asi 3600 slov od jedenácti mluvčích (devět mužů, dvě ženy). Ne/výskyt rázu jsme sledovali v pěti pozicích vymezených výše. Statistický pohled se ovšem dal uplatnit jen u prvního případu (ráz na rozhraní slov), ostatní čtyři případy neměly v textech takovou frekvenci, aby je bylo možné objektivně vyhodnotit: kompozitum (2.) i spojení s neslabičnou předložkou (5.) se vyskytlo jen jednou, na hranici předpony a slovního základu začínajícího vokálem (3.) jsme narazili desetkrát, stejně jako na spojení se slabičnou předložkou (4). Po slabičné předložce bylo užití rázu osmkrát, zatímco po předponě jen dvakrát. Zdá se, že tendence realizovat ráz uvnitř slova je jen velmi malá.

Výsledky analýzy ne/realizace rázu na hranici slov uvádím v následujícím přehledu:

V_1+V_1 : ráz ano 23x = 74%

ráz ne 8x = 26%

V_1+V_2 : ráz ano 108x = 58%

ráz ne 73x = 40%

protet. v 4x = 2%

K_2+V : jen 3 případy, z toho 0x užit, 3x neužit (1x zněle, 2x nezněle)

K_n+V : ráz ano 27x = 56%

ráz ne 20x = 42% - konsonant zněle 6x, nezněle 14x

protet. v 1x = 2%

K_1+V : ráz ano 16x = 76%

ráz ne 3x = 14%

protet. v 2x = 10%

Závěr

Užívání rázu v češtině je fakultativní. Rozbor ukázal, že mluvčí při vyjadřování na veřejnosti preferují výslovnost s rázem. Ráz totiž přispívá k zřetelnosti a lepší srozumitelnosti mluveného slova, a tak sehrává významnou roli zvláště ve sféře veřejného dorozumívání.

Je třeba si uvědomit, že ne/realizace rázu je velmi individuální. Jeho užívání závisí zejména na zvoleném mluvním stylu. Častěji se vyskytuje v pečlivé nebo energičtější výslovnosti, při pomalejším tempu řeči, při důraze a v citově zabarveném vyjádření.

Literatura

Bělič, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972

Frinta, A.: Novočeská výslovnost. Praha 1909

Hála, B.: Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě. Praha 1962

Hůrková, J.: Česká výslovnostní norma. Praha 1995

Chlumský, J.: Česká kvantita, melodie a přízvuk. Praha 1928

Vachek, J.: Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny. Praha 1968

Výslovnost spisovné češtiny. Praha 1967

Weingart, M.: Zvuková kultura českého jazyka. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932, s. 157-244

Tendencie vývinu slovenského fonologického systému (K problematike výslovnosti /r/ v spisovnej slovenčine)

Marianna Sedláková (Prešovská univerzita)

Oslabovanie pozície fonémy /r/ v slovenskom fonologickom systéme je otázkou známou, vysoko aktuálnou, no nedoriešenou a stále diskutovanou. Fonológovia miesto tejto fonémy vo fonologickom systéme samozrejme odôvodnene obhajujú (Král – Sabol, 1989), aj keď túto problematiku považujú za stále otvorenú (Sabol, 1989, s. 161); sociolingvisti zaznamenávajú výrazný ústup mäkkého /r/ z výslovnosti používateľov spisovnej slovenčiny vo všetkých variantoch spisovnej slovenčiny, západoslovenskej (ZSV), stredoslovenskej (SSV) i východoslovenskej (VSV) (Slančová – Sokolová, 1994, s. 231).

Tým, že spisovná slovenčina vývinovo nadviazala na strednú slovenčinu, prebrala v zásade i jej fonologický systém spolu s neutralizáciami fonologických protikladov. Problematika rozkolísanej výslovnosti /r/ čiastočne patrí do problematiky neutralizácií konsonantických protikladov, konkrétne opozície D - D° (difúznosti - nedifúznosti), ktorá má v spisovnej slovenčine osobité postavenie dané historickým vývinom. Neutralizácia, ako vieme, je zmena kvality fonémy (prozodémy) v prúde reči, ktorú spôsobuje jej zvukové okolie. Je to kombinačná zmena foném, prozodém. Neutralizácie môžu prebiehať oboma smermi: progresívne (neutralizácia kvantity v slovenčine) i regresívne (neutralizácie konsonantických protikladov v slovenčine okrem protikladu O - O°, záverovosti - nezáverovosti). Neutralizácia sa môže prejavíť ako zmena asimilačná - fonémy zúčastnené na neutralizačnom procese sa približia k sebe rovnakou (neutralizovanou) vlastnosťou (znelostná asimilácia v slovenčine). Disimilácia je typ neutralizácie, pri ktorej sa neutralizovaná fonéma odliší od neutralizujúcej neutralizovanou vlastnosťou, ide tu vlastne o vytvorenie kontrastu (neutralizácia kvantity v spisovnej slovenčine)¹. Ako neutralizovateľné protiklady fungujú len vlastnosti korelačného

príznamu. (Vlastnosti porovnávacieho základu foném sú stále, neneutralizovateľné.) Miestom neutralizácie je v slovenčine zvyčajne hranica morfém a slov, vo vzácných prípadoch sa neutralizácia uskutočňuje aj v rámci jednej morfémy (*česť/cti, voš/šši*, Pauliny, 1968, s. 92). Vo fonologickom systéme spisovnej slovenčiny prebiehajú štyri neutralizácie vokalikých protikladov: Lg - Lg° (kvantity; *ženám/krásam, dobrý/krásny, volám/vátam*), LgG - Lg°G° (kvantity a glajdovosti; *uliciam/sviacam, mestá/ miesta*, Král-Sabol, 1989, s. 321), LgG - LgG° (v jednej norme výslovnosti aj D - D°, *žriebä/húsa*). Vokaliké neutralizácie sú progresívne. Z neutralizácií konsonantických protikladov sa v slovenskom fonologickom systéme realizuje päť neutralizácií. Štyri majú regresívny charakter: Vc - Vc (znelosti; *pízme, prozme*), D - D° (*děňňe, odďiaľit*), S - S° (sykavosti; *ofec-occa*), A - A° (akúťovosti; *hanba-hamba*). Neutralizácia vlastnosti O - O° (záverovosti; *inovec - inovecki*) je progresívna. Najuniverzálnejšia je v spisovnej slovenčine neutralizácia kvantity, v spoluhláskovom systéme dominuje neutralizácia znelosti. Spoločným menovateľom všetkých neutralizácií je snaha o úsporu artikulačnej energie.²

Osobité postavenie neutralizácie difúznosti v spisovnej slovenčine spočíva v tom, že okrem pravidelných, čisto konsonantických, neutralizácií (*děňňe, odďiaľit*) sa za neutralizačnú pozíciu foném /d/, /t/, /n/ a /r/ pokladá i pozícia pred niektorými vokálmi s vlastnosťou difúznosti (/e/, /ie/: *děť, dĕťki*), pričom pred difúznym vokálom /i/ k neutralizácii nedochádza (*dim, dich*), no pred nedifúznymi diftongmi /ja/, /ju/ sa neutralizácia odohráva (*hadĕa, hadĕiu, paĕiu, haĕia*; porovnaj Král – Sabol, 1989, s. 326 – 327; Sabol, 1989, s. 158 – 161). Tieto v zásade historické neutralizácie pôvodne iného fonologického protikladu (palatálnosť – nepalatálnosť) sú umocnené ešte aj pravopisnými pravidlami, podľa ktorých sa mäkkosť foném /d, t, n, r/ v domácich slovách pred vokálmi /e/ a /i/ neoznačuje. V zhode s E. Paulinym (1968, 1979) sme náchylní pozície korelačných dvojíc /d - dĕ/, /t - tĕ/, /n - nĕ/, /r - rĕ/ pred vokálmi hodnotiť ako alternácie, hoci si uvedomujeme nutnosť širšej diskusie na túto tému. Pri výskume v rámci dizertačnej práce³ sme si problematiku neutralizácií (a alternácií) osvetlili z diachronného hľadiska, čo môže čiastočne osvetliť i naznačený problém. Z doterajších teoretických poznatkov, z porovnania fungovania neutralizácií a alternácií v súčasnej spisovnej slovenčine

² Charakteristiku neutralizácií preberáme od Kráľa – Sabola, 1989.

³ Sedláková, M.: Alternácie a neutralizácie vo vývine slovenčiny – v rukopise.

¹ Redukcia ako ďalšia možnosť neutralizácie sa v slovenskej spisovnej výslovnosti nevyskytuje.

(ako to ukazuje tabuľka 1⁴) a dnes dostupného pohľadu do histórie fonologického vývinu slovenčiny možno formulovať niekoľko všeobecných tendencií (zákonitostí; porovnaj Sedláková, 2001, v rkp.).

1. Neutralizačné procesy v jazyku sú prejavom asimilačnej tendencie vývinu jazykového systému. (Alternácie sa naopak javia ako dôsledok zmenenej štruktúry, čo je zjavne prejav akomodačných tendencií.)

2. Fonologicky najvyťaženejšie v neutralizačných procesoch sú v slovenčine najmladšie korelačné podsystémy (kvantitatívny vo vokalikom podsystéme a znelostný v konsonantickom podsystéme).

3.0. Medzi systémom neutralizácií a alternácií v spisovnej slovenčine na pozadí historickej fonológie badať isté paralely, ale i zásadné rozdiely. Zásadný rozdiel je vo fungovaní najfrekvencovanejších neutralizácií v oboch podsystémoch (vokalikom a konsonantickom).

Tabuľka 1: Vokalické a konsonantické neutralizácie a alternácie (a vzťahy medzi nimi):

NEUTRALIZÁCIE			ALTERNÁCIE	
VOKALICKÉ				
Fonologický protiklad:		Príklad:	Druh:	Príklad:
1. LgG – LgG°	→	<i>osiam/osám/piesňam, básňam</i>	kvantitatívna	<i>hlas/hlások</i>
2. LgG – Lg°G°	→	<i>uliciam/sviecam</i>	vokál/0	<i>pes/psa</i>
3. Lg – Lg°	→	<i>ženám/krásam</i>	kvantitatívno-kvalitatívna	<i>natočiť/natáčať</i>
4. D – D°	→	<i>žriebä/húsa</i>	kvalitatívna	<i>sedieť/sadať</i>
KONSONANTICKÉ				
1. Vc – Vc°	←	<i>pížme, prozme</i>	konsonant/0	<i>krotký/krotší</i>
2. D – D°	←	<i>deňňe, oddiaľiť</i>	korel. kons.	<i>žena/žeňa</i>
3. S – S°	←	<i>oľec/occa</i>	korel. kons.	<i>časat/češe</i>

⁴ V tabuľke sú jednotlivé neutralizácie radené z hľadiska pomerej chronológie. 1. v poradí sú najmladšie fonologizované protiklady, posledné sú najstaršie fonologizované protiklady. Znázornenie alternácií v tabuľke má len ilustračný charakter.

4.	A – A°	←	<i>hanba/hamba</i>	nekorel. kons.	<i>trestat/tresce</i>
5.	O – O°	→	<i>bratský/brackí</i>	nekorel. kons.	<i>žiak/žiaci</i>

3.1. Kým vo vokalikom podsystéme „vládne“ jeden druh neutralizácie (kvantitatívna) v rôznych variantoch a zároveň sa realizuje aj v alternáciách, vzťahy medzi ostatnými alternáciami (ktoré pravdepodobne kedysi boli neutralizáciami) sú zastreté.

3.2. Vzťahy medzi dnešnými alternáciami a neutralizáciami v konsonantickom systéme sú omnoho prehľadnejšie. Najstaršie neutralizácie (č. 3, 4, 5 v tabuľke 1) sa premietli do alternácií nekorelovaných konsonantov, mladšia neutralizácia (2) má pokračovanie v alternáciách korelovaných konsonantov a najmladšia neutralizácia (znelostná) sa v alternáciách vôbec nepremieta.

Prípady vzájomného neutralizačného pôsobenia vokálov na konsonanty a naopak majú periférny charakter. Prejavujú sa v najmladšej konsonanticko-nej neutralizácii (aj to len na hranici slova, nie na hranici morfémy: *dup, duba, dub a smrek*) a v najstaršej vokalicko-nej neutralizácii (*chľápä, žieňa*), ktorá je už z hľadiska výslovnostného úzu na najkrajnejšej periférii systému.

4. Zásadné rozdiely fungovania neutralizácií vo vokalikom a konsonantickom podsystéme nás vedú k myšlienke, že pri pokusoch o zovšeobecnenie načrtnutých vývinových tendencií fonologických systémov z hľadiska neutralizácií a alternácií treba mať na zreteli fonologickú typológiu jazykov. Podľa fonologickej typológie slovanských jazykov A. Isačenka (1963), ktorá analyzuje fonologické systémy slovanských jazykov na základe konfrontácie ich vokalických a konsonantických fonologických podsystémov⁵, patrí slovenčina k tzv.

⁵ Z hľadiska fungovania vokalických podsystémov rozdeľuje Isačenka slovanské jazyky do štyroch skupín. Do 1. patria polytonické jazyky a) s dištinkciou melodických prízvukov na krátkych i dlhých slabikách (srbčina, chorváčtina a najmä štokavské nárečia); b) s dištinkciou melodických prízvukov len na dlhých slabikách (čakavské nárečie, spisovná slovinčina, mnoho slovinských dialektov). 2. skupinu tvoria monotónické jazyky s voľnou kvantitou a) v ktorejkoľvek slabike (jazyky typu češtiny); b) s neutralizačným obmedzením kvantity (tzv. rytmickým zákonom; spisovná slovenčina a stredoslovenské nárečia); c) s obmedzením kvantity pravidlom, podľa ktorého môže byť v slove len jedna dlhá slabika (slovinské nárečia, ktoré stratili melodický prízvuk i v dlhých slabikách a zachovali si len etymologickú kvantitu). 3. skupinu tvoria monotónické jazyky s tzv. dynamickým prízvukom (východoslovenské jazyky a bulharčina, ktorých vokalické systémy majú prízvučné i neprízvučné samohlásky). 4. Túto skupinu tvoria jazyky bez dištinkčívneho suprasegmentu, s chudobným vokalickým systémom a bohatou rozvinutou mákkostnou konsonantickou koreláciou, s viazaným prízvukom (na penultime; poľština, východoslovenské dialekty).

vokalickému typu jazyka. Pre vokalické jazyky je typické využívanie niektorého suprasegmentu (melódia, kvantita) ako dištingívnej vlastnosti vokálov, tieto jazyky majú zároveň tendenciu vokalizovať konsonanty, pričom sa tieto dve základné tendencie odrážajú i vyšším počtom vokalických foném (v porovnaní s konsonantmi) vo fonologickom systéme konkrétneho jazyka (pri krajných typoch vokalických jazykov tvoria konsonanty len 50% foném fonologického systému, zo suprasegmentálneho hľadiska sú to jazyky polytónické – slovenčina s takzvanou voľnou kvantitou patrí do druhej skupiny spolu so spisovnou češtinou).

5. Pri porovnávaní fonologického systému spisovnej slovenčiny s vývinom fonologického systému strednej slovenčiny, na ktorý vývinovo nadväzuje, treba mať na zreteli i to, že pri kodifikácii spisovnej slovenčiny bol jej fonologický systém čiastočne modifikovaný. Pokiaľ ide o systém neutralizácií, bol do spisovnej slovenčiny prevzatý systém neutralizácií vokalických protikladov aj s ustupujúcou (územne i frekvenčne) neutralizovanou opozíciou D-D⁰ (žriebä - húsa) a rovnako aj vokalické alternácie. Pri konsonantických neutralizáciách bola celoplošne do spisovnej slovenčiny prevzatá znelostná neutralizácia (i s historickými výnimkami). Neutralizácia difúznosti (D-D⁰), ktorá v stredoslovenských nárečiach funguje pravidelne na hranici morfém tak ako na hranici slov (na *dierou*, *pre dviacom*) bola prevzatá s obmedzeniami - len na hranici predponovej derivačnej morfémy a koreňovej morfémy (*od'dialít*), podobne i neutralizácia sykavosti (S-S⁰) v stredoslovenských nárečiach uplatňovaná i na hraniciach slov (*očeknúť*, ale i *pre cestou*) je v spisovnej slovenčine „rozmanitým spôsobom obmedzená“ (Pauliny, 1968, s. 97; tam viac k problematike). Tu treba podotknúť, že v nižšom štýle slovenskej spisovnej výslovnosti sa oba typy neutralizácií v plnej miere uskutočňujú i na hranici slov, čiže prirodzený systém neutralizácií slovenčiny stredoslovenského typu neprestal fungovať.

6. Ako ukazujú novšie výskumy štandardnej variety (napokon i subštandardných variet) slovenčiny (Slančová - Sokolová, 1994) pri opise fonologického systému nespisovných variantov slovenčiny, ktoré sú kľúčom k jej ďalšiemu vývinu, ale i odhaleniu vývinových súvislostí nami sledovaných javov, bude treba brať do úvahy nielen vyššie uvedené vývinové fakty, ale i množstvo jazykových i mimojazykových skutočností, ako je napríklad koexistencia troch nárečových makroareálov so svojimi autonómnymi fonologickými štruktúrami a teda troch nárečových variet národného jazyka, ktoré sú podľa sociolingvistikých výskumov „ešte

pomere živé“ (ibid., s. 238), ale rovnako treba mať na zreteli i kontakty s cudzojazyčnými kultúrami atď.

Z hľadiska pozície fonémy // vo fonologickom systéme spisovnej slovenčiny a jej perspektív považujeme za najzávažnejší fakt koexistenciu spisovnej slovenčiny s tromi výraznými nárečovými makroareálmi s ešte pomerne rozšíreným používaním dialektov v súkromnom styku, čo vytvára špecifické podmienky pre vývin spisovnej slovenčiny. Základné nárečové makroareály sú z hľadiska fonologickej typológie odlišné. Kým západoslovenské nárečia by sme spolu s češtinou zaradili do skupiny vokalických jazykov bez akéhokoľvek obmedzenia voľnej (dištingívnej) prozodémy – kvantity, sem patria i stredoslovenské nárečia spolu so spisovnou slovenčinou, hoci reguláciou kvantity tzv. rytmickým zákonom svoj vokalický charakter čiastočne obmedzujú. Z Isačenkovej typológie nepriamo vyplýva, že vokalické typy jazyka budujú svoj vokalický podsystem na úkor konsonantického, najmä na úkor najslabších štruktúrnych prvkov, akým je vo fonologickom podsysteme spisovnej slovenčiny fonéma //⁶, ktorá sa štruktúrne viaže len v mäkkostnej korelačnej dvojici // - // a na rozdiel od svojho korelačného páru sa nezapája do kvantitatívneho systému slabikotvorných sonór (// - //, //r - //r) v rámci vokalického podsystemu, ani do iných štruktúr v rámci konsonantického podsystemu vokalického fonologického systému spisovnej slovenčiny. Naproti tomu sú východoslovenské dialekty - ako tretia (nespisovná) koexistujúca skupina národného jazyka Slovákov - svojou fonologickou štruktúrou konsonantickým typom jazyka, pre ktoré je typická absencia dištingívneho suprasegmentu (tónovej alebo časovej modulácie reči), východoslovenské nárečia majú prízvuk v zásade viazaný na penultimu a nepoznajú kvantitu. Tieto nárečia však majú rozvinutý mäkkostný korelačný spoluhláskový systém, v ktorom má fonéma // pevné postavenie. Z povedaného vyplýva, že na fonologický systém spisovnej slovenčiny pôsobia z hľadiska postavenia fonémy // dve opačné tendencie.

Z vyššie uvedených dôvodov sme sa v našej výskumnej sonde zamerali na výslovnosť mäkkého /r/ u používateľov spisovnej slovenčiny z východoslovenského regiónu. Výskum sme realizovali ako súčasť vyučovania fonetiky a fonológie v prvom ročníku štúdia slovenského

⁶ Zaujímavé v tejto súvislosti je porovnanie pozície // v češtine, ktorá sa z vývinového hľadiska považuje za ekvivalent slovenského //. Vo fonologickom systéme spisovnej češtiny sa // nedostalo na krajnú perifériu systému na rozdiel od slovenského //, lebo sa štruktúrne zaradilo do mladšej, znelostnej neutralizácie (Petr a kol., 1986).

jazyka a literatúry na Fakulte humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove, čomu sme prispôbili i čo najjednoduchšie výskumné metódy. Výskumný dotazník sme zostavili zo 60 slov, v ktorých sa fonéma /f/ vyskytovala a) samostatne na konci slova (zapísaná samozrejme diakritickým znamienkom), pred konsonantom alebo pred vokálom a⁷; b) pred vokálom e⁸, c) pred vokálom i⁹ a d) pred diftongmi ia, ie, iu¹⁰. Pri výbere slov sme dbali na čo najvyššiu frekvenciu slova, prinajmenšom museli patriť do jadra slovnej zásoby (s relatívnou frekvenciou minimálne 13); v pomere zastúpenia jednotlivých spojení foném sme prihliadali na ich distribúciu v slovách a tvaroch domácich slov. Z vybraných slov sme zostavili čo najprirodzenejšie vety, ktoré sme dali prečítať 99 respondentom. Respondentov sme diktafónom nahrávali, aby sme mohli výslovnosť /f/ spoľahlivo percepčne vyhodnotiť. Tu treba podotknúť, že pomocou málo kvalitnej nahrávacej techniky a pri vyhodnocovaní sluchom sme mali často problém fonému zaradiť k tvrdému alebo mäkkému výslovnostnému variantu, rozhodnutie záviselo potom od viacerých recipientov. Respondentov sme rozdelili do troch vekových kategórií: do 20 rokov (I.), do 50 rokov (II.) a nad 50 rokov (III.), pričom sme sledovali pohlavie, vzdelanie, bydlisko a aktívnu znalosť niektorého z východoslovenských nárečí. Z hľadiska nášho zámeru sa najvýraznejším kritériom pri diferenciacii spisovnej a nespisovnej výslovnosti /f/ ukázala práve aktívna znalosť východoslovenského nárečia. Z 99 respondentov aktívnu znalosť nárečia uvádza 57 respondentov (58%; v I. vekovej kategórii 45%, v II. – 70%, v III. – 58%).¹¹ Výsledky výskumu uvádzame v tabuľke:

Tabuľka 2: Výslovnosť fonémy /f/ v závislosti od aktívneho ovládania niektorého z východoslovenských nárečí (v %).

Veková kategória	I. do 20 rokov		II. do 50 rokov		III. nad 50 rokov	
	A	-	A	-	A	-
Znalosť nárečia	98	94	97	88	91	83
Spisovná výslovnosť <i>-f-, -f-</i>	40	34	50	33	64	50
Spisovná výslovnosť <i>-lia-, -lie-, -liu-</i>	37	44	53	45	63	45
Spisovná výslovnosť <i>-le-</i>	15	10	23	20	35	20

Z tabuľky možno jednoznačne vyčítať, že najdôslednejšie sa fonéma /f/ vyslovuje v koncovej pozícii, pred konsonantmi a pred vokálom a (tu možno predpokladať, že podobný stav bude i pred zadnými vokálmi o a u, ktoré v dotazníku neboli zastúpené), a to preto, že je to pozícia maximálnej fonologickej diferenciacie (Sabol, 1989) pre protiklad /f/. Dá sa predpokladať, že svoju rolu tu zohráva i pravopisný systém, ktorý aj vizuálne podporuje výslovnosť v týchto pozíciách (pri dnešnej vysokej miere gramotnosti to nie je zanedbateľný fakt). Naopak v prípadoch postavenia tejto fonémy (pozícia minimálnej fonologickej diferenciacie) pred i-ovými diftongmi a vokálom -e javí najnižšiu mieru spisovnej (mäkkej) výslovnosti fonémy. Predpokladáme, že na najnižšej miere výslovnosti /f/ pred vokálom -e má veľký podiel aj neustále narastajúci počet prevzatých slov s kodifikovanou tvrdou výslovnosťou¹². Vo veľkej väčšine prípadov sme zaznamenali dôslednejšiu mäkkú výslovnosť u respondentov aktívne ovládajúcich niektoré z východoslovenských nárečí (najvýraznejší podiel na tom majú používatelia šarišského nárečia). Zdá sa, že bežná (štandardná) východoslovenská varieta slovenčiny (VSV), pre ktorú je typické oslabovanie vokalickeho podsystému eliminovaním kvantity, nedôslednou výslovnosťou diftongov (i presúvaním

⁷ V tejto skupine boli slová: *soľný, priateľ, čitateľ, veľmi, oďiaľ, diaľka, niekoľkých, veľký, oveľa, nedeľa, chvíľa, rozmýšľa, ľahko, hľadiť, ohľad*.

⁸ Sem sme zaradili slová: *ďaleko, len, ale, pole, dôležité, bolesť, príležitosť, ďaleký, sledovať, plecica*.

⁹ Slová: *doliny, príliš, deliť, rozličný, nakresliť, blízko, palica, odhaliť, podpáliť, podeliť*.

¹⁰ Slová: *priatelia, okuliare, naliať, sedliak, okolie, úsilie, bolieť, polievka, obilju, orľu*.

¹¹ Tu treba podotknúť, že do opačnej kategórie radíme respondentov, ktorí nárečie ovládajú len pasívne, ale i takých, ktorí nárečie neovládajú vôbec.

¹² Čo by bolo treba overiť cieľným výskumom.

prízvuku z prvej na predposlednú slabiku slova) sa snaží zachovať rovnováhu fonologického systému aj podporou výslovnosti fonémy /l/. Tým, že fonologický systém pôsobí podvedome v reči svojich používateľov, má expanzívne tendencie¹³. Podobne je to aj s tendenciou spisovnej slovenčiny oslabovať mäkkostné korelačné konsonantické vzťahy v súlade s vlastnou (vokalickou) fonologickou typológiou. Tu však ťažko možno vylúčiť súbežný vplyv cudzích systémov fonologicky sa presadzujúcich prostredníctvom tvrdej výslovnosti slabík *de, te, ne, le* (*dí, tí, ni, lí*) v prevzatých slovách.

Pohľad do súčasných vývinových fonologických tendencií ukazuje, že v koexistujúcich fonologických podsystemoch štandardných variet slovenčiny trvajú staršie vývinové tendencie (pôvodných nárečových makroareálov), čo je výrazne stabilizujúci prvok. V konsonantickom fonologickom podsysteme (a to vo všetkých nárečových variantách slovenčiny) prevláda tendencia kompletizovať dominujúci (konsonantický) neutralizačný podsystem elimináciou historických výnimiek (v neutralizácii znelosti je to zjavná tendencia spodobovať predložky *k/ku* a *s/so* aj pred osobnými zámenami, ale aj menej rozšírená tendencia spodobovať *v* na *f* v pozícii na konci slabiky; *prfki*) a postupným oslabovaním starších, menej frekventovaných neutralizácií, ku ktorým patrí i sledovaná ustupujúca neutralizácia mäkkosti v korelačnom páre *l* - *l*, jej častejšie využívanie ako alternanty. Na základe našej malej výskumnej sondy možno vysloviť názor, že koexistencia štandardných variet slovenčiny (najmä ich fonologických báz), špeciálne vzťah VSV a SSV, spomaľuje tendenciu spisovnej slovenčiny odsunúť fonému *l* na krajnú perifériu svojho fonologického systému.

Literatúra

- Išačenko, A.: Опыт типологического анализа славянских языков In: Новое в лингвистике III. Moskva 1963, s. 106-121
- Krajčovič, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983

¹³ Opačné tendencie sme pri porovnaní spisovného jazyka a nárečí vypozerovali vo vyšších jazykových systémoch (Sedláková, 1992).

- Kráľ, Á. - Sabol, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1989
- Lamprecht, A. - Šlosar, D. - Bauer, J.: Historická mluvnice češtiny. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986.
- Pauliny, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968
- Pauliny, E.: Slovenská fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979
- Petr, J. a kol.: Mluvnice češtiny. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Praha, Academia 1986
- Sabol, J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1989
- Sedláková, M.: O tvare prívlastňovacích prídavných mien typu *otcovo*. Kultúra slova, 26, 1992, č. 7, s. 204-208
- Slančová, D. - Sokolová, M.: Variety hovorenej podoby slovenčiny In: Studia Academica Slovaca 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Bratislava, STIMUL 1994, s. 225-240

Interferencia vo zvukových rovinách slovenčiny a rómčiny

Eva Frúhaufová (Prešovská univerzita)

Rómsky jazyk, ktorý donedávna existoval iba v hovorovej podobe, slúži ako jazyk sprostredkujúci dorozumievanie medzi jednotlivcami či skupinami v diaspórah. Najčastejšie sú používatelia rómskeho jazyka multilingválni, preto dochádza aj k vzájomnému ovplyvneniu jazykových systémov existujúcich na tom-ktorom území. V našom prípade ide o vplyv rómskeho jazyka cez východoslovenské nárečia na spisovný slovenský jazyk. Tento vplyv sa realizuje len v prípade jazykovej komunikácie po slovensky hovoriacich Rómov. Dochádza však aj k najrôznejším stupňom interferencie vo vnútri etnika. Vytvorila sa tu totiž naliehavá potreba spoločnej jazykovej komunikácie v jazykovo diferencovanom prostredí. Pod vplyvom slovenského jazyka došlo vo zvukovej stavbe (a nielen v nej) k narušeniu pôvodného systému rómskeho jazyka.

Pri konfrontácii rómčiny a slovenčiny zisťujeme, že fonémy, ktoré majú v oboch systémoch rovnaké postavenie, rovnakú fonematickú platnosť, rovnaké dištingtívne príznaky, vstupujú do rovnakých korelačných vzťahov, plnia v jazyku tie isté funkcie, sa často líšia svojou realizáciou. Tieto artikulačne a akusticky blízke hlásky majú totiž popri spoločných znakoch aj niektorý odlišný znak, ktorý vyplýva z odlišnej artikulačnej bázy oboch jazykov.

Rómovia majú inú jazykovú skúsenosť. Hovoria nespisovnou slovenčinou, pretože majú iný prvotný jazyk. Pri osvojovaní si slovenského jazyka narádzajú na skutočnosť, že:

1. slovenský jazyk využíva artikulačné možnosti ináč než materinský jazyk (mä odlišný fonologický systém);
2. pri rovnakých fonémach ide niekedy iba o formálne zhody (fonémy sa realizujú alofónmi iného druhu, čo vyplýva z odlišnej artikulačnej bázy);
3. majú ťažkosti nielen pri artikulácii niektorých hlások, ale i pri ich percepcii (čo vyplýva z odlišnej kombinatory foném).

Všetky tieto skutočnosti sú príčinami rôznych interferencií, ktoré pramenia z toho, že Róm vníma javy slovenského jazyka cez prizmu materinského jazyka.

Rómovia majú od detstva zakódovaný vlastný fonologický systém, na ktorý vplyvajú východoslovenské nárečia, a napokon spisovná slovenčina je pre nich druhotný jazykový systém.

Spomínané problémy vyplývajúce z bilingvizmu sa už dávno stali predmetom skúmania mnohých lingvistov. Jedným z nich je aj americký jazykovedec U. Weinreich, ktorý z fonologického hľadiska vymedzuje päť základných typov jazykovej interferencie:

- a) *nedostatočná diferencovanosť*
- b) *nadbytočná diferencovanosť*
- c) *reinterpretácia rozdielov*
- d) *substitúcia zvukov*
- e) *integrácia slov* (Weinreich 1979, s. 45, 56).

Nedostatočná diferencovanosť foném (under-differentiation), „hypodiferencovanosť“; tento jav nastáva vtedy, keď sa zmiešavajú také dva zvuky druhotného systému, ktorých paralely v prvotnom systéme sa nerozlišujú (Weinreich, 1979, s. 22).

Nadbytočná diferencovanosť foném (over-differentiation), „hyperdiferencovanosť“; tento jav prebieha vtedy, keď sa na zvuky druhotného systému navrstvujú fonologické dištingtkie prvotného systému tam, kde nemajú byť (ibid.).

Reinterpretácia rozdielov (reinterpretation of distinctions) - nastáva v tých prípadoch, keď bilingvista rozlišuje fonémy druhotného systému podľa tých príznakov, ktoré sú pre tento systém iba sprievodné, resp. nadbytočné, redundantné, zatiaľ čo pre primárny systém sú relevantné (op. cit., s. 46).

Substitúcia zvukov (phone substitution) - prebieha pri tých fonémach, ktoré sa v oboch jazykoch určujú rovnako, ale v ich normálnej výslovnosti existujú rozdiely (ibid.).

Integrácia - začlenenie prevzatých slov do systému jazyka (Weinreich, 1979, s. 56-59).

Slovenskí percipienti, pri predpoklade, že rómčinu neovládajú, hodnotia reč Rómov hovoriacich po slovensky z pohľadu svojho, teda slovenského fonologického systému. Rómsky

expedient artikuluje zvuky slovenského jazyka podľa svojho fonologického systému. V takejto situácii dochádza k javu, keď príjemca vníma slovo ako nesprávne, skreslené, aj keď v konečnom dôsledku pochopí jeho význam. Keď Róm vyslovuje samohlásky nižšie tam, kde my obvyčajne vyššie, nespôsobuje to ťažkosti v dorozumívaní. Ide tu vlastne o jazykovú substitúciu, ktorú vnímame presne. Podobne je to pri fóně [x] (guturále, Sabol), ktorú hodnotíme ako kolektívnu fakultatívnu alofónu. Narúša príslušnú normu v slovenskej výslovnosti, ale nespôsobuje ťažkosti v porozumení. Rozlišovanie foném č - čh, k - kh, p - ph, t - th, ktoré v rómskom jazyku menia význam slova (*čor - zlodej, chor - fúzy, keriben - skutok, kheriben - domov, pal - po, phal - doska, te - nech, the - aj*) je pre príjemcu, ktorého prvotným jazykom je slovenčina, nadbytočná diferenciacia, pretože v slovenskom jazyku tieto hlásky nerozlišujú význam slova. V slovenskej výslovnosti dešifrujeme rómske prídychové hlásky čh, kh, ph a th (*čhasto, khedy*) ako č, k, h, t.

Pre Róma zase naopak kvantita nie je, na rozdiel od slovenčiny, relevantná vlastnosť, kde a - á sú dve rozdielne fonémy. Pre rómsky jazyk je kvantita nadbytočná diferencovanosť. Na druhej strane zase nedodržovanie kvantity v slovenčine spôsobuje významovú deformáciu, ktorú niekedy môžeme dešifrovať len pomocou kontextu.

S. [*gde si bol?*]

R. [*celi deň som sedel na suđe.*]

Len z ďalšieho kontextu sme schopní posúdiť, či sedel „na suđe“ alebo „na súde“. Podobne ak Róm vysloví slovo rád ako [rat] a v procese sluchového vnímania Slovák zrekonštruje spomínané slovo ako [rat], je to fonologicky celkom iné slovo. Samozrejme v náležitom kontexte bude táto forma pochopená správne. Sú to vlastne defekty vzniknuté pod vplyvom zvukového systému iného jazyka.

Ide tu o nedostatočnú jazykovú diferencovanosť, pri ktorej by rovnaký problém spôsobila Rómom nesprávna výslovnosť prídychových foném v rómskych slovách.

V rómčine sa predlžujú prízvučné slabiky. Prízvuk v tomto jazyku teda znamená aj mierne predĺženie hlásky, ktorá je nositeľom slabičnosti. Nejde tu však o realizáciu dvojnásobnej dĺžky v porovnaní s krátkou hláskou, ale o akýsi medzistupeň trvania kvantity. V slovenskej výslovnosti ide o reinterpretáciu rozdielov, resp. o redundantné rozlišovanie foném,

pričom takýto príznak je v rómskom jazyku relevantný. Tento prípad reinterpretácie nespôsobuje ťažkosti v dorozumívaní.

Pri integrácii ide o začleňovanie prevzatých slovenských slov do systému rómskeho jazyka. Veľmi často vzniká situácia, keď prevzaté slovo používa rómsky expedient ako svoje pôvodné slovo, pričom ho chápe ako vlastné, neprevzaté slovo.

Keď Slovák (ktorý nemá špeciálnu lingvistickú prípravu) počuje Róma hovoriaceho s iným prízvukom a s rozdielnou artikulačnou bázou, potom sa samotné jeho vnímanie a interpretácia týchto rozdielov musí podrobovať interferencii zo strany jeho vlastného (slovenského) fonologického systému. To znamená, že Róm, ktorý hovorí po slovensky, produkuje zvuky slovenského fonologického systému, podľa pravidiel fonologického systému rómskeho jazyka, ktorý je jeho prvotným jazykom. Slovák, neovládajúci rómsky jazyk, ktorý je v danom prípade percipientom a jeho materinským jazykom je slovenčina, porovnáva túto skomolenú reč so systémom slovenčiny ako prvotným jazykom.

Vychádzajúc z Weinreicha (1979) môžeme skonštatovať, že nie všetky interferencie sú rovnako schopné vyvolávať nesprávne porozumenie, a to aj v podmienkach toho istého kontextu. Fonetická substitúcia, tak ako sme ju definovali, t.j. nezvyklé vyslovovanie fonémy, ktorá môže byť identifikovaná, zrejme predstavuje typ interferencie najmenej podliehajúcej hrozbe nepochopenia. Napr. keď Róm používa guturálu (Sabol) [ch] namiesto slovenského [x], spravidla nedochádza k ťažkostiam počas komunikácie. Rovnako nepodstatnými sú pre slovenského poslucháča javy supradiferenciácie (naddiferenciácie) v reči Róma. Slovák, neovládajúci rómčinu, si vôbec nemusí všimnúť, že Róm chápe slovenské alofóny [m] v slove [mama] a amfiteáter ako rôzne fonémy. Naopak, nedodiferenciácia foném obvyčajne u Slováka neovládajúceho rómčinu vyvoláva dezorientáciu, i keď nepatrná a formovanú kontextom.

Hoci Slováci (nie lingvisti) vnímajú zvukovú substitúciu presne a vôbec si nevšimajú naddiferenciáciu, ich predstava o tom, ktorý z javov patriacich k dvom ostatným typom zvukovej interferencie predstavuje cudzojazyčný „akcent“, býva často absolútne chybná. Róm, ktorý pripúšťa nedodiferenciáciu, t.j. ktorý zamieňa dve fonémy jednou a zároveň ju realizuje ináč, riadi sa pravidlami alofónie svojho materinského jazyka (rómskeho jazyka), ktoré nie sú jeho slovenskému poslucháčovi známe. V prípade reinterpretácie fonologických rozdielov, realizovaných Rómom podľa vlastného modelu relevantných rozlišovacích znakov, sa artikulujú

zvuky, ktoré sa niekedy javia Slovákom neovládajúcim rómsky jazyk ako správne fonémy, a niekedy, v iných prípadoch (ako napr. pri kvantite) vedú k nedorozumeniam.

Nesprávne porozumenie reči Róma je teda podmienené v štruktúrnom zmysle systémom foném Slováka nehovoriaceho po rómsky; a vzhľadom na to, že neskôr sa bude istý prvok neustále opakovať, môže sa stať za istých podmienok stereotypom.

Aj keby medzi dvoma fonetickými systémami neexistoval rozdiel, stále by vznikala interferencia nezávisle od toho, ktorý z týchto systémov bude prvotný. Avšak táto interferencia sa môže rozlišovať podľa typu. Vrátime sa ku kvantite. Vieme, že v slovenskom jazyku existuje rozdiel v dĺžke a krátkosti samohlások a spomínali sme, že rómsky jazyk je k týmto vlastnostiam ľahostajný. Potom v kontaktnej situácii Slovák, pre ktorého je slovenčina prvotným jazykom, bude nedostatok kvantity vnímať ako nedodiferenciáciu, a v situácii Róma, ktorého prvotným jazykom je rómčina, naddiferenciáciu. Pretože sa však nie všetky typy interferencie vnímajú s rovnakou pohotovosťou, v rôznych prípadoch môžu slovenskí percipienti zaznamenávať rôzne akcentové príznaky. Slovák nebude interpretovať vo funkcii príznakov „akcentu“ rómskeho jazyka vo svojom jazyku tie črty, ktoré Róm kvalifikuje ako charakteristické pre „akcent“ slovenčiny vo svojom jazyku.

Vcelku je možné konštatovať, že chyby vyskytujúce sa v reči Rómov pri používaní spisovnej slovenčiny majú hlbšie korene, ako by sa na prvý pohľad zdalo. Výraznú úlohu tu zohráva vplyv prvotného materinského jazyka (rómčiny) aj napriek tomu, že väčšia časť fonologického inventára rómčiny a slovenčiny je medzijazykovo ekvivalentná.

Odstránenie nedostatkov spôsobených jazykovou interferenciou sa javí ako dlhodobý proces, ktorý môžu ovplyvniť alebo zvrátiť mnohé činitele. Zároveň sme sa v tejto práci pokúsili ukázať, ako hlboko vplýva prvotný jazyk na rómsky rečový prejav v slovenčine bez ohľadu na vzdelanie a sociálne zázemie Rómov.

Literatúra

- Dvončová, J. - Jenča, J. - Kráľ, Á.: Atlas slovenských hlások. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1969
- Horecký, J.: Rómsky jazyk ako typ jazyka. In: Romano fil nevo, 1994, IV, 144(90)-145 (91)

Hübschmannová, M.: Základy romštiny, Praha, Academia 1971

Hübschmannová, M. - Šebková, H. - Žigová, A.: Romsko-český a česko-romský kapesní slovník. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1991

Krajčovič, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológie. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988, s. 279+286

Sabol, J.: K teórii jazykovej interferencie. Jazykovedný časopis, 44, 1993, 2, s. 87-91

Sabol, J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1989

Weinreich, U.: Jazykovoje kontakty. Sostojanije i problemy issledovanija. Kijev, Izdatel'stvo pri Kijevskom gosudarstvennom universitete izdatel'skogo objedinenija „Vyšča škola“ 1979

Reflexe lingvistické a sémiotické terminologie v muzikologii

(Fakta a spekulace k vybraným jevům hudební materie)

Petr Strouhal (FF UP Olomouc)

Tematická šíře a volnost konference mi umožnila zvolit poměrně neobvyklou problematiku, jejíž jádro je spíše muzikologické než lingvistické. V této krátké studii se samozřejmě nemohu věnovat všem terminům ani alespoň většině z těch, které by mohly být diskutovány. Zvolil jsem proto raději způsob a koncepci založenou na zevrubnějším popisu dvou, tří sémioticko-lingvistických pojmů či dichotomií, s tím, že mojí snahou bude ukázat konkrétní projevy diskutovaných terminů v hudební sféře. Nutno se o tom zmínit, protože téma mého příspěvku má velice obecnou podobu, přičemž referát zpracovává jen dílčí část problematiky.

1. Obecné poznámky

Dnes je již samozřejmostí, že se v muzikologii (a samozřejmě nejen v ní) operuje se všemi obecně sémiotickými pojmy jako je znak, metaznak, metajazyk, znaková situace, rozlišují se jednotlivé složky sémiotiky - podle Morrise tradičně dělené na (1) sémantiku, (2) syntax a (3) pragmatiku -, pracuje se s pojmy denotace a konotace, s Richardsovým trojúhelníkem reference, s Peirceovými tzv. triádami, tzn. s pojmy jako ikon, index, symbol atp. Aplikovány na hudební materii, umožňují konstituovat sémiotiku hudební. Jde o velice obecné, univerzální pojmy, kterých může každá věda ku prospěchu využít. Zároveň jde o pojmy natolik známé (alespoň nám lingvistům, jak se domnívám), že je ponecháme stranou a zaměříme naši pozornost na jevy, které - dle mého názoru - stojí za pozornost a byly doposud jen velmi málo reflektovány anebo vůbec ne.

Hojně a přesvědčivě se také v hudebním metajazyce užívá internacionálních lingvistických pojmů (majících svůj etymologický původ v latině), i když má tato reflexe a její využití v muzikologii poměrně krátkou historii. Staly se však plně součástí hudebněvědného metajazyka. Úspěšně a přínosně se využívají např. lingvistické termíny označující jednotlivé jazykové roviny, plány, které pomáhají detailněji a přesněji stratifikovat a deskribovat

konkrétní plány „hudební řeči“; tedy pojmy jako morfologie (např. pro stavbu akordů), syntax (pro oblast hudebních forem a tektoniky skladeb), lexikum (pro vyjadřovací prostředky hudební řeči) aj. Zcela běžně, v konkrétním významu, se pracuje s pojmy jako věta, předvětí, zívětí, souvětí, které patří do zmiňované oblasti formotvorné, syntaktické a které jsou v hudbě samozřejmě metaforickým vyjádřením.

Tento krátký výčet ovšem není úplný, je pouze ilustrativní. Nabízi se nám spíše otázka, jak daleko je možno v těchto aplikacích zajít, vzhledem k tomu, že hudba a hudební teorie má k dispozici svou specifickou a definovanou nomenklaturu.

Hudební věda též pod vlivem (především strukturální a sémioticky orientované) lingvistiky a obecné sémiotiky začala více akcentovat při synchronním popisu hudební řeči dichotomická rozlišení hudební materie a struktur na abstrakty, konstrukty versus realizace, reprezentace; převzala též termíny jako paradigma a syntagma, emické a etické jednotky. Posledně jmenovaná dichotomie úzce souvisí s tzv. paradigmatickou analýzou, kterou dnes využívají především etnomuzikologové. Procedura paradigmatické analýzy spočívá v objektivním zvukovém záznamu (užívá se pro něj výraz „etický“, odvozený z výrazu fonetický), rozřídění materiálu podle různých kritérií, posouzení míry homogenity, vlivu jednotek na bezprostřední kontext. Účelem je vytipovat tzv. emické (odvozeno od výrazu foném) prvky, tj. prvky v daném systému pertinentní.¹ Funkčně zatížený je rovněž dialektický vztah syntagmatu a paradigmatu. Jak známo, paradigma vzniká sedimentací, generalizací, výběrem opakovaných spojení v předchozích syntagmatických aktech. Opět mohou jako příklady uvést tóniny, akordy, jejich kodifikované sledy (tedy kadence), hudební formy atp.

Operuje se také např. s pojmy superznak a subznak. Hudební projevy existují jako komplexy znaků různé úrovně závažnosti a složitosti. Základní sémiotickou jednotkou je (elementární) znak, tedy nejmenší entita schopná nést samostatný význam. Ze součinnosti těchto elementárních znaků rostou superznaky rozložené na několika úrovních. Superznakem může být už vůči motivku téma, díl sonátové věty, celek sonáty atp. Hovoří-li se též o subznacích, jde o prvky, jež samy o sobě význam nemají (nenesou), ale jen se na jeho tvorbě podílejí (např. izolované tóny bez hudebního kontextu).² Přitom platí, že hranice mezi subznakem a znakem jsou pohyblivé: zatímco přítomnost jednoho tónu ve složitě zvukové struktuře nezakládá ještě jeho znakovou povahu, tento jediný tón, zazní-li nějak ozvláštněně, může rozhodně nést význam (např. jako zvuk pastýřské truby, charakteristické signální jednotónové trubení ponocného atp.).

2. Flexe³ (flexibilní diatonika)⁴

Věnujme se nyní zevrubněji nesmírně zajímavému jevu v hudebních strukturách, který nebyl donedávna v hudebněteoretickém pojmosloví reflektován anebo spíše mylně chápán, vysvětlován, a tím i označován. Je jím flexibilita tónů, která nápadně připomíná flexi v přirozeném jazyce. Jako jeden z prvních na tyto skutečnosti upozornil významný český muzikolog Jaroslav Volek, který je také autorem termínu flexibilní diatonika (Volek 1988), se kterým v referátu pracujeme.

V následujících analýzách i úvahách se soustředíme především na melodické tvary, což ovšem neznamená, že by se „kompetence“ modalit⁵ a diatonických flexi nevztahovala též na oblast akordiky a harmonie. Nicméně pokládáme akordickou a harmonickou modalitu za sekundární, chápeme ji jako záležitost odvozenou z melodiky.

Zárodek a podstatu diatonické flexe vidíme již v „normálním“ dur či moll. I v rámci té nejvyhraněnější dur-mollové diatoniky se flexe objevují zcela přirozeně, přičemž se nejedná o nějaký „chromatismus“.

Projevy tohoto druhu (tedy flexibility či flectivnosti) je např. harmonicky důležitá malá sexta (6.st.) v dur a zejména „mimo-aiolské“ tóny⁶ tzv. melodické či harmonické mollové stupnice, tedy šestý a sedmý stupeň příslušných škál. Podobně je tomu i u melodické durové stupnice.

The image contains four musical staves illustrating scale structures:

- harmonická stup. dur**: C major harmonic scale, showing the 6th and 7th degrees with a $1\frac{1}{2}$ interval between them. Labeled "C dur" and "VI".
- harmonická stup. moll**: C minor harmonic scale, showing the 6th and 7th degrees with a $1\frac{1}{2}$ interval between them. Labeled "VII".
- melodická stupnice moll**: C minor melodic scale, showing the 6th and 7th degrees with a $1\frac{1}{2}$ interval between them. Labeled "VI VII zpět: aiolská".
- melodická stupnice dur**: C major melodic scale, showing the 6th and 7th degrees with a $1\frac{1}{2}$ interval between them. Labeled "C dur" and "VII VI".

Již na těchto tónových strukturách můžeme vidět kardinální, relevantní rys a vlastní podstatu flexe diatonických tónů: totiž zásadní rozdíl mezi stupněm modu⁷ (obecně struktury) a tónem, který jej „reprezentuje“, resp. utváří. Tedy – v relaci k tonálnímu centru – *bud'* malá či velká sexta (6. st.),⁸ *bud'* malá či velká septima (7. st.).⁹ Jde o disjunktivní relaci více tónů k jednomu stupni. Tyto tóny se „ohýbají“ v závislosti na hudebním kontextu, hudební syntaxi. Můžeme v tomto směru hovořit také o introflexi. Stupeň je tedy (vyjádřeno lingvistickými pojmy) abstraktum, emická jednotka na rovině langue, zatímco tón představuje konkrétum/materii, etickou jednotku na rovině parole.

Typickým příkladem - ze zcela jiného žánru - jsou flexe jazzové a bluesové dikce, tzv. „blue tones“ (viz příklady), které se projevují zejména střídáním malé a velké tercie (třetího stupně)¹⁰ či malé a velké septimy (sedmého stupně) v durovém obrysu; důležitým rysem bluesových stupnic je také flexe na pátém stupni.

The image shows two musical staves illustrating blue tones. The first staff shows a sequence of notes with the word "blue" written above each note, indicating a specific quality or inflection. The second staff shows a similar sequence of notes, also with "blue" written above them.

Devítitónová blues stupnice obsahuje tóny úplné (heptatonické) stupnicové dur-mollové řady, plus „blue tóny“ (čili tóny flectivní, flexibilní). Tato struktura je pro nás významná a důležitá tím, že je výrazným krokem k paradigmatické diatonické flexe, protože jsou „ohýbány“ tóny základního (tónického) trojzvuku – tercie a kvinta (!) -, což jsou z hlediska klasické hudební teorie tóny vysoce stabilní, mající význačné postavení. Tercie je tónem určujícím tónorod, tedy příslušnost tónů ke konkrétní tonalitě, ke konkrétnímu strukturálnímu paradigmatu; spolu s kvintou vytváří základní pilíř celého systému, mohli bychom skoro říci, že jsou téměř nedotknutelné.

Ani tyto „blue tones“ nejsou žádnými alterovanými, tedy umělými citlivými tóny,¹¹ nejsou ještě také „rovnocenné“ ostatním tónům: i když totiž dochází např. k flexi tercie, přece jen má velká tercie dominantnější postavení, je oporou tónorodu a tercie malá („blue tone“) je proto ve své pozici stále oslabena. Nicméně odtud vede přímá cesta z dur-mollové soustavy k postupnému rozšíření tónového repertoáru ze sedmi na dvanáct tónů. Jedná se

však opravdu jen o 12 tónů, nikoli o 12 stupňů, které by možná odpovídaly chromatické stupnici,¹² kdyby se tato ukázala schopná být hierarchickým melodickým paradigmatem. V paradigmaticizované flexibilní diatonice mizí i hierarchické rozdíly mezi exemplifikacemi či „inkarnacemi“ stupně tím či oním tónem, modus si však podržuje bohatou vnitřní hierarchičnost v relacích mezi jednotlivými stupni, včetně plně vyjádřené závislosti na centrálním tónu, příp. na více centrech.

Nejde samozřejmě ani o nějaký 12tónový modus totožný s chromatickou stupnicí, protože „flexibilní“ 12tónovost se dosahuje střídáním výšek na stupních, kterých je vždy méně a zpravidla právě jen sedm jako v diatonické heptatonice. Nic však v posuvné diatonice nebrání tomu, aby stupňů, na nichž se posuvy realizují, bylo třeba jen šest nebo pět, nebo zase osm a více. Ovšem čím dále se octneme od patrně optimálního rozestupu sedmitónovosti, tím půjde o méně pravděpodobné struktury. Rozhodně však jich nemůže být právě dvanáct, neboť tím by se likvidoval sám princip flexe, nebylo by již v temperovaném ladění co posunovat, „ohýbat“. Posuvných stupňů nemusí být mnoho, stačí jeden či dva, ale na místech, kde je dur-mollová diatonika nepřipouští (viz např. zmíněná flexe 3. a 5. stupně v blues) nebo zatlačuje do bezvýznamnosti. Flexibilní diatonika v čisté podobě má jako repertoár pro tvorbu melodií k plné dispozici všech 12 tónů temperovaného ladění, aniž by kterýkoli z nich měl postavení tónu odvozeného, chromatického, citlivého či melismatického (ozdobného). „Volné“ zvyšování a snižování tónů na jednotlivých stupních o půltón, ba i o celý tón vyvolává představu ohebnosti, flexibility a proměňuje vždy pouze danou alternativu diatoniky, nikoli však její základ. Ten spočívá v relaci stupňů, nikoli jednotlivých tónů; ke stupni vždy pak patří mikrookruh dvou nebo i tři tónů. Jednotlivé výškové alternativy na stupních jsou si v zásadě rovnomocné, což přirozeně nevylučuje větší nebo menší frekvenci té či oné alternativy, je to však principiálně jiná vzájemná vazba, spíše paradigmaticky disjunktivní než syntagmaticky konjunktivní, jako je tomu u relace tónů chromatických k diatonickým.

Synonymem pro tentýž princip je v hudebněteoretické literatuře pojem ultradiatonika. Autorem je muzikolog Jan Trojan, který zkoumal tytéž jevy v moravských lidových písních (MLP) (Trojan 1980). Při studiu MLP postupoval Trojan cestou paradigmatické analýzy (o které jsme se zmiňovali v úvodu), kdy se z rozmanitého a širokého zvukového materiálu snažil vystopovat systémové a strukturální prvky společné všem moravským nápěvům, ve snaze utvořit jejich tonální typologii. Omezíme-li se - vzhledem k jevům, na které je zaměřena naše pozornost - na melodiku MLP, dospěl Trojan na základě paradigmatické

analýzy k ultradiatonické soustavě, která je znázorněna v následujícím schématu. Plně notové hlavičky se svorkami představují flexibilní tóny (etické jednotky), tedy dvě možné realizace téhož stupně (jednotky emické).

Je mnoho moravských nápěvů obsahujících i tři nebo čtyři flexibilní tóny. Melodické útvary založené na podobných stupnicových řadách o třech až čtyřech flexibilních tónech mohou dospět ke značně komplikovaným typům. Podobně jako Volek říká, že tyto tóny nejsou totožné s alterovanými tóny chromatické soustavy. Největší rozdíly v obou soustavách přitom nacházíme u 3. a 7. stupně. V chromatické soustavě (z hlediska klasické teorie) není možná změna třetího stupně, zatímco v ultradiatonice se s ní setkáme téměř zákonitě. Podobně není možno snížit 7. stupeň v dur, oproti změně tohoto stupně v soustavě flexibilních tónů. Rezistentní vůči diatonickým posuvům zůstaly v případě moravských nápěvů, jak vidíme, pouze prima a kvinta u příslušných škál. Flexe byla tedy rozšířena na všechny stupně vyjma zmiňovaných dvou, které zabezpečují stabilitu a formu systému.

3. Centrum a periferie

Vztah a fungování principu centra a periferie v hudebním systému rovněž demonstruje (pohybujeme-li se stále u diskutovaných melodických formací) morfologická paradigmata modů. Svým způsobem je jedinečná v tom, že si tyto dva póly (resp. struktury jim příslušející) během vývoje zaměnily svoje místo, „přepólovaly se“ – z periferie se stalo centrum a z centrální oblasti byla příslušná melická paradigmata vytlačena na periferii.

Důkladněji jsme se věnovali komparaci protikladu diatonika x chromatika. Tyto polaritě však nezaujímají, jakkoli jsou důležité, to nejvyšší místo melodického paradigmatu a jsou podřízeny obecnější polaritě, totiž polaritě dur-mollová diatonika (včetně jejího vývoje k chromaticizaci) versus modalita (včetně vývoje k flexibilní diatonice). Obě linie se v artificiální hudbě – částečně však i v hudbě lidové – vyvinuly ze soustavy církevních modů,¹³ a to poněkud paradoxním způsobem. Když totiž středověký hudební teoretik Glareanus roku 1547 do systému (paradigmatu) církevních modů konečně zařadil také mody aiolský a

jónský (s příslušnými hypo-variantami),¹⁴ byl teprve tehdy – a poprvé – celý systém heptatonické diatoniky skutečně „uzavřen“. Byl zkompletován a stal se strukturně logickým celkem. Nicméně – a v tom tkví dialektika vývoje – tímto završením a dotažením k „dokonalosti“, k úplnosti se dostal do soustavy rozkladný element. Právě ony poslední, do té doby „chybějící“ mody rozvrátily homeostázu celé soustavy. Oba „nové“ mody v zajímavé vzájemné opozici a současně i doplňující se jednotě se brzy osamostatnily - z nich se během historického vývoje utvořily novodobé durová a mollová stupnice.¹⁵ Vytlačily ostatní mody z užívání v rozsáhlých a rozhodujících funkčních oblastech hudby, čímž zlomily 11 století trvající nadvládu „starých“ modů, kterým na půdě artificialismu ponechaly uplatnění jen v některých enklávách (např. chrámové, církevní hudbě). Středověké mody, do té doby plnící jednoznačně centrální úlohu v systému, byly odsunuty na periferii, zatímco předtím nevyužité, tedy periferní modální řady se postavily do čela strukturálního vývoje hudebního myšlení evropské hudby, stanuly v centru dění. Je nutno podotknout, že ony nově přidané škály totiž ve skutečnosti nové nebyly. Existovaly už odedávna v hudební praxi, např. výrazně v lidových písních, a dokonce i v hudební teorii, v paradigmatu církevních modů jako hypostrukury: jónská jako hypolydická, aiolská jako hypodórská. Byly ovšem zcela na periferii systému, téměř nevyužity a Glareanus jim pomohl „na výsluní“ a zajistil význačné postavení do jisté míry tím, že je „přejmenoval“ a začlenil jako údajně „chybějící“ škály kompletující neúplné modální paradigma.

Paradigma středověkých modů¹⁶

Modus dórský	d - e - f - g - a - h - c ¹ - d ¹
modus hypodórský	A - H - C - d - e - f - g - a
modus frygický	e - f - g - a - h - c ¹ - d ¹ - e ¹
modus hypofrygický	H - c - d - e - f - g - a - h
modus lydický	f - g - a - h - c ¹ - d ¹ - e ¹ - f ¹
modus hypolydický	c - d - e - f - g - a - h - c ¹
modus mixolydický	g - a - h - c ¹ - d ¹ - e ¹ - f ¹ - g ¹
modus hypomixolydický	d - e - f - g - a - h - c ¹ - d ¹
modus aiolský	a - h - c ¹ - d ¹ - e ¹ - f ¹ - g ¹ - a ¹
modus hypoiolský	e - f - g - a - h - c ¹ - d ¹ - e ¹
modus jónský	c - d - e - f - g - a - h - c ¹
modus hypojónský	G - A - H - c - d - e - f - g

Poznámky

- ¹ My si možnost rozlišení na etické a emické jednotky ukážeme, kromě etnomuzikologické aplikace, také na materiálu tónových řad různého druhu. Ukážeme tedy mj. (pro nás samozřejmou) širší (obecnou) platnost této dichotomie a potencialitu její obecné aplikace.
- ² V lingvistice jsou takovými entitami fonémy; někdy se pro tyto neznakové jednotky užívá pojmu (výrazová) figura.
- ³ Není bez zajímavosti, že se termínu „flexe“ užívalo ve středověké hudební nomenklatuře, a to jako sekundový postup tónů shora dolů, melodické zvlnění podle požadavků textových akcentů.
- ⁴ Diatonika je jako tónová soustava jevem melodickým; vychází z řady, která obsahuje celé tóny a půltóny, přičemž po jistém počtu celotónových kroků – nejčastěji dvou až třech – nastupuje jeden půltón (jde o různé tónové vzdálenosti). Diatonické škály jsou řady o různém počtu stupňů: pěti-, šesti- ... až např. devíti-, desetistupňové. Nejčastější, nejužívanější je model heptatonický (sedmistupňový). Elementární jednotkou této hudební struktury je půltón, což je obecně nejmenší segment 12stupňové škály. Dva půltóny v hudební škále označujeme termínem celý tón.
- ⁵ Termínem modalita souhrnně označujeme několik historicky, vývojově různých modů: (1) původní starofecké oktoechos (oktávové řady), z nichž vznikly (2) církevní (středověké) mody, (3) patří sem také modalita (resp. modální škály) folklorní hudby, téměř výhradně východoevropské a (4) také moderní umělá modalita, tj. paradigmatické struktury vytvořené individuálními jedinci, především hudebními skladateli.
- ⁶ Aiolské stupnice se také říká přirozená mollová. Její strukturu bychom dostali zrušením posuvek v uváděných příkladech.
- ⁷ Modus je historická, příp. konstruovaná tónová řada, jejíž podstatou je odlišný způsob uspořádání diatonických tónů, než je tomu u dnešní dur a moll.
- ⁸ Malá sexta je intervalová vzdálenost v rozsahu 8 půltónů, velká sexta značí výškovou vzdálenost 9 půltónů. Interval je výškový poměr (výšková vzdálenost) mezi dvěma tóny (poměřováno od tónu základního, v našem případě prvního ve stupnici, k tónu intervalovému).
- ⁹ Malá septima – 10 půltónů, velká septima – 11 půltónů.
- ¹⁰ Malá tercie – 4 půltóny, velká tercie – 5 půltónů.
- ¹¹ Citlivý tón – tón jevíci snahu stoupat půltónovým krokem k tónice (základnímu, tj. v pořadí prvnímu tónu tóniny).
- ¹² U chromatické stupnice tóny postupují pouze po půltónech, je to dvanáctistupňová symetrická řada. Vývojově souvisí chromatika s diatonikou - ač jsou dnes stavěny do protikladu - protože chromatické tóny pronikaly do diatonické struktury jako sekundární, doplňkové, odvozené elementy. Z hlediska melodického jsou to tóny „ozdobné“ – průchodné, střídavé, obalové –, tedy tóny vedlejší; v akordicko-harmonickém ohledu tzv. umělé citlivé tóny (též alterované). Tendují jak v melodii, tak v harmonii k nějakému svému cílovému diatonickému tónu.
- ¹³ Zprvu se rozlišovaly čtyři autentické (původní) diatonické mody, později k nim byly stanoveny mody odvozené – plagální. Plagální mody se odvozovaly od autentických transpozicí horní kvarty (horních čtyř tónů) pod spodní kvintu (pod spodních pět tónů). Začínaly o kvartu níže než autentické a k názvu stupnice se připojil prefix hypo-. Jsou to vlastně úseky základní diatonické tónové řady, jejichž názvy jsou převzaty z řečtiny (viz schéma v textu). Dnes je všeobecně užíván termín modus. Ve středověku však byl v souvislosti s ním užíván ještě pojem tonus. Na této dichotomii můžeme názorně vidět, že si středověcí teoretikové – možná více než dnes – uvědomovali rozdíl mezi rovinami langue a parole. Modus znamenal tónovou řadu určitým způsobem uspořádaných tónů v rozsahu oktávy, z níž mohl být utvořen nápev; tonus označoval melodii, tedy konkrétní užití, prakticky užitý stupnicový materiál.
- ¹⁴ Plagální řady hypoiolská a hypojónská byly jen teoretickou konstrukcí. Důvodem jejich zavedení byl fakt, že modus autentický tvořil s plagálním modelem jednotku.

¹⁵ Jejich expanze souvisela s slivem lidové hudby, terciové a akordické melodiky. Odrazem v hudební teorii bylo uznání tercií a sext, které byly do té doby považovány za intervaly disonantní, za konsonance. Pro vývoj evropské hudby to byl velmi významný krok.

¹⁶ Tónem *h* nezačíná žádná samostatná modální řada, protože mezi jejím 1. a 5. stupněm by na rozdíl od ostatních řad nebyl interval čisté kvinty, pro stavbu stupnice velmi důležitý. Přesto se někdy ve středověké hudební teorii modus od tónu *h* stavěl a nesl název lokrijský (syn. lokrijský).

Literatura

Čermák, F.: Jazyk a jazykověda. Přehled. Praha 1994

Fukač, J. – Jiránek, J. – Poledňák, I.: Základy hudební sémiotiky I – III. FF MU, Brno 1992

Jiránek, J.: Hudební sémantika a sémiotika. VUP, Olomouc 1996

Kresánek, J.: Tonalita. Opus, Bratislava 1982

Poledňák, I.: Hudební sémiotika v pojetí tzv. Pražského týmu. In: AUPO. Musica VI. Hudební věda a výchova 8. Olomouc 1997

Strouhal, P.: Slovenské tonality a jejich přesahy do písněvého folkloru moravského. Rigorózní práce. Olomouc 2000

Trojan, J.: Moravská lidová píseň. Melodika. Harmonika. Editio Supraphon, Praha 1980

Volek, J.: Struktura a osobnosti hudby. Panton, Praha 1988

O osobitostiach grafickej podoby (synchronného) internetového textu

Michal Fedák (Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV Bratislava)

Internet ako prostriedok komunikácie je hádam známym už širokej verejnosti, a preto nie je cieľom tohto príspevku ho predstavovať. Skôr som si dal za cieľ poukázať na grafické zvláštnosti, ktorými sa „internetový“ text líši od „bežného“ (vytlačeneného na papieri). Prevažne pôjde o grafické zvláštnosti textov vznikajúcich v rámci synchronnej internetovej komunikácie¹ (najmä Internet Relay Chat – IRC), hoci rovnaké alebo podobné znaky vykazujú aj text asynchronnej komunikácie, častejšie však v menšej miere.

1. Diakritika a internet

Mnohí používatelia počítačov používajú rozdielne textové editory, aplikácie, ba i systémy na prípravu svojich textových správ. Tieto texty sa po technickej stránke odlišujú tým, aký kódovací štandard bol použitý na kódovanie grafém. Kódovací štandard² je založený na priradení určitej číselnej hodnoty každému grafickému symbolu (napr. písmeno v abecede a pod.). Pri prenose textových súborov (textov všeobecne) počítačovou sieťou sa potom takto zakódované symboly odkodujúajú v počítači príjemcu za pomoci kódovacieho štandardu podporovaného tým-ktorým programom umožňujúcim prehliadanie textov. Ak sú na kódovanie a dekódovanie použité rovnaké štandardy (napr. ASCII), nenastávajú žiadne problémy. V opačnom prípade sa môže stať text čiastočne alebo úplne nečitateľným. Ako príklad chcem uviesť (napriek tomu, že ide o komunikáciu asynchronnej komunikácie) časť e-mailovej správy rozoslanej v rámci Filozofickej fakulty UK v Bratislave, ktorá bola napísaná pravdepodobne v niektorej z poštových aplikácií operujúcich v systéme Windows a dekódovaná prehliadačom s názvom „pošta“ v rámci systému VAX.

Príklad 1

Odosielateľ: ksoc@fphil.uniba.sk (ksoc)

Adresat(i): pracoviska@fifuk

Datum a čas: 25-NOV-1999 13:39

Vec: Teoretický seminár

Predbe ný program teoretického seminára

Katedry sociológie FIF UK v Bratislave

- > Teoretické a aplikačné roviny súčasného sociologického diskurzu
- > (3. decembra 1999, prístavba UK, prízemie, č.dv. 1, 9.00 hod.)
- >
- > Otvorenie (9.00 hod.)
- >
- > D. Alijevoá: Sebaidentifikačné stratégie dnešného človeka.
- > E. Laiferová: K problematike národnej otázky a nacionalizmu v slovenskej sociológii
- > 20. storočia.
- > Z. Kusá, A. Findor: Prečo tak rozpačito mlčíme o konštrukcii národnej identity?
- > Diskusia

[.....]

- > J. Sopóci: K vývoju sociálnej stratifikácie v SR.
- > A. Vallo: Vývoj a determinanty voľského správania.
- > M Mistríková: Zdravie ako sociálny a sociologický problém.
- > D. Heřmanová: Svojpomocné skupiny v aktívnom prístupe k zdraviu.
- > A. Kvasničeková: Paradigmatické posuny v sociológii kultúry.

[.....]

V texte som podčiarknutím vyznačil slová, kde sa vyskytli zle dekódované znaky. Ako zisťujeme, ide o chybné dekódované písmená slovenskej abecedy s diakritickými znamienkami.

Aby sa zamedzilo podobným problémom, ktoré môžu v konečnom dôsledku znemožniť pochopenie textu, vytvoril sa v rámci siete úzus spočívajúci v odstránení diakritických znamienok. V niektorých jazykoch – napr. v nemčine – však takýto zásah môže ovplyvniť zmysel výpovede, hoci po grafickej stránke bude táto výpoveď v poriadku (napr. *Du wārst schon Soldat. – Du warst schon Soldat.*). Používatelia internetovej komunikácie boli teda nútení aplikovať iné spôsoby zápisu, aby sa zachoval zmysel výpovede a aby sa pritom nepoužili „neštandardné“ grafémy (napr. v nemčine už dávnejšie známe ue = ü, oe = ö, ss = ß a pod.).

V slovenčine sa problémy spojené s elimináciou diakritiky vyskytujú iba zriedkavo, preto používateľa nezaviedli žiaden „štandardizovaný“ spôsob prepisu diakritiky, ale jednoducho sa táto nahrádza písmenami bez nej. Avšak v rámci individuálnych prejavov komunikujúcich sa vyskytujú pokusy „zviditeľniť“ máčkene a dĺžne aj v slovenských textoch.

Príklad 2

```
<Rafter> ciao kuon
<sMASH> aby som mal iba 10 hodiin w tyzdney ty krepaak
<alinko> uz nepozdraviim nikdy :))
```

2. Písaný text a mimojazykové prejavy

Počítačovo mediovaná (sprostredkovaná) komunikácia sa v značnej miere viaže na písanú formu jazyka, no svojou povahou často vystupuje ako rovnocenný pendant ústneho prejavu. Tento dôvod podmieňuje aj výskyt prvkov v komunikácii, ktoré inak v písanom texte nenájdeme.

2. 1. Emotikony

Prostriedkom vyjadrujúcim pocity komunikujúcich bez toho, aby ich boli nútení vyjadriť opisným spôsobom (ako je to napr. v beletrii), sú tzv. *smileys* (úsmevy)³. V odborných textoch sa stretne aj s pojmom *emotikona*, ktorý vznikol spojením slov emócia a ikona, teda znak vyjadrujúci emócie komunikujúceho.

Príklad 3 *E-mailová správa* (Fehr, 1999)

```
Herr Kalverkaemper, sind Sie das? :))) Mit Ihrem Diskussionsbeitrag von 1979? :)))
```

Príklad 4 *IRC*

```
<[brano]> marci: sa prejdí peso .. nech s... :_)
<[brano]> branuloo: no ale keď vyletim 3x tak ma to bude riadne stvať :(
<Dempsey> to je jaky vek?_)
```

V príkladoch som emotikony označil podčiarknutím. Ich význam nie je ťažké rozlúštiť. Stačí pootočiť emotikonu o 90 stupňov v smere hodinových ručičiek.

:-) ---> 😊
 :) ---> 😊

Ide v podstate o grafické zobrazenie výrazu tváre použitím istých znakov. Účastníci komunikácie môžu takto ukázať svoje pobavenie, zlosť i nechápavosť, pritom na pomoc majú všetky dostupné znaky klávesnice. Zväčša jedinou podmienkou pre tvorbu emotikon je dodržanie použitia očí a úst (najčastejšie dvojbodka a zátvorky). Použitie emotikony môže vážnosť výpovede nadfahčiť i zdôrazniť.

Pôvodne sa emotikony vyvinuli len v synchrónnej internetovej komunikácii, kde bol vážnym nedostatkom *chýbajúci socio-perceptívny kontakt* komunikujúcich, pričom dochádzalo k rôznym interpretáciám replík (napr. žartovne myslená poznámka bola interpretovaná urážlivo). Postupne sa emotikony rozšírili aj do oblasti asynchrónnej komunikácie, a to nielen do dialogickej (e-mail, diskusné skupiny), ale i do monologickej (osobné webové stránky používateľov).

Najčastejšími emotikonami sú:

:-) :) usmievavá tvár (špecifický názov „smileys“),
 :-(:(smutná tvár,
 :’-(:_(plač,
 ;-) žmurknutie, úškrn.

Emotikony okrem mimiky môžu vyjadrovať aj bližšie špecifikácie ich používateľa, napr.:

8-) 8-(expedient nosí okuliare,
 (-: expedient je ľavák,
 >>:-) tzv. úsmev Klingóna – poukazuje na to, že expedient je fanúšikom filmu a televízneho seriálu *Star Trek*,
 >-] tzv. úsmev terminátora – ovplyvnenie filmom *Terminátor*,

Emotikony môžu v texte stáť za vetou, za jednou celou replikou/časťou textu, alebo môžu vystupovať ako samostatná výpoveď (replika).

V postavení za vetou emotikona môže nahrádzať interpunkčné znamienko, obvykle iba bodku. Vtedy sa dá emotikona chápať ako samostatná forma interpunkcie, ktorá však okrem naznačenia konca výpovede má vplyv aj na sémantiku výpovede. Z takto použitej emotikony sa dá vycítiť, v akom tóne by asi expedient danú informáciu podal. Na základe toho možno určiť, či ide o iróniu, príp. o niečo vážne a pod.

V postavení za replikou (resp. v e-maili za oddelenou časťou textu – napr. za odsekom) vyjadruje emotikona postoj hovoriaceho k výpovedi ako celku – irónia, zahanbenie, plač (smútok), stav urazenia a pod.

Ako samostatná výpoveď slúži emotikona na vyjadrenie neverbálnej reakcie (či už vedomej alebo nevedomej - percipient to nemôže presne určiť, keďže expedient môže emotikonu zvoliť cielene, alebo ňou môže vyjadriť svoj reálny mimovoľný stav), reakcie na prehovor jedného z ostatných účastníkov komunikácie. Napríklad ak niekto použije nejakú vtipnú poznámku, reakciou na ňu môže byť úsmev „:-)“, a to ako samostatná replika.

Emotikony sú najviac rozšírené v prostredí synchrónnej komunikácie.

Okrem emotikon, ktoré sme uviedli ako najčastejšie používané, existujú aj mnohé ďalšie. Takéto „emotikony sú skôr súčasťou umenia v Internete, sú prejavom estetizácie internetovej písanej kultúry, než bežne používanými symbolmi“⁴ (Wagner – Schlese, 1997, s. 253).

2. 2. Veľké písmená

Z hľadiska grafického stvámenia textu si v rámci internetovej komunikácie všimneme i čas od času sa objavujúce slová, resp. vety, zapísané veľkými písmenami. Táto forma sa využíva ako náhrada chýbajúcich fonetických prostriedkov. Je to vlastne vizuálny grafický prostriedok vo funkcii fonetického prostriedku, pričom ide o dôraz alebo emfázu (príklad 5) a o silu hlasu - krik (príklad 6).

Príklad 5

```
<x-crew> daj cislo ja ty nanho zavolam
<gogina> toz neponukam ziadne sluzby
<gogina> eroticke
<lacina> a vyhadenym osobam a dlhodobym zakaznikom?
<gogina> lem ZDENKOVI!!!!!!!!!!!!
-----
<milada> kde mozem najst driverY NA GRAFICKU KARTU?
```


Príklad 6

<Skrewman> LEVICA - OZVI SA MI! PLEASE
* cony kríci> HAAAAAALOOOOOO, BUDIIIIICEEEEEK!!!!

Vytvorili sa aj ďalšie spôsoby, ako v prostredí IRC „zhmotniť“ neverbálne prejavy:

- **SKRATKY:** Existuje niekoľko skratiek, ktorých pôvod je v angličtine. Najčastejšie ide o skratku *LOL* (z angl. *loughing out loudly*, môže sa písať aj malými písmenami), ktorú by sme voľne mohli preložiť ako *rehoť sa*. Táto skratka sa vyskytuje aj v slovenskom internetovom kontexte. Ďalšími takými skratkami sú napr. *ROTFL* (z angl. *rolling on the floor laughing*) ako silnejší stupeň skratky *LOL* s významom *váľať sa po zemi od smiechu*, alebo skratka **g** (z angl. *grin*) s významom *uškŕňať sa*. Tieto dve skratky však v slovenskom kontexte nie sú rozšírené (skôr v nemeckom a, samozrejme, v anglickom). Takéto skratky sa niekedy nazývajú ako TLA (z angl. *Three Letter Acronym* - trojpísmenové akronymy) (Kalinowski, 1999). Skratky sú ako medzinárodné (t. j. používajú sa celosvetovo bez rozdielu jazyka komunikujúcich; prevažne ide o anglické skratky), tak i národné (napr. o skratkách používaných v poľštine píše Jagodzińska, 2001).
- **JAZYK KOMIKSU:** V slovenskom prostredí veľmi zriedkavý spôsob vyjadrenia neverbálnych prejavov. Názov tohto druhu prejavov hovorí, že sa tento spôsob vytvoril ako obdoba zachytenia neverbálnych prejavov v komiksoch (názov podľa Lenke – Schmitz, 1998; E. Byrneová, 1994, takéto prejavy zaraďuje k tzv. *činom* – angl. *actions*). V angličtine ide o samostatne použité slovesá vyjadrujúce pohyby alebo stavy človeka, ktoré sprevádzajú ústne prejavy (napr. *kiss* - pobožkať, *grin* - uškŕňať sa, *hug* - objat). V nemčine sú to prevažne tzv. *koreňové slová* (z nem. *Wurzelwörter*), ktorými sú „prevažne predikatívne používané slovesné kmene“⁵ (napr. *grins* od slovesa *grinsen* - vyškierať sa, *hoil* od slovesa *heulen* - usedavo plakať, *kotz* od slovesa *kotzen* - zvracať) (Kalinowski, 1999). V slovenčine, ak sa objavia, ide spravidla o citoslovčia vyjadrujúce zvuk, ktorý sprevádza daný pohyb (napr. *cmuk*, *bum*). Tieto „komiksové“ výrazy sú od textu opticky oddelené, sú z oboch strán ohraničené hviezdíčkou (napr. **hug**, **kiss**). V slovenskom prostredí je málo takýchto slovenských výrazov. Objavujú sa zväčša popri anglických.

- **ZNÁSObENIE GRAFICKÝCH ZNAKOV:** Zvýšená expresívnosť prejavu sa docieľa znásobením určitej grafémy v tom slove, ktoré chce účastník zdôrazniť (napr. <Janula> mrtvolyyyyyyyyyyyyyy). No znásobujú sa nielen písmená, ale aj napr. interpunkčné znamienka (znásobený otáznik ako prejav nepochopenia, veľmi začudovanej otázky; znásobený výkričník ako prejav rázneho prejavu, až kriku). Aj pri emotikonách rozoznávame ich „znásobené“ formy – časť znázorňujúca ústa je reduplikovaná niekoľkokrát, pričom násobok určuje silu vyjadrenia (napr. -:) je obyčajný úsmev, ale :-:))))) je už smiech).

3. Pravopisná kodifikácia a internet

Už na prvý pohľad sa zdá, že individuálni používatelia internetu (teda najmä účastníci *četu*) akoby vyhlásili vojnu všetkým pravopisným pravidlám, ktoré kodifikácia pozná. Výstupy sú doslova prešpikované pravopisnými anomáliami. Tieto anomálie sú spôsobené buď vedome (ide napr. o recesiu, ekonomizáciu reči a pod.), alebo nevedome (napr. chyby spôsobené nezalosťou, resp. povrchnou znalosťou normy, prieklepy a pod.)

V oblasti vedomého porušovania pravopisnej kodifikácie okrem už spomínanej neprítomnosti diakritiky sa u niektorých používateľov stalo skoro pravidlom heslo „*píš, ako počuješ*“. Toto pravidlo sa vzťahuje nielen na určité oblasti zápisu hlások, spodobovania spoluhlások, ale aj napr. na písanie veľkých písmen.

Pri spodobovaní spoluhlások ide najmä o písanie spoluhlásky „v“, a to predovšetkým na začiatku slov. Znelostná opozícia v rámci dvojice [w] – [f] sa odráža aj v grafickej podobe. Na mieste v texte, kde obyčajne graféma „v“ zastupuje hlásku [f], sa v *čete* nachádza jej zápis podľa výslovnosti, teda grafémou „f“ (napr. *ftip*, *fsimnut*, *fsade* a pod.). Naopak graféma „v“ je nahradzovaná v texte grafémou „w“ tam, kde sa v hovorenej reči graféma „v“ realizuje ako hlásku [w] (napr. *wiem*, *widis* a pod.).

Ku grafickej realizácii hlásky [u] ako pozícnému variantu spoluhlásky [v]⁶ sa komunikujúci stavajú rozdielne. Najmä pri grafickom zázname gramatickej morfémy „ov“ sa používajú všetky možnosti grafickej podoby (napr. *domov* – *domof* – *domow*, *rokov* – *rokof* – *rokou*).⁷

Oproti zvláštnostiam alternácie grafémy „v“, ktoré začínajú byť čím ďalej, tým viac rozšírené a určití používatelia IRC ich systematicky využívajú, existujú aj individuálne zvláštnosti pri zápise grafém v zmysle pravidla „*píš, ako počuješ*“ (napr. „dz“ zapísané ako

„c“, „j“ ako „y“ a pod. – nie je rozhodujúca graféma, ale to, že viaceré grafémy sa čítajú rovnako). Hláska [x] okrem bežnej grafickej podoby „ch“ má taktiež alternatívnu podobu „x“, ktorá je pravdepodobne výsledkom prenesenia daného znaku z abizuky s cieľom úšetriť čas (namiesto dvoch úderov do klávesnice stačí jeden) – v tomto prípade existujú dve vysvetlenia vzniku tohto prepisu „ch“, a to buď ide o vplyv abizuky, alebo o prebratie znaku zo znakov slúžiacich na fonetickú transkripciu.

Osobitné postavenie môžeme pripísať graféme „ä“. Najčastejšie sa objavuje jej grafická podoba po odstránení diakritiky, teda „a“. V slovách, kde po odstránení diakritiky môže dôjsť k nejednoznačnosti významu (napr. dvojica slov späť – spať), a teda prítomnosť grafémy „ä“ tu má dištingtivnú funkciu, nahrádza sa kodifikovaný pravopis fonetickým (napr. *idem spat*, ale *idem spef*).

Zriedkavým javom je písanie veľkých písmen (napr. na začiatku vety, pri písaní proprií a pod.). Prepokladám dva faktory, ktoré tento jav spôsobili: požadovaná rýchlosť komunikácie (písanie veľkých písmen na klávesnici je podmienené úkonom navyše - stisnutím klávesu SHIFT, čo odpútava používateľa od vlastného obsahu výpovede) a pohodlnosť používateľa. Taktiež mohla na tento jav vplyvať i skutočnosť, že veľkým písmenám v rámci četu bola prisúdená aj iná úloha (pozri časť 2. 2.).

Javom nevedomého porušenia normy v rámci četu sú tzv. *prieklepy* (zámeny písmen pri písaní, rozdelenie slova medzerou na dve časti a pod.), ktoré sú najčastejšie spôsobené nepozornosťou. Komunikujúci je nútený v krátkom čase pripraviť svoj výstup obsahovo i formálne a odoslať ho do kanála. Tento časový tlak spôsobuje, že sa účastník komunikácie nesústredí (nedokáže sa sústrediť) na technický proces prípravy komunikátu (samotné písanie), ale skôr mu ide o obsah a rýchlosť.

Medzi chybami spôsobenými neznalosťou normy, resp. jej nedostatočnou zakorenenosťou vo vedomí komunikujúcich sú často chyby spojené s písaním ypsilónu. Aj napriek tomu, že správne písanie ypsilónu je u väčšiny účastníkov četu pomerne zafixované, niekedy dochádza k jeho zámeně s mäkkým „i“. Najčastejšie sa táto chyba vyskytuje pri písaní tzv. vybraných slov. Napríklad:

<kivi> a je. vysipem ti to z rukava. prid si to vypocut

<A-Bomb> niečo vymislime

Mäkké „i“ sa objavuje aj po tvrdých spoluhláskach (napr. <siix> Silver: ty uchil), naopak ypsilon nájdeme aj po vyslovene mäkkých spoluhláskach (napr. <Woldanus> zalez

kto). Problematickým je niekedy i písanie ypsilónu v cudzích slovách (napr. <ELLDiablo> kiffó ; hmm a niečo krajšie s gytarkami tam nemá ???).

Záver

Z vyššie uvedeného možno badať, že komunikáty produkované v rámci (synchronnej, ale najmä dialogickej) internetovej komunikácie sa po grafickej stránke napriek svojej mediálnej písanosti odlišujú od písaných komunikátov bežnej komunikácie (teda komunikácie v rámci bežnej, každodennej reality). Ako píše vo svojom príspevku M. Lisecki (2001), „cyberprzestrzeń [...] jest miejscem gdzie twórcy mają wyjątkową możliwość współtworzenia standardów i norm dotyczących „cyber-piśmienności“.“

Výrazom grafickej osobitosti nemusí byť (a ani nie je) iba porušovanie jazykovej normy z rozličných dôvodov. Ide najmä o oživovanie dialógu vedeného „na papieri“ (alebo lepšie „na obrazovke“). Ide taktiež o sebaidentifikáciu (sebaidentitu) používateľov internetu. A v neposlednom rade ide hlavne o úspešnosť komunikácie, ktorá nepriamo zápasí s časovou tiesňou vytvorenou rýchlosťou siete.

Poznámky

¹ Bližšie k rozdeleniu synchronnej a asynchronnej komunikácie pozri Fedák, 2000.

² V počítačovej terminológii sa používa označenie *kódová stránka*.

³ Niekedy sa rozlišuje medzi pojmami *smiley* (úsmev) a *frowny* (mračenie sa).

⁴ „[...] Emotikons gehören eher in den Bereich Kunst im Internet, sie sind eher die Produkte einer Selbst-Ästhetisierung der Internet-Schriftkultur als wirkliche Alltagssymbole.“

⁵ „Bei Würzelwörtern handelt es sich vorwiegend um prädikativ gebrauchte Verbstämme“

⁶ Postavenie grafémy „v“ na konci slabiky alebo slova.

⁷ Je zaujímavé, že napriek rovnakej výslovnosti morfému „ov“ a „ou“ k variáciám dochádza u mien v mužskom rode, teda v súvislosti s morfému „ov“ (vyskytol sa iba jeden prípad podstatného mena v ženskom rode, keď bola hláska [u] v rámci morfému „ou“ zapísaná grafému „v“ – „wyhoworkov“, a teda nešlo o systematickú realizáciu, ale o chybu, porušenie gramatickej normy).

Literatúra

- Byrne, E.: The formation of relationships on Internet relay chat (IRC). Dipl. práca. University of Western Sydney (Nepean), November 1994
<http://www.magna.com.au/~max/liz/irc.htm> (1998-02-03)
- Fedák, M.: Internet, komunikácia, jazyk. Diplomová práca. Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava 2000
- Fehr, J.: Beobachtungen zum Kommentieren in Mailinglisten. 1999
<http://viadrina.euw-frankfurt-o.de/~wjournal/fehr.htm> (1999-06-29)
- Jagodzińska, J.: Dyskurs internetowy. In: Studia pragmatyngwistyczne 3. Warszawa 2001
- Kalinowski, U.: Emotionstransport in textuellen Chats. 1999
<http://www.websprache.uni-hannover.de/networx-12/docs/emotionstransfer.html>(1999-07-13)
- Lenke, N. - Schmitz, P.: Geschwätz im „Globalen Dorf“ : Kommunikation im Internet. 1998
<http://www.ub.uni-duisburg.de/wwwtips/veroeffe.htm> (1998-02-05)
- Lisecki, M.: Hiperhoryzonty. Od strony do ekranu. In: Zbornik z konferencie „Tekst w mediach“, konanej w dniach 24. – 25. 4. 2001, Łódź, Polsko (v tlači)
- Wagner, G. - Schlese, M.: Medienspezifische Arten des Sachbezugs: Referenz in computergestützten Kommunikationssystemen. In: Zeitschrift für Semiotik, zv. 19, 1997, č. 3, s. 245-263

Jazyk na přelomu tisíciletí v uměleckém textu.

Jáchym Topol: Anděl

Jindra Svobodová (FF UP Olomouc)

Při studiu jazyka jistého časového období považujeme za přínosné věnovat pozornost také jeho obrazu vytvořenému v oblasti krásné literatury.

Jazyk literárního díla vzniká současným zapojením nejrůznějších vrstev národního jazyka, vytváří sám o sobě hybridní konstrukci, v níž se mísí spisovná forma s různými sociálními a územními útvary národního jazyka. Současně dochází také k diferenciaci jazykového vyjádření uvnitř uměleckého textu v rámci pásma promluvy vypravěče a postav.

V současné české literatuře důležité místo právě v oblasti svérázné práce s jazykem zaujímá Jáchym Topol. V následujícím příspěvku se omezíme na analýzu jeho textu Anděl.

Ještě dříve ale chceme věnovat pozornost okolnostem, ze kterých jazykové vyjádření vyrůstá, chceme sledovat, jaká je korespondence mezi jazykovým vyjádřením Jáchyma Topola (východiskem je rozhovor Tomáše Weisse s Jáchymem Topolem *Nemůžu se zastavit*) a jazykem jeho děl. Sám Topol se ke své tvorbě vyjadřuje a charakterizuje i užívaný jazykový kód, dobře si je vědom toho, že promluva literárního díla nepředstavuje homogenní celek, ale vyrůstá z kódů vlastních nejrůznějším sociálním skupinám: *Uvědomuju si, že rozvodněnej potok prosákl léty až do mého způsobu psaní. Moje psaní je průzkum naplavenin v meandrech.* (Weiss, T. 2000, str.7) *Nevěřím tomu, co často tvrdí editoři, že v knížce má být zachována jednota. Aspoň pro beletrii a poezii tyhle hranice udává autor. Občas použiješ tvar spisovný, občas vulgarismus a stejně to zní přirozeně.* (Weiss, T. 2000, str. 115). Autor se tedy nebrání výrazovým prostředkům vlastním nejrůznějším sociálním skupinám ani ve svých promluvách, ani v literárním díle. Prošel nejrůznějšími zaměstnáními a profesní mlouvu vědomě užívá tehdy, když chce například co nejuvýstižněji charakterizovat ubíjející stereotyp práce v pekárně: *Viš, co je to rohlíkáč? Z pásu ti do bedny lítaj rohlíky, a když se na pagáči objeví nulka, tak bednu tyčí hentkou sekneš na rudl a mihneš tam další bednu.* (Weiss, T. 2000, str. 37). Výrazové prostředky typické pro jeho promluvu pak plynule přecházejí do jazyka literárních děl: *Dráták chrtil*

jedovatý zprávy míchaný stupidníma songama a pod nim se sem tam a tam a sem procházel zástup asi šedesáti chlápků v županech, pyžamech, polonahejch, všechny ty trosky, trubky, hadice, vegeti. (Weiss, T. 2000, str. 44) Zpočátku si dělal výčitky kvůli Ljubě, ale pyšný předsevzetí, který, aniž o tom věděl, sdílel přibližně se 70 procentama trubek, hadic, trosek a ostatních pacientů, totiž že se dá jen trochu do pořádku a pak vyrazí ven, do ulic a do světa, a to především k ní, k Ljubě, napravit svy očividny chyby a hříšky, tohle předsevzetí ho udržovalo na nohou. (Topol, J. 2000, str. 14).

I znalost *sociolektu* hrdinů textu *Anděl* vychází z autorovy životní zkušenosti: *Dům na Plzeňský byl pořád plnej policajtů a člověk tam sváděl každodenní boj o přežití. V tom baráku snad nikdy nebylo ticho. Žil jsem tam uprostřed galerky a pochyťával z řevu a jaketu smíchovskej slang.* (Weiss, T. 2000, str. 54). Praviděpodobně nejdominantnějším rysem jazykového vyjádření celého textu je tedy snaha o stylizaci mluvy běžně užívané v časoprostoru hlavního hrdiny, ve smyslu geografickém i sociálním, tedy mluvy „polistopadového undergroundu“ pražského Smíchova. Zajímavé je, že ačkoli se v obou dvou promluvových pásmech (vypravěče i postav) setkáváme s výraznou nespisovností jazykového vyjádření, je zachována mezi oběma pásmy jistá distinkce. Autor sice rezignuje na možnost grafické delimitace obou pásem pomocí uvozovek, zachovává ale tradiční rozlišení v oblasti morfologických kategorií slovesa (pásmo vypravěče - 3. os. sg. préterita; pásmo postav - všechny slovesné osoby v závislosti na předmětu vyjádření, jednotné i množné číslo, slovesný čas se mění ve vztahu k časoprostoru literárního díla) a užívá verbicendici pro vyjádření se o proběhlé verbální aktivitě postav v pásmu vypravěče:

Dete za mnou? zeptal se.

Jsmo přece sousedí, odpověděla. (Topol, J. 2000, str. 25)

Setkáváme se i s případy, kdy interpunkční znaménko obvykle užívané k ohraničení samostatných intonačních celků (!, ?) stojí uprostřed jednoho intonačního celku a slouží k delimitaci promluvových pásem postav a vypravěče:

Je mrtvá? řekl Jatek.

Jděte ted! řekla mu žena a ukázala na dveře. (Topol, J. 2000, str. 114)

Zmínovaný rozdíl mezi pásmem promluv postav a vypravěče se týká především snahy o fonetický přepis promluv hrdinů textu. Přepis podoby mluveného projevu se vyskytuje i v promluvách vypravěče, není pro ně ale příznačný a týká se především kvantity:

No, jestli jedeš na veterinu, však oni už ti řeknou, žena se odvrátila. (Topol, J. 2000, str. 60)

Teď to nemá smysl. Nemáš cigaretu?

Nekouřím. (Topol, J. 2000, str. 67)

Je mi líto, co se stalo mladý pani, už ji beru jako mladou pani, no dneska se stejně roděj samý zmrdí. (Topol, J. 2000, str. 97)

Z promluv vypravěče na tomto místě připomínáme např. opakovaně užitou podobu slova *poprve* na str. 12, 22 a 60.

Vedle porušování pravidel v oblasti kvantity se setkáváme s citátovým záznamem zjednodušené výslovnosti vynecháváním některých hlásek:

Teď je to tvoje?

Naše, když se vevem. (Topol, J. 2000, str. 68)

Lidi to potřebujou, no a někerý to potřebujou na vobrázcích a podepsaný třeba papežem. (Topol, J. 2000, str. 73)

Častým prostředkem užívaným v pásmu postav pro stylizaci skutečné promluvy jsou protetické hlásky usnadňující výslovnost po pauze nebo obdobně motivované užití epenteze:

Votevň zas to vakno! (Topol, J. 2000, str. 47)

Slyšels dobře. A můžu to to zvopakovat. Udělala sem rizoto. Dáš si? (Topol, J. 2000, str. 68)

Ale ty ses nijak nevobrátil. Seš stejnej. Navíc myslím, že jim chceš sebrat prachy. (str. 73)

Ostatní odchylky od spisovné normy se vyskytují rovnoměrně v obou dvou promluvových pásmech a my se jim budeme nadále věnovat současně. Prakticky ve všech jazykových rovinách se setkáváme s užitím takových výrazových prostředků, které jsou za hranici hovorovosti.

V oblasti hláskosloví a tvarosloví připomínáme ještě rozšiřování *ý* v *ej*, a to jednak v kořeni slova: *Pernica kejve. Slyšel sem akorát vyprávět.* (Topol, J. 2000, str. 31)

Ne že by Machata Nadě občas jednu nestřihnul, holka taky než se někdy rozhejbe.
(Topol, J. 2000, str. 36),

jednak v koncovkách:

Má bledej obličej ... (Topol, J. 2000, str. 25)

Velmi časté je také užití ý místo é, se kterým se můžeme setkat už v názvu první kapitoly *Ukradený jezule* (str. 7).

Od spisovné normy se autor odchyluje také v oblasti morfologie slovesa. Neomezuje se pouze na dnes už běžné užití minulého přičestí typu vypad (Topol, J. 2000, str. 43), ale zkracuje i tvary přítentní a tvary slovesa *být* ve funkci pomocného gramatického morfému:

a) minulé přičestí:

Machata po vočku kouk na mlčícího hostitele. (Topol, J. 2000, str. 98)

Chodil po chodbách, nakouk i do kanceláře vrchní sestry. (Topol, J. 2000, str. 114)

b) přítentní tvary:

Seděj v židlích a koukaj na nás. (Topol, J. 2000, str. 79)

A lidi se na ni ptaj. (Topol, J. 2000, str. 99)

A to ti nedaj, sakra, ňákou injekci?

Dávaj pořád. (Topol, J. 2000, str. 100)

c) tvary slovesa *být* ve funkci gramatického morfému:

Koukal sem z okna.

A zavřel sem to vočno. (Topol, J. 2000, str. 47)

Myslel sem, že je to nějaké divnej sněhulák, smál se Činča. (Topol, J. 2000, str. 79)

A mohla by se tu vobjevit konkurence a my smě si s pani Ljubou pláclí. (Topol, J. 2000, str. 99)

Na rovině lexikální je velmi časté užití jednak nespisovných výrazů běžně užívaných v obecné češtině a jednak výrazů argotických. Sporadicky autor dokonce tvoří výrazy nové.

a) Pak mu beránci začali spouštět červenou (= krev), chytal ji do očí, opřel se o kandelábr. (Topol, J. 2000, str. 13)

Kdokoli z galerie může vykopnout můj dveře a jen tak z legrace mi šlápnout do ksichtu. (Topol, J. 2000, str. 22)

Je to terno, říkal si. Je to terno, mít bejvák společnej s kvelbem, říkal si už po tisícáté. (Topol, J. 2000, str. 35)

b) *Novinář, který tu čekal, protože dost zaplatil za důvěrnou zprávu, že se možná nečekané a na chvíli dostaví sám prezident republiky ... cinkl mu to ale vymizelý zdroj, a to on nevěděl ... poodstoupil.* (Topol, J. 2000, str. 9)

No a jak sem ho tam viděl, sděluje Jatek příteli Pernicovi, tak sem si na toho degena vzpomněl, vzpomínáš? (Topol, J. 2000, str. 31)

Má ji v merku už dýl. (Topol, J. 2000, str. 34)

c) *Rád sledoval plameny, rád uskakoval před zášlehem, ohnivým jazykem, který z pece se syčením vyrazil, kdykoli otevřel dvířka, aby sálavý žhavo přikrmil.* (Topol, J. 2000, str. 20)

Asi týden poté, co se Jatek nastěhoval, namaloval někdo Leninovi do očí hákové kříže a na hlavu rohy. Když Jatek viděl zdáblený portrét poprvé, lekl se. (Topol, J. 2000, str. 2)

V oblasti větné skladby lze vysledovat dvě protichůdné tendence běžné i v mluvené češtině:

a) snaha parcelovat obsahově jednu výpověď do několika intonačně samostatných syntaktických jednotek, a tím projev nastavovat;

b) tendence vytvářet dlouhá souvětí složená z relativně samostatných výpovědí spojených asociativně tak, jak proudí myšlenky. Tak např. při vyprávění událostí první kapitoly *Ukradený jezule* autor urychluje spojováním krátkých, prakticky holých vět, dramatický spád.

ad a) *Nemáš ponětí, co ženský vydržej. Když chtěj. Když maj proč.* (Topol, J. 2000, str. 95)

Dnes jdete dřív, to je dobře, řekla stařena tiše. A pospěšte si. Až vám řeknu. (Topol, J. 2000, str. 114)

Poslouchej dobře: Já na Pernicu kašlu. Úplně! Mám ráda jen tebe. Pudem spolu pryč. S tímhle. (Topol, J. 2000, str. 119)

V předkládané práci jsme se zabývali především těmi jazykovými výrazy, které jsou typické pro jazyk Topolova textu *Anděl* a které jsou mimo spisovnou normu. Na druhou stranu se zde, zpravidla v pásmu vyprávěče, vyskytují i rozsáhlé pasáže vytvořené prakticky ve všech ohledech spisovně, jako například vyprávěčův exkurz o původu jména pražských čtvrtí Smíchov a Košíře na začátku 16. kapitoly *Kde je Li*.

Na závěr ještě jednou Topolova slova reflektující vlastní jazykové vyjádření: *V tom podivným stroju v hlavě, ve svém mozku, si musím vytvořit umělý jazyk a pak přesvědčit čtenáře, že je to to pravý. Když se to povede, je vyhráno. Tím umělý nemyslím nějak dopodrobna vykonstruovaný. Důležitá je pořad intuice a instinkt.* (Weiss, T. 2000, str. 113).

Literatura

Bachtin, M. M.: Román jako dialog. Praha 1980

Hoffmannová, J.: Stylistika a Praha 1997

Chloupek, J. a kol.: Stylistika češtiny. Praha 1990

Kořený, J. a kol.: Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. České Budějovice 1991

Kořený, J.: Komunikace a čeština. Jinočany 1992

Sgall, P. - Hronek, J.: Čeština bez příkras. Praha 1992

Topol, J.: *Anděl*. Praha 2000

Weiss, T.: *Nemůžu se zastavit*. Praha 2000

Kontrační analýza lexikálních jednotek výchozího jazyka a jejich překladových protějšků

Markéta Matouchová (LF UK Praha)

V tomto příspěvku se budu zabývat některými jevy z translatické oblasti. Kontračním způsobem porovnám některé lexikální jednotky výchozího a cílového jazyka, přičemž zvláštní pozornost věnuji otázkám ekvivalence, formálním, denotačním a konotačním rozdílům mezi těmito nositeli významu.

Výchozím textem je román z univerzitního prostředí anglického spisovatele Davida Lodge *Changing Places* (1975), který pod názvem *Hostující profesori* (1980) přeložil Antonín Přidal. Univerzitní román je označován jako „satirická komedie se silnými parodickými prvky“ (Hilský 1992). Děj se odehrává na některé „provinciální malouniverzitě“ (Hilský 1992), nejčastěji přímo na katedře anglistiky. Hlavním protagonistou je zásadně pedagog zabývající se humanitním oborem, který se obvykle dopouští nějakého společenského faux pas. S notnou dávkou ironie se autor rovněž soustřeďuje na jeho soukromý život, který nebývá nejspřádanější. Poměr s manželkou některého kolegy je tu téměř pravidlem. Také v tomto románu je „výměna pozic“ zachycena v samotném titulu originálu *Changing Places*.

Charakteristika stylu

Styl Davida Lodge, autora originálu, je dosti specifický, stručně tedy shmu konkrétní prvky, které jsou pro něj charakteristické, a omezím se na oblast lexika. Ze slovní zásoby sociálně vymezené se tu objevuje především studentský slang, mluva amerických vysokoškoláků konce šedesátých let. Z aspektu časového se jako příznakové prvky vyskytly archaismy a také neologismy, kterými překladatel řešil případy nulové ekvivalence. V textu se vyskytlo velké množství expresiv, především záporně zabarvených, jsou to pejorativa, vulgarismy a slova tabuová. Autor originálu rovněž využívá rozdílů mezi britskou a

americkou variantou angličtiny. Tyto prvky rovněž přispívají k charakterizaci postav a prostředí a patří k jednomu z překladatelských oříšků.

Konfrontační analýza

Než přistoupím ke konkrétní, výše avizované analýze lexika, pokusím se krátce zodpovědět otázku, jaký smysl má věda o překladu a k čemu slouží analýza přeložených textů. Překlad není pouze záměna dvou jazykových kódů, ale kulturní transfer v nejšířším slova smyslu. (Hrdlička 1997). Chceme-li ukázat, jaké problémy má překladatel řešit, je nejlépe zachytit překladatelský proces a konkrétní kroky, jimiž vzniká z původního díla překlad. Při posuzování textu vycházím z pohledu lingvistického, a to co nekomplexnějšího, který zahrnuje i extralingvistické faktory. Za základní překladatelský princip považuji funkční přístup (vystihnout stejnou funkci i odlišnými jazykovými prostředky).

Každá analýza by měla začít jemným srovnáním převodu s předlohou, takřka „statistickým hromaděním detailních odchylek“ (Levý 1983), ale toto je pouze první fáze hodnocení, u které by kritik neměl zůstat, aby se nejednalo pouze o jakousi povrchní sondu do struktury textu. Práci překladatele se snažím posuzovat komplexně, vim, že jednotlivé lexikální jednotky nemusí, někdy ani nemohou korespondovat. Zajímá mě, zda je splněn požadavek funkční ekvivalence jak na úrovni jednotlivin, tak na úrovni vyšších výpovědních částí i textu celého.

Při srovnávání konkrétních lexikálních jednotek beru toto v úvahu, i když ne vždy (z důvodu omezeného rozsahu příspěvku) uchopím daný výraz ideálně „komplexně“. Uvádím proto alespoň nejbližší sousedící jednotky, potřebný mikrokontext. Všechny své připomínky vždy odůvodňuji, snažím se je vysvětlit a užívám kondicionál, jak radí Olga Křížtová ve svém *Pozvání k překladatelské praxi* (1996), neboť překládání je také individuální záležitostí.

Formální rozdíly

Angličtina jakožto jazyk nominální, izolační má sklon k větší analytičnosti, dává přednost víceslovným pojmenováním. České protějšky pak často bývají jednoslovné. Analytické pojmenování, které se skládá ze dvou nebo i více jednotek, obsahuje hlavní člen, kterým bývá sémanticky chudá jednotka, většinou substantivum obecnějšího významu. Dalším členem je doplnění, které je nositelem významu denotačního i konotačního. Český ekvivalent pak tvoří slovtvorný základ, který je hlavním nositelem

významu, a slovtvorný formant. Kalkování, zachování stejné struktury by jistě v češtině nevyznělo přirozeně.

Např.:

poor thing : chudinka

bearded man : vousáč

hunting type : lovec

standoffish person : náfuca

Analytičnost angličtiny se ve velké míře projevuje také u frázových sloves. České protějšky pak opět bývají jednoslovné, konkrétní předpona vyjadřuje daný směr, intenzitu, dobu trvání apod.

It tuned out to be a fairly sensational evening... : *Ale tentokrát se z toho vyklubal přímo senzační večer...* (u českého výrazu zvýšena expresivita, totéž u následujícího příkladu)

Morris hurried off eagerly to get a cab. : *Morris nadšeně odklusal pro taxíka.*
to wind up : skončit

Také víceslovné verbální fráze jsou vlastní „nominální“ angličtině. Jsou to obvykle spojení sémanticky chudého slovesa (*give, have, make, do, get, apod.*) a lexikální jednotky, která je nositelem významu. Překladatel bral v potaz rozdílný charakter těchto dvou jazyků a víceslovné výrazy nahrazoval jednoslovnými protějšky. Např.:

to give a push : roztlačit

to make promises : slíbovat

to do (a lot of) looking : dívat se

Pro zajímavost uvádím dva příklady, kde je lexikální jednotka doplňující sloveso navíc nositelem stylistické příznakovosti.

to have a slash (vulg.) : vyvenčit se (eufem.)

to take crap (vulg.) : ulevovat si (eufem.)

Anglické víceslovné výrazy pak často bývají explicitnější, a to v tom smyslu, že na povrchovou rovinu jazyka je vytaženo více informací. Např.:

general drift : osnova

graduate programme : postgraduál

clock-radio : rádió

home-life : domov

Při překladu je tedy často nezbytné „hutné“ anglické konstrukce rozvolnit. Avšak do textu by se neměly dostat další vysvětlující informace, výraz ani věta by neměly být nijak zlogičtovány. Např.:

L: *I know how they must feel.* : P: *Jak jim asi je, vím z osobní zkušenosti.*

Navrhují: *Dobře vím, jak jim asi je. /Moc dobře vím...*

L: *I don't bother to light a fire in there now you're away.*

P: *Když nejsi doma, nač bych tam tahala uhlí a topila.*

Navrhují: *Když nejsi doma, ani se mi tam nechce zatápět.*

Překladatel zřejmě dodal tuto informaci, protože sloveso *topit* explicitně vyjadřuje, jako anglický výraz *to light a fire*, že jde o zatápění v kamnech nebo v krbu. Tato informace již vyplývá z předchozího kontextu.

Denotační rozdíly

Příčiny rozdílů v pojmenovacích jednotkách jazyků mohou být různé. Odlišné chápání objektivní reality, světa, nestejně úrovně abstrakce, zdůrazňování odlišných rysů znaku apod. (Horálek 1967).

Při konfrontaci anglické lexikální jednotky a českého protějšku zjistíme, že obě jednotky mají společný základní sémantický jmenovatel, ale český překladový protějšek obsahuje nějakou významovou složku navíc. Téměř pravidelně je posun k větší specifikaci u českých sloves. Jedná se o frekventovaná slovesa pohybu (*go, come, leave, arrive, walk*), slovesa komunikativní (*say, tell, speak, talk*), slovesa percepční (*see, look, hear, listen*). (Dušková 1994, podobně Knittlová 1995). Složkovou analýzou jednoho ze sloves ukáží, jaké konkrétní diferenční sémy přibylly u českých ekvivalentů.

GO : ODPUTOVAT A : A.DIR.MAN. *fin. expr.*

Slovesa mají společný archisém pohybu (A), český protějšek navíc složku směřování (DIR), způsob realizace děje (MAN), dokonání děje a konotační složku expresivity.

to come : *přesídlit*

to run : *přeběhnout*

to walk : *poffakovat se*

to say : *pravit, pobídnout, dodat, opáčit, zeptat se, odpovědět, prohlásit, napsat*

to talk : *kázat, sveholit*

Překladatel se při výběru vhodných protějšků řídil daným kontextem i stylovými zvyklostmi tak, aby výsledek působil adekvátním přirozeným dojmem. O zvyšování intenzity a expresivity, ke které často došlo, pojednám v následující části.

Konotační složky

Lexikální jednotky dvou jazyků se mohou lišit nejen svými formálními vlastnostmi a některými složkami denotačními, ale také v oblasti sekundárních konotačních složek, které se podílejí na vytváření celkového obsahu lexému. Analýzou jazykového materiálu dvou strukturně odlišných jazyků zjistíme, jaké jsou v této oblasti (vyjadřování emocionality a intenzity) rozdíly. Jde především o rozdílný způsob vyjadřování a užívání expresivity v obou jazycích. Liší se nejen repertoár, ale i míra a stupeň expresivity.

Při rozboru těchto složek v daném textu, pokud se zaměříme jen na lexikální plán, zjistíme, že směrem do češtiny dochází k posunům. Je to zvyšování expresivity a intenzity, zvláště nahrazováním neutrálních výrazů výrazy inherentně expresivními. Uvedu jen některé zástupné příklady.

to sell : *střelit (něco)*

to find : *načapat*

boots : *škorňe*

the whole package : *sakumprásk*

to quit talking : *zavřít klapačky*

...to my astonishment : *...já zůstala jak opařená*

I'd love to have seen the old man's face. : *To bych rád věděl, jak se starej kschtil.*

Naopak k jistému setření intenzity a expresivity došlo u výrazů, které se týkají intimního a sexuálního života lidí. K vynechávání či upravování informací může dojít z různých důvodů. Takovéto posuny (úpravy) by měly být nějakým způsobem kompenzovány. Náhled na to, co je tzv. slušné, se může měnit velice rychle, ale můžeme v podstatě říci, že v soudobé literatuře se skutečnost může pojmenovávat otevřeně. Rozdíly jsou samozřejmě dány odlišnými zvyklostmi v různých kulturních společenstvích. Těžko se dá objektivně změřit „síla“ určitého výrazu, a také dopad je u každého člověka individuální. Domnívám se, že by se „choulostivá“ místa neměla zamličovat ani obušovat. Čtenář,

kterého takové výrazy pohoršují, může knihu odložit, ale překladatel by měl co nejcitlivěji zvážit, jak takové případy řešit, aby nebyli ochuzeni čtenáři, kteří do zmíněné skupiny nepatří. Např.:

orgasm : *technika milování* (významový posun)

Všechny podtržené výrazy mají podle slovníku *Oxford Advanced Learner's* (1989) příznak slangovosti, navíc jsou označeny jako tabuové.

L: *a plenty of inviting ass* : P: *hojnost krotkých zajičků* : Navrhují: *hodně sexy holek*

bare tits : *nahé tělo* (změna hlediska, záměna části za celek)

boobs : *veleňadra* (neologismus, druhá část tvořena výrazem spisovným)

to screw : *svádět* (změna hlediska, záměna příčiny za následek)

L: *...he would be jerking himself off and drooling over the Playboy pix* : P: *...někam si zalezle a bude nad Playboyem slintat* (vypuštěn tabuový výraz, nahrazen jiným slovesem)

Přeložený text bych chtěla na závěr stručně zhodnotit, přičemž vycházím z komplexního srovnání předlohy s výslednou českou verzí. Uváděné příklady jsou jen součástí celkového pohledu na práci překladatele.

Překladatel dokonale vystihl nejen hlavní myšlenky díla, ale i autorův styl včetně drobných nuancí. Správně odhalil a převedl stylistické zabarvení jednotlivých výrazů. Při atomistickém rozboru, kdy klademe jednotlivé lexikální jednotky proti sobě, sice zjistíme, že si jednotliviny neodpovídají (často ani nemohou), ale přeložený text jako celek si zachoval „stejný tón“. Překladatel je výborným znalcem českého jazyka, což je pro dobrý překlad stejně (ne-li více) důležité jako znalost jazyka výchozího.

Výhrady mám pouze v již zmíněné oblasti převádění konotačních složek, konkrétně snižování expresivity výrazů z osobního života protagonistů. Víím, že vnímání těchto výrazů je často osobní záležitostí, ale originál na mě v tomto směru zapůsobil výraznějším dojmem. Překlad je jako celek velice hodnotný a Antonín Přidal jistě právem patří k našim nejlepším překladatelům.

Literatura

Collins Cobuild English Dictionary. Birmingham 1995

Hausenblas, K.: *Výstavba jazykových projevů a styl*. Praha 1971

Hilský, M.: *Současný britský román*. Praha 1992

Horálek, K.: *Filosofie jazyka*. Praha 1967

Hrdlička, M.: *Literární překlad a komunikace*. Praha 1997

Knittlová, D.: *Teorie překladu*. Olomouc 1995

Krijtová, O.: *Pozvání k překladatelské praxi – kapitoly o překládání beletrie*. Praha 1996

Leech, G.: *Style in Fiction*. Longman Harlow 1994

Levý, J.: *Umění překladu*. Praha 1983

Lodge, D.: *Changing Places*. London 1978

Lodge, D.: *Hostující profesoři*. Praha 1989

Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press 1989

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha 1978

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha 1994

Velký anglicko-český slovník. Praha 1993

Metody překladu slovních hříček (na materiálu poezie Ch. Morgensterna)

Alena Kulczycká (FF UP Olomouc)

Překlad slovních hříček patří k nejsložitějším a přesto neopomenutelným úkolům v rámci translatologické činnosti. U jakéhokoli překladu se musí překladatel snažit o co nejadekvátnější převod, u slovních hříček je tento úkol snad ještě naléhavější, ačkoli se mnohdy zdá nemožné jej uspokojivě vyřešit. Jedno krátké dvojverší bývá často významově pregnantnější než několikastránkové pojednání a jeho rekonstrukce na základě jiného materiálu - jiného jazyka, je práce velmi riskantní.

Slovní hříčky se v různých textech vyskytují s různou intenzitou a jsou pro tyto texty více nebo méně signifikantní, v poezii Christiana Morgensterna (1871 - 1914) je však jejich význam natolik zásadní, že si jejich překlad zaslouží zvláštní pozornost.

Abychom se mohli věnovat metodám jejich překladu, je nutné Morgenstemovu hru s jazykem nejprve analyzovat a rozdělit do určitých kategorií. B. Brouk (1941) definoval jazykovou komiku jako „komiku, která vyvěrá ze zvláštní povahy jazykových prostředků“ a rozdělil ji na čistou jazykovou komiku, definovanou jako protipól komiky myšlenkové a situační v jazykové interpretaci. Čistá jazyková komika se podle něj potom dělí na proslovitelnou (komická výslovnost, slovní komika) a záznamovou (komická anortografie a grafika) komiku. Zvláštní pozornost věnuje Brouk kategorii komických slov, která dělí podle jejich původu na neologismy, komické archaismy a především na slova deformovaná. Deformovaná slova pak tvoří jednotlivé podkategorie v závislosti na způsobu jejich deformace. Mimo to se zabývá také amfibolií, neboli hrou s mnohovýznamovostí.¹ Pro charakteristiku Morgenstemovy práce s jazykem bylo nutné některé Broukovy kategorie poupravit a také zařadit kategorie nové, takže rozdělení slovních hříček v Morgenstemově poezii bylo následující:

1. myšlenkové a situační hříčky

2. hra se znaky - a) hra s písmeny
b) figurální báseň (paegrion)

3. hra se slovtvorbou (neologismy) - a) kompozice
b) dekompozice
c) derivace
d) paragram

4. sémantické hříčky - a) hříčky s číslovkami
b) paronomasie
c) hříčky s antonymy
d) hříčky se synonymy
e) hříčky s obrazným pojmenováním (metafory)
f) „realizované“ metafory

5. hříčky na základě interjekce

Předmětem zkoumání bylo 88 hříček ve 253 překladech od různých autorů. Metody, které byly při jejich překladu použity, jsou seřazeny podle četnosti jejich výskytu. Jejich vymezení je založeno jednak na koncepci transpozičních typů K. R. Bausche (1968)² a na tezi Stylistique comparée reprezentované Vinay-Darbelnetem a Malblancem.³25

1. Nejčastěji použitou metodou je **adaptace** (70) - nahrazení jevu typického pro VJ obdobným jevem pro CJ. Například v básni *Wie sich das Galgenkind die Monatsnamen merkt*, spočívá vtip v tom, že jména měsíců v roce jsou nahrazována na základě paronomasie, tedy podobné zvukové formy: Januar - Jaguar, Februar - Zebra ... Ludvík Kundera adaptoval tuto hříčku takto: leden - jelen, únor - úhoř ... je to jeden z nejzdařilejších příkladů adaptace. Celkově se u adaptace zachovává velká míra ekvivalence, ovšem kromě konotační a denotační.

Adaptována jsou nejčastěji kompozita (52), dekompozita - tedy neologismy vzniklé rozložením a křížovým složením kompozit (6) Např. *Neue Bildungen der Natur vorgeschlagen: Nachtigal* (slavík, ale Nacht je noc) - *Tagtigal* v češtině adaptováno na základě českých kompozit, *Hiršal*: babočka - dědočka apod. a onomatopoeia (6).

2. Druhou metodou co do četnosti je **dílce** (39) - rozdělení významu obsaženého v jednom slově do dvou slov, nejčastěji adjektiva a substantiva: *Der Schluchtenhund* - jamní štěně (s posunutím významu - R. Havel), dvou substantiv, z toho buď jedno v apozici v básni *Das Mondscharf*: *Mondscharf* - Ovečka Luna (Rudolf Havel) nebo v genitivu jako přívlastek

neshodný der Schluchtenhund - pes roklin (Josef Hiršal). Ve zkoumaných překladech je diluce používána téměř výhradně pro překlad kompozit (31). Také převod pomocí diluce umožňuje téměř úplnou ekvivalenci.

3. Třetí používanou metodou je **doslovný překlad** (35), který ovšem není vždycky tím nejsprávnějším řešením, protože se při jeho použití většinou ztrácí důležité konotace z výchozího jazyka a kultury a překlad je ochuzením originálního textu. V básni Die Zirbelkiefer: Die Zirbelkiefer sieht sich an/ auf ihre Zirbeldrüse hin...přeložil Rudolf Havel sice se slovníkovou správností: Stará limba (soustředěně)/ na své cévy v dění hledí..., ale slovní hříčka založená na objevení nové souvislosti mezi názvem cévy a druhem borovice se ztratila. Taktéž při překladu básně Bundeslied der Galgenbrüder verš Die Unke unkt, die Spinne spinnt - Kuňka kuňká, pavouk souká se ztrácí jeden významový plán. Naopak příkladem funkčního doslovného překladu je Hiršalovo: Netopýr „se“ v pause/ uslyšel od Strausse v básni Die Fledermaus: Die Fledermaus/ hört „sich“ von Strauss. V jiném kulturním prostředí (tam, kde by neznali Strausovu operetu Netopýr) by ale byly nutné vysvětlivky. Nejčastěji se ovšem doslovný překlad (můžeme-li ho v tomto případě tak nazývat) vyskytoval u hříček založených na derivaci (20). Výchozí i cílový jazyk totiž mají obdobný systém slovtvorby na základě afixace. Geigerich - houslenik (Havel v básni Der Tanz).

4. **Substituice** (25), zahrnující v sobě systémovou substituci (14) - především u paragramů, které jsou založeny na změnách v rámci slabik jako v básni Der Walfafisch oder das Überwasser: sie frissifraß der Walfafisch - do češtiny nahrazeno Egonem Bondy: zesezrala je velvarya, nebo v básni Das Hemmed - Hiršalova košilela, Havlova koššile, Fryntův košil a jiné, substituci ve stejné kategorii (11), kdy je - většinou kvůli rýmu a rytmu - nahrazováno v cílovém jazyce v rámci stejné množiny v básni Der Tanz - Drei Hasen ... der eine ist ein Löwe/ der andre eine Möwe/ der dritte ist ein Reh, tedy tři zajáci ... jeden je lev, druhý racek a třetí smec, substituovali překladatelé tato zvířata jinými zvířaty (tele, sele, kuna; opice, jepice, slepice; lev, čern, sýkorka ...) je čtvrtou nejčastěji používanou metodou.

5. Poměrně často se vyskytuje také **kalk** (24), stejně jako diluce nejčastěji (14) u kompozit das Vierteltelschwein - čtyřčtvrteř (Hiršal), die Auftaktseule - předtaková (Havel) a u onomatopoií (6) flattertata (flattern - třepotat) - třepetata (Havel) v básni Das Hemmed. Při překladu neologismů, na nichž se Morgensternovy hříčky často zakládají, je kalk celkem nenásilnou metodou jejich tvorby v cílovém jazyce, tedy pod podmínkou, že umožní patřičnou ekvivalenci - ne vždy je totiž pro češtinu kompozitum stejně přirozené jako pro němčinu.

6. Některé hříčky byly natolik svázané s výchozím jazykem, že byly při překladu jejich částí **vynechány** (20). Opět nejčastěji u kompozit (13) (tato četnost je mimo jiné podmíněna i tím, že kompozita jsou Morgensternovi nejčastějším prostředkem tvorby slovních hříček.) Často ovšem nešlo tolik o svázanost s jazykem, protože nesmíme zapomenout, že při překladu poezie hraje roli také rytmus a rým, kterému musí překladatel také leccos obětovat, jako např. Flötenhemd (Flöte - flétna, Hemd - košile) - překládají shodně Petr Karas a Jiří Plos jako háv, Rudolf Havel jako košile. Vynechání se také objevilo u derivace (4) a u hry se znaky (2).

7. **Parafráze** (15) je sedmou nejčastěji používanou metodou. Nejvíce parafrázi mají onomatopoiia (8), paragramy (4) a paronomasie jména měsíců (3). Někdy je ovšem parafrázována celá báseň např. Das Hemmed, která má nespočetné překladů, mezi nimi i velmi zdařilé parafráze jako Karasův „slezský“ překlad, Charvátův „pražský“ překlad a překlad jako imitace Němce učícího se česky, nebo Halenin Filipa Jančeho a Polyesterela Petra Jurkoviče.

8. **Kontrace** (11) se vyskytuje pouze u kompozit a spočívá ve shrnutí významu dvousložkového kompozita do jednoho slova v cílovém jazyce např. Wanderstrumpf - tulák, das Mondkalb - potratek ve většině případů vychází tato metoda už ze samotného systémového rozdílu mezi výchozím a cílovým jazykem, většinou ale překlad ochuzuje (viz zmíněný „Potratek“)

9. **Analogie** (9), neboli nahrazení jevu výchozího jazyka analogickým jevem cílového jazyka - většinou u paragramů, kde je tato metoda opět podmíněna systémovým rozdílem mezi VJ a CJ, je devátou nejčastěji použitou metodou.

10. **Převzetí** (7), tedy citátové užití části výchozího textu v překladu. Tato metoda by měla být používána jen ve výjimečných situacích, např. když jsou citátová slova srozumitelná i v CJ, jinak je to spíše chyba, než překladatelský postup. Nejčastěji je užívána u onomatopoií (interjekcí) v básni Igel und Aigel: wigula, wagula - Havel: vigula, vagula, objevuje se také u znaků Der Mond - Hiršalův „překlad“ z německého Beim Zu- sowohl wie beim Abnehmen: „Beim Abnehmen (při ubývání)/ beim Zunehmen (při přibývání)“, kvůli znakům A a Z z fraktury, podobným tvaru měsíce, paragramů, číslovek, homonym a realizované metafory Hiršal: Das böhmische Dorf: překládá (kvůli rýmu) jako „do španělské vesnice (böhmisches Dorf)“

11. **Perifráze** (4) neboli opis, o kterém Werner Koller říká: „Vtip, který potřebuje vysvětlení, nefunguje jako (opravdový) vtip; slovní hra, která potřebuje komentář, ztratí (přínejmenším částečně) svůj hravý charakter.“⁴

12. **Konkretizace** (3) např. v básni Sophie und kein Ende: Kindelein, tedy dětátko, je přeloženo jako hošíček. Tato metoda je příbuzná se substitucí ve stejné kategorii.

Z uvedeného výčtu vidíme, jaké metody jsou při překladu slovních hříček používány, jaké jsou jejich výhody, ale také jaké jsou jejich slabiny. Stává se, že někdy funguje nejlépe jinak málo úspěšná metoda např. při převzetí jména Zwölf-Elf u překladu básně Der Zwölf-Elf, které vychází z obohacení češtiny o germánské názvy bájných bytostí v posledních deseti letech (populární knihy J. R. R. Tolkiena o hobitech, elfech a jiných), ale také, že ne vždy je četnost použití té které metody také důkazem její správnosti u všech druhů hříček, ačkoli je nutno říct, že většina zkoumaných překladů zachovávala více méně všechny typy ekvivalence a bylo je možno považovat za překlady zdařilé. Tento výčet by nicméně mohl pomoci mladým překladatelům při volbě té neoptimálnější metody.

Poznámky

¹ Brouk, B.: Jazyková komika, s. 118, Praha 1941.

² Stolze, R.: Übersetzungstheorien, s. 59-64, Tübingen 1994.

³ tamtéž

⁴ Koller, W.: Einführung in die Übersetzungswissenschaft, s. 263, 1992.

Literatura

Morgenstern, Ch.: Alle Galgenlieder. Kehl 1993

Morgenstern, Ch.: Šibeniční písně. (přel. Josef Hiršal) Praha 1958

Morgenstern, Ch.: Bim, Bam, Bum. (přel. Josef Hiršal) Praha 1971

Borecký, V.: Odvrácená tvář humoru. Liberec - Praha 1996

Brouk, B.: Jazyková komika. Praha 1941

Filipec, J.: O přenašení významu, zvláště na základě podobnosti a soumeznosti. In: Acta Universitatis Carolinae - Philologica Slavica Pragensia. Praha 1966

Grümmer, G.: Spielformen der Poesie. Leipzig 1988

Hrabák, J.: Poetika. Praha 1973

Havel, R.: Utajené překlady. Praha 1996

Kjär, U.: „Der Schrank seufzt“ Metaphern im Bereich des Verbs und ihre Übersetzung. In: Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborg 1988

Koller, W.: Einführung in die Übersetzungswissenschaft. Heidelberg 1979

Levý, J.: Umění překladu. Praha 1963

České teorie překladu. Praha 1996

Müller, W.: Christian Morgenstern. Reinbek bei Hamburg 1990

Pechar, J.: Otázky literárního překladu. Praha 1986

Stolze, R.: Übersetzungstheorien. Tübingen 1994

Akademická mluvnice češtiny. Praha 1986

Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Duden 1992

Morgenstern v Čechách. Praha 1996

Wahrig Deutsches Wörterbuch. Gütersloh 1997

Fenomén úpadku mluvené spisovné češtiny

Pavlaína Kuldanová (PDF Ostravské univerzity)

I. Fenomén úpadku mluvené češtiny (ať šlo o jev skutečný či pouze domnělý) provází naši mateřštinu již celá staletí. Hovoří o tom díla řady brusičů, puristů a obhájců češtiny, v jejichž pomyslném čele stojí - jako první historicky doložený brusič český - mistr Jan Hus, následován dochovanými humanistickými obhajobami češtiny, poté dvěma vlnami pobělohorského purismu a obranami češtiny tohoto období a dobou velkého rozkvětu jazykových obran v první fázi národního obrození. Obrodné snahy závěru 18. a téměř celého 19. století byly opět provázány různými purifikujícími tendencemi, z nichž nejmnocnější se projevila v 70. letech 19. stol. množstvím vydávaných „napominatelů“ a „brusů“ správné češtiny různé kvality a náplně, završených Maticí českou vypracováním normativní příručky „Brus jazyka českého“, ovlivňující spisovnou normu až do přelomu 19. a 20. století. První světová válka a vznik ČSR vyvolaly v život další obrany češtiny jako základního znaku novodobého národa, které však vedly až k tzv. „filologickým lapáličím“ 20. a 30. let 20. století. Až činnost lingvistů PLKu překonala puristické snahy té doby, představované zejména hlavním redaktorem Naši řeči Jiřím Hallerem. Pražským kroužkem vypracovaná teorie spisovného jazyka a jazykové kultury je dodnes nejen inspirující, ale spočívá v ní (přesněji řečeno v nerozvíjení této teorie a její nedostatečné reflexi v praxi, jako např. automatického předpokladu PLKu o postupném upevnění spisovné normy v povědomí českých mluvčích) zřejmě i zárodek dnešní neupevněné pozice hovorové češtiny. (Omezují se jen na tuto stručnou historickou linku nastolené problematiky s odkazem na podrobné informace dostupné v odborné literatuře.¹⁾)

Za příčinu současného stavu nelze stále považovat pouze způsob kodifikování novodobé spisovné češtiny Josefem Dobrovským, poněvadž od této události uběhlo již 200 let, což je ve vývoji jazyka dosti dlouhá doba na to, aby se určité změny (jevy) bez větších problémů mezi uživateli jazyka vžily (přestože mohly být původně užívány nespontánně, s velkou mírou záměrnosti). Další příčinou je fakt, že problematice jazykové kultury se po celé toto dvousetleté období nevěnovala dostatečná, soustavná péče a že ani propracovaná teorie jazykovědců Pražské školy neměla stoprocentní dopad na celé české jazykové prostředí - cit pro hodnoty spisovné češtiny se nerozvinul u všech jejích uživatelů, dnes se

k tomu poji až nechuť některých z nich naučit se spisovné češtině a vědomé opovrhování její kulturní hodnotou spolu s upřednostňováním „lidové“ obecné češtiny i ve veřejné komunikaci (vizitkou „postmoderního intelektuála“ není kultivovaná spisovná mluva, ale žoviální obecná čeština). Tento stav potvrzuje tezi, že úroveň jazyka je odrazem úrovně společnosti, které jej užívá, a jelikož se v současné české společnosti projevuje úpadek obecných mravních, kulturních, estetických aj. hodnot (mající počátek v letech komunismu a zesílený paradoxně v posledních deseti letech po jeho pádu), upadají také tradiční hodnoty jazykové.

Jedině atraktivní a efektivní školní výuka ne pouze psané, ale i mluvené češtiny vychová poučené uživatele jazyka, pro něž se stane hovorová čeština samozřejmostí (v těch situacích, kde je to opodstatněné a žádoucí).

Dalo by se namítnout, že podobné snahy o kultivování mluvené češtiny v sobě nesou určité puristické rysy, bude však užitečné odpoutat se od pouze negativního významu pojmu purismus a přiklonit se k pojetí kanadského slavisty G. Thomase, který „nachází puristické rysy v každém kultivování jazyka“, čímž v některých případech „negativní příznak ztrácí“². S využitím terminologie prof. Milana Jelínka³ by se mohly současné purifikující tendence označit jako „prestižně-obranný purismus přelomu 20. a 21. století“: je zaměřen jednak proti rostoucímu počtu anglicismů, jimiž jsou proniknuty mluvené i psané texty převážně mladé generace (zde je někdy oprávněný [má kladný příznak], jindy nikoliv [má záporný příznak] - v určitých oborech, např. ve výpočetní technice nebo při rozvoji nových komunikačních technologií, se bez angličtiny neobejdeme, proč ale říkat např. „mějte hezký den, dobrý sound a hluboký feeling“?), jednak působí proti pronikání obecné češtiny do češtiny spisovné v prestižních komunikačních situacích (tyto snahy o posílení pozice spisovného útvaru národního jazyka na úkor útvarů nespisovných v sobě nesou kladný odstín purismu).

[Pozn.: K těmto dvěma proudům snah o zvýšení kultury mluveného jazyka by se měl přidružit ještě třetí - redukce vulgarismů, jejichž užívání v hovorů lidů všeho věku, obojího pohlaví, různého vzdělání a sociálního zařazení přímo vzkvétá.]

II. Na nedávné konferenci *Český jazyk a literatura na sklonku 20. století*, konané v polském Wałbrzychu⁴, kde se sešli vedle polských badatelů lingvisté a literární vědci z různých českých vysokých škol a vědeckých institucí, jsem přednesla příspěvek na téma

současné úrovně mluvních vzorů⁵, jehož součástí bylo i zamyšlení nad pozicí mluvené spisovné češtiny ve veřejných projevech. Reakce (záporné i kladné) několika českých lingvistů na některá má konstatování mě vedou k přesvědčení, že bude potřebné zavést účinnou „osvětu“ mezi uživateli českého jazyka (zvl. mezi inteligenci působící v oblastech vzdělání, kultury a médií, v nichž nejčastěji hledáme kvalitní mluvní profesionály - možné řečové vzory), jejímž cílem by bylo upevnění povědomí o prestižnosti spisovné češtiny v oficiální komunikaci; to musí jít ruku v ruce s upevněním obecných společenských norem (chování) v tomto typu hovorů, které by zde vyžadovaly užití spisovné češtiny⁶.

Proč tyto striktní závěry? Proto, že čeština, kterou slyšíme z úst profesionálních mluvcích v našich médiích a která má moc působit na milióny posluchačů, je daleka ideálu všeobecné kultivovanosti, neboť se v ní zabydluje obecná čeština. Svě tvrzení nestavím pouze na vlastním názoru, ale mám je podloženo výsledky průběžných průzkumů vztahu ke spisovné češtině mezi několika sty studentů naší fakulty různých studijních oborů, forem studia a věku, které jsem během posledních pěti let vedla v seminářích Kultura řeči a Zvuková stránka češtiny, a také výsledky ankety zjišťující jazykové povědomí učitelů ostravských základních škol.

Kvalita veřejných mluvených projevů (v médiích) není v souladu s očekáváním těch respondentů, kteří pocházejí z Moravy, pronikání nespisovných, převážně zvukových a morfologických obecněčeských prvků do oficiální komunikace je jimi hodnoceno jako naprosto nepatřičné (vystupují zde proti nevhodnému vlivu nejen obecné češtiny, ale i moravských dialektů). Z průzkumů také vyplynulo, že obecněčeské průniky do spisovné normy (pokud ne v rovině morfologické, tak zcela jistě v rovině zvukové, tj. hláskoslovné a intonační) jsou nesrovnatelně častější než působení moravských dialektů na artikulaci hlásek a melodií řeči – a souvisí to nejen s převahou vysílání z pražských studií, tedy převažujícím počtem zaměstnanců pocházejících z Čech.

Nechci nikterak vyostřovat vztahy mezi českými a moravskými mluvčími a jazykovědci, jen konstatuji fakt, že v dnešní době, kdy došlo k uvolnění ve všech sférách života díky změnám po „Listopadu 1989“, jako by se kultivovanost projevu veřejných mluvcích ani nepožadovala, užívání spisovné češtiny v hovorů (spjaté s určitými konvencemi) se stává znamením konzervativců, a to buď jejich domnělé nadřazenosti, nepřírozenosti, nebo naopak jejich „méněcennosti“, protože ještě nebyli schopni oprostít se od spisovného vyjadřování a být tak dostatečně „in“ a „free“. Domnívám se, že nastolená liberálnost v této oblasti musí mít své hranice – není možné rezignovat na prestižnost

spisovné češtiny jakožto útvaru národního jazyka stojícího nad všemi českými a moravskými dialekty a interdialekty, jehož bohaté, stylisticky rozrůzněné výrazové prostředky se uplatňují nejen v projevech psaných, ale i v oficiálních, veřejných, slavnostních, společenských apod. projevech mluvených (tedy v souladu s prestižností komunikační situace a s funkcí projevu; přepnutím dorozumivacího kódu z nářeční či nadnářeční rodinné nebo jiné neoficiální mluvy do češtiny hovorové projevíme i svou celkovou kultivovanost osobní).

Místo abychom vyžadovali zvládnutí spisovné normy gramatické a ortoepické u všech řečových profesionálů, začínáme tolerovat (nebo jsme nuceni akceptovat) nejrůznější odchylky od patřičných norem: např. mnozí moderátoři zpravodajských a publicistických pořadů veřejnoprávních médií s celonárodní působností (rozhlasové stanice Radiožurnál a televizního kanálu ČT 1) nás „obšťastňují“ širokou středočeskou výslovností samohlásek, což je nejčastější nedostatek těchto prestižních mluvcích, nedbalou artikulací, nevhodným rázem (předrazem) před slovy v proudu řeči nebo nevhodnou melodií řeči, ale často i vadami výslovnosti – výjimečný není lambdacismus, sigmatismus, rotacismus, ani celkově špatná artikulace vinou předkusu nebo jiných deformací mluvního ústrojí (aniž chci idealizovat „staré časy“, něco podobného by dříve nebylo možné).

Odmítání existujícího stavu není podle mě projevem netolerance k druhým, je výrazem úsilí o uhájení místa kultivované mluvené spisovné češtiny a jejích funkcí mezi útvary českého národního jazyka. Otázkou zůstává, zda podobné snahy budou úspěšné, nebo budou pouhým marným bojem s větrnými mlýny „postmoderního rozkladu tradičních hodnot“.

Poznámky

¹ viz např.: Kudělka, M., Šimeček, Z., Večeřka, R.: Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století. Historický ústav AV ČR, Praha 1995.

Kudělka, M., Šimeček, Z., Šťastný, V., Večeřka, R.: Česká slavistika od počátku 60. let 19. století do roku 1918. Historický ústav, Praha 1997.

Titíž autoři: Československá slavistika v letech 1918 – 1939. Academia, Praha 1977.

Jelínek, M. (pod pseud. Oldřich Ševčík): Český jazykový purismus z hlediska funkční teorie spisovného jazyka. In: Sborník prací FF BU. A 22/23, roč. 1974/75, s. 49-58.

² cit. podle: Nebeská, I.: Jazyk – norma – spisovnost. Karolinum, Praha 1996, s. 11.

³ viz např. práce M. Jelínka uvedená v pozn. 1.

⁴ Mezinárodní konference Český jazyk a literatura na sklonku 20. století se konala v polském Wałbrzychu 26. – 27. 4. 2001, jejími pořadateli byly Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa ve Wałbrzychu a Ostravská univerzita.

⁵ „Krizi mluvních vzorů v Čechách?“, sborník z konference, v tisku.

⁶ Nebeská, I.: Normy a spisovnost. In: Spisovnost a nespisovnost dnes (sborník z konference). Masarykova univerzita, Brno 1996, s. 72-74.

K osvojování spisovné kompetence v podmínkách školské komunikace

Romana Prouzová (PdF UK Praha)

Podmínky, způsob a okolnosti, za jakých si děti na základní škole v českém prostředí osvojují v průběhu školní docházky první jazyk, tedy češtinu, jsou jedním z témat dlouhodobého výzkumu, jehož jsem se dosud účastnila v rámci činnosti Pražské skupiny školní etnografie působící při Katedře pedagogické a školní psychologie PedF Univerzity Karlovy. Jeho dosavadní výsledky byly uloženy mimo jiné ve výzkumných zprávách a článcích (s ohledem na zde probíranou problematiku viz bibliografie k tomuto příspěvku). Součástí tohoto výzkumu byla a je také problematika osvojování mluvené a psané podoby spisovného jazyka v kontextu sociolingvistických souvislostí.

V tomto příspěvku předkládám výsledky jedné z dílčích sond, která byla zaměřena na schopnost žáků 6. ročníku identifikovat tvaroslovné diference mezi spisovnou a obecnou češtinou v rámci uměleckého textu. (V jiných sondách byla sledována také např. schopnost dětí rozpoznávat diference lexikální, popř. oba tyto diferenční faktory v rámci téhož textu.)

Lze konstatovat, že sledované děti přinejmenším díky absolutoriu předchozího ročníku, tedy páté třídy, prošly důsledně uplatňovanou komunikační výchovou, a to zejména pokud jde o vyučování slohu (Prouzová, 2000). Tato konkrétní výuka velmi dobrým způsobem nastartovala a do značné míry usměrnila a rozvinula aktuální komunikační dovednosti dětí (včetně problematiky zákonitostí užívání a kombinování spisovného jazyka mluveného a obecné češtiny ve formálních i neformálních projevech mluvených, ale i psaných), a to alespoň na sledovatelné úrovni jejich projevů v rámci zmíněné výuky českého jazyka. (Např. slohové projevy psané, které mám k dispozici, svědčí o dynamickém rozvoji jazykové kompetence dětí v této oblasti.) Bezpochyby motivující a bezesporu i náročná dialogická forma výuky v předcházejícím ročníku kombinující mluvené a psané projevy by měla být dobrým základem pro rozvoj komunikační kompetence, neboť řízený dialog a mluvená komunikace vůbec jsou významnými složkami řečového vývoje dětí. Předpokladem takové komunikační výchovy je nepochybně i role učitele jako komunikačního vzoru. Ta u učitele nezbytně předpokládá dobré poučení o jazykovém kódu

a jeho vývoji, právě tak jako o stavu jazyka v dané době, o řečové komunikaci a jejich specifikách. Důležité je též vědomí zákonitého kombinování obou forem jazyka v rámci jednotlivých projevů mluvené komunikace. Tyto podmínky, myslím, byly v dané situaci ze strany učitelky jednoznačně splněny.

Zrekapitulujme si nejdůležitější přístupy vyučující, které se uplatňují v hodinách českého jazyka s ohledem na rozvoj komunikační kompetence těchto dětí zvláště pak se zřetelem k užívání spisovné a obecné češtiny v mluvených projevech tak, jak jsme je zachytili již v předcházejícím školním roce. Stěžejní body tohoto přístupu lze shrnout následujícím způsobem:

1. Poučení o možnostech užívání a kombinování obecné češtiny a spisovného jazyka, a to jak v projevech psaných, tak i mluvených; realizováno prakticky prostřednictvím dialogické metody výuky zejména v hodinách slohu, ale i v rámci jazykové výchovy za důsledné interakce učitelky a žáků, ale i teoreticky (obsah výkladu):

- a) uvedení funkce obecné češtiny v přímé řeči jako stylistického prostředku slohových postupů zprostředkovává širší pohled na funkci a užití obou forem jazyka,
- b) zavedená kategorie „hodnocení spolužáka“ v rámci slohové výchovy (viz Prouzová, 2000) rozvíjí komunikační dovednosti dětí zejména v oblasti vyjadřování se v rámci formálního projevu, a to tím, že vyžaduje formulování problému v příslušné formě jazyka,
- c) intenzivní kontinuální, prakticky realizované zprostředkovávání rozdílu mezi psanou a mluvenou komunikací, zejména při komunikační a slohové výchově,
- d) průběžné teoretické poučení o jazykových formách i prostředcích.

2. Interaktivní přeformulování prvků obecné češtiny v projevech žáků tam, kde to komunikační situace vyžaduje (v rámci hodin slohu, při jazykové výuce).

3. Používání adekvátních forem jazyka v komunikaci se žáky, role komunikačního vzoru.

Přede vším v těchto souvislostech, ale i v souvislostech současných lingvistických úvah o vztahu mezi kodifikovanou normou a jazykem každodenní komunikace mne mimo jiné zajímalo, co si o spisovném jazyce v době po absolvování prvního stupně myslí

samotné děti, do jaké míry vůbec v mluvených, popř. psaných textech vědomě diferencují mezi spisovnou a nespisovnou češtinou. Právě schopnost dětí tyto jevy rozeznávat a také nahrazovat spisovnými prostředky jsou předmětem tohoto příspěvku. Jedná se zde tedy o určitou reflexi současného stavu jazyka, o možnosti jeho užívání v dané věkové kategorii zachycené v určitém čase a na určitém místě; prostředkem byla umělecká stylizace mluveného textu (viz dále). Předpokladem bylo, že děti tohoto věku, na rozdíl od žáků např. druhé třídy, již i díky školnímu působení, zejména ve výuce v českém jazyce, ale nověji i v občanské nauce, kde jim v šesté třídě byla mimo jiné ve výkladu přiblížena i podstata rozdílu dvou významných útvarů národního jazyka, tj. spisovné a obecné češtiny, a to včetně historických souvislostí tohoto jevu, mají tento vztah nějakým způsobem utříděný i v určitých pojmech. Právě proto byl dětem v šesté třídě zadán jednak písemný test zaměřený na identifikaci a náhradu slov nespisovných výrazy spisovnými (nazvěme jej Test č. 1) a test zacílený na vztah dětí ke spisovnému jazyku vůbec (Test č. 2). V tomto textu se budeme věnovat pouze Testu č. 1.

TEST Č. 1

V průběhu školního roku 1999/2000 dostali tedy žáci šestého ročníku sledované pražské školy k posouzení text převzatý ze standardní učebnice českého jazyka pro ZŠ, který představuje příběh podaný formou umělecké stylizace mluveného textu. Úkolem dětí bylo identifikovat a označit všechny nespisovné tvary slov a nahradit je prostředkem spisovným. Testu se účastnilo 21 žáků. (Dva z nich lze považovat za dysgrafiky, dva žáci jsou romské národnosti, ale mají velmi dobře zvládnutý mluvený jazyk.)

Děti zvolily různé strategie vypracování tohoto úkolu; některé z nich tvary, které považovaly za nespisovné, označily přímo v textu a připojily své „správné“ řešení, jiné prostředky v textu pouze označily a řešení připojily samostatně, na volné místo za zadaným úkolem. Poslední skupina respondentů slova v textu neoznačila vůbec a řešení psala na volné místo, a to buď ve variantě dvojice *spisovné* – *nespisovné*, anebo prostřednictvím pouhého výčtu tvarů nahrazujících původní prostředky identifikované jako nespisovné. V kolonkách *náhrada* (viz tabulky) jsou pak zachycena všechna slova, která děti uvedly jako spisovné ekvivalenty. Jsou zapsány autenticky, tedy tak, jak je děti psaly, včetně chyb v grafice. Chybám, zejména pravopisným, nebude při rozboru věnována zvláštní pozornost (pokud nebudou souviset s popisovanou problematikou). Jednotlivé způsoby často graficky i chybně realizované ekvivalentace patříci však zjevně do jedné množiny byly tedy pro

tento účel brány jako jeden způsob řešení (např. *vtípy, vtípi, ftípy, ftípi* oproti *fóry*)¹. Je třeba dodat, že výsledky testu nelze přeceňovat, neboť se nejedná o reprezentativní vzorek populace, záleží též na aktuálním psychickém stavu respondentů, včetně koncentrace pozornosti na daný úkol. Nicméně však řešení testu vypovídá o míře vnímání rozdílů mezi obecnou a spisovnou češtinou u sledovaných dětí a přispívá tak i k poznání stavu komunikačních dovedností dětí dané věkové kategorie v této oblasti.

Test č. 1 - první část

Znění zadaného textu

Vodník Kapinos vypravuje

(podle J. Drdy)

S naším hasmanským řemeslem už to jde z kopce. My starý se jeden za druhým vytrácíme a dorost nejní. Já sám mám kluky čtyry. Každý je svým způsobem vodborník, ale vod řeka rači dál. A řeka už taky nejní to, co bejvala. Dno je zanesený všelijakejma fabrickejma splaškama a ryby tak tak, že dejchaj. Tak my vodníci si vobčas zateskníme a vypravujeme si něco pěknýho z vlastního života.

Tabulka č. 1

Najdi slova nespisovná a nahraď je slovy spisovnými.		
Nespisovná slova	Četnost	Náhrada
STARÝ	6	Staří (3)
NEJNI	12	Není (3), není (6), nejsou (1)
ŠTYRY	13	Čtyři (11), čtyry (1)
KAŽDEJ	17	Každý (14), každý (3)
VODBORNÍK	14	Odborník (14)
VOD	14	Od (14)

RAČI	4	Radči (3), radši (1)
NEJNI	15	Není (4), není (10)
BEJVALA	19	Bývala (12), bývalo (2), bivala (2), byla (1), bejvalá (1)
ZANESENÝ	5	Zanesené (5)
VŠELIJAKEJMA	13	Všelijakýma (6), všelijakými (3), všema (1), jakýma ² (1), všelijakým (1), svelijakýma (1)
FABRICKEJMA	14	Fabrickými ³ (1), fabrickýma (5), fabrickými (3), fabrický (1), továrnima (1)
SPLAŠKAMA	4	Zbytkama (1), humus (1), splaškama (1), odpadkama (1)
DEJCHAJ	18	Dýchají (3), dýchaj (7), dejchají (1), dýcháme (1), dejchaj (1), dichaj (2), dychají (1), dýchal (1)
VOBČAS	15	Občas (14)
PĚKNÝHO	15	Pěkného (14), pekneho (1)
SUMA	Z 16 nespisovných prostředků identifikováno 21 respondenty 198krát, neidentifikováno 138krát (z celkového počtu možných 336 četností).	

Tabulka č. 1 obsahuje výčet všech prostředků nespisovných, které se v daném textu vyskytují. Ten se v tomto případě kryje se sumou slov identifikovaných dětmi jako nespisovná, to znamená, že žádný z respondentů při řešení tohoto úkolu nepovažoval některé spisovné prostředky v textu za nespisovné. Nikdo z nich však na druhou stranu správně neidentifikoval všechny formy nespisovné (viz jednotlivé četnosti, žádné ze slov nebylo identifikováno všemi 21 respondenty). Tabulka tedy dále zachycuje jednotlivé četnosti identifikací nespisovných výrazů v daném textu a jejich případné náhrady (formy považované dětmi za spisovné ekvivalenty nespisovných podob). V některých případech pak děti formy, které považovaly za nespisovné, v textu označily, ale nenašly, či z různých důvodů neuvedly jejich vhodný spisovný ekvivalent, náhradu. Proto počet slov prezentovaných jako náhrady nemusí ve všech případech souhlasit s jednotlivými příslušnými četnostmi. Specifikem tohoto textu je opakovaný výskyt téhož slova (výraz *nejní*). To bylo pak také dvakrát v tabulce zpracováno, protože jej děti v jednotlivých

případech různě identifikovaly a v jednom případě i různě nahradily (jak vyplývá z rozdílné četnosti a v jednom případě i odlišné lexikální náhrady, Tab. č. 1).

Interpretace

V tomto textu, který je literární stylizací mluveného projevu, se jedná o identifikaci jednotlivých nespisovných tvarů slov, resp. jejich nespisovných rysů, které se liší fonologicky (či morfonologicky) od tvarů spisovné češtiny, příp. jde o záležitost fonetickou. Daná slova nespisovná lze dle povahy odlišnosti od spisovného ekvivalentu rozdělit do několika skupin. U každého slova je ve výčtu znovu uveden údaj z tabulky, který vypovídá o tom, kolikrát bylo slovo identifikováno, protože, jak již bylo dříve uvedeno, ne ve všech případech byla slova nahrazena spisovným ekvivalentem. Proto tato čísla, která vypovídají pouze o zaznamenání jevu, neodpovídají v některých případech počtu spisovných ekvivalentů, se kterými se zde dále pracuje, a jsou uváděna v dalším rozboru.

Skupina č. 1

a) KAŽDEJ /17/

b) BEJVALA /19/

DEJCHAJ /18/

c) VŠELIJAKEJMA /13/

FABRICKEJMA /14/

Tato skupina obsahuje slova, jejichž nespisovnost je dána protikladem obecněčeského *-ej(-)* a spisovného *-ý(-)*, ať už v koncové části slova (*každej*, *všelijakejma*, *fabrickejma* – v obou posledních slovech se pak tento zmíněný jev kombinuje s dalším rozdílným tvarem spisovné a obecné češtiny, tvarem instrumentálu, viz dále), nebo v základu slova (*bejvala*, *dejchaj* – poslední případ ještě vyžaduje ve spisovném tvaru doplnění koncovky *-í*, viz dále). Ve všech zmíněných případech výskytu *-ej(-)* se jedná o rys tvaroslovný, fonologicky podmíněný.

Prvá tři slova této skupiny (*každej*, *bejvala*, *dejchaj*) byla identifikována a v tomto smyslu (*-ej(-)* v *-ý(-)*) i opravena s poměrně vyrovnanou a vysokou četností (*každý*, resp. *každy* /17x/, *bývala* v několika grafických variantách /17x/, *dýchaj/í/* v různých grafických

variantách /15x/). Hodnoty tedy představují 81%, 81% a 71% úspěšnosti ve vyhledání a opravení jevu tohoto typu. Ve dvou posledních výrazech byl jev opraven o něco méně často (*všelijakýma/-ými* v různých grafických variantách /11x/, *fabrickýma/-ými* v různých grafických podobách /10x/, tj. s 52% a 48% úspěšnosti). Situaci komplikuje fakt, že poslední zmíněný výraz náleží do obecněčeské slovní zásoby jako celek, měl by tedy být nahrazen ekvivalentem lexikálně i tvaroslovně. Byl nahrazen pouze v jediném případě, a to slovem *továmíma*, tj. nespisovným tvarem slova náležejícího do spisovné slovní zásoby (*továmími* – *továmíma*).

Skupina č. 2

VŠELIJAKEJMA /13/

FABRICKEJMA /14/

Druhý jev z oblasti obecné češtiny, který reprezentují tyto výrazy, je tvar instrumentálu plurálu adjektiv, který má v tomto jazykovém útvaru podobu *-ejma*, popř. *-ýma* proti zde spisovnému tvaru *-ými*. Tento jev byl dětmi podchycen nesrovnatelně méně častěji (*všelijakými* /3/, *všelijakýmm* /1/ (ve zmnženém počtu „nožiček“ koncového grafému předpokládáme realizaci *-i*), *fabrickýjmi* /1/, *fabrickými* /3/, tj. v obou případech se jedná o 19% úspěšnost).

Skupina č. 3

DEJCHAJ /18/

Pouze čtyři děti identifikovaly a nahradily i obecněčeské zakončení slova (protiklad *dejchaj/dýchaj* – *dýchaj/í*) korektním spisovným zakončením (*-a/í*). Úspěšnost tohoto řešení byla 19%.

Skupina č. 4

VODBORNÍK /14/

VOD /14/

VOBČAS /15/

Protetické v- děti opravovaly ve všech případech vyrovnaně (odborník /14x/, od /14x/, občas /14x/, tedy ve všech případech s 67% úspěšností).

Skupina č. 5

(my) STARÝ /6/

Tento jev náleží opět do oblasti rozdílů obecné a spisovné češtiny, týká se zakončení slova, jedná se o tvaroslovnou záležitost. Děti byl tento protiklad (*starý-staří*) podchycen a zejména opraven ve velmi málo případech (*staří* /3/, úspěšnost necelých 14%).

Skupina č. 6

NEJNI (1)/12/

(2)/15/

Zde se jedná o odlišnost v základu slova nespisovného a spisovného. Děti ho opravily v jednom případě 7x (*není* /6x/, *nejsou - dorosti nejsou* /1x/), ve druhém 14x (*není* /10x/), tedy v prvním případě s 33% úspěšností (případ náhrady slovem *nejsou* lze myslet v tomto kontextu akceptovat, neboť je adekvátním spisovným doplněním, byť k tvaroslovnému novotvaru „dorosti“) a v druhém dokonce s 48% úspěšností. Děti tento výraz nahrazovaly též výrazem *neni*, tedy jiným výrazem z obecné češtiny, který je v mluveném jazyce frekventovaný (*neni*/3x/ a /4x/, 14% a 19%), což svědčí o tom, že je alespoň částí dětí zřejmě vnímán již jako spisovný.

Skupina č. 7

ŠTYRY /13/

Zde se nejedná o systémově vývojový fonologický protiklad, jde o záležitost lexikálně-hláskoslovného rozdílů obecné a spisovné češtiny. Děti tento výraz nahradily podobou spisovnou 11x (*čtyři*/11x/), tedy s 52% úspěšností. Pouze v jednom případě byl nahrazen výrazem obecným, ale poněkud modifikovaným *čtyry*.

RAČI /4/

Zde se opět jedná o výslovnostní záležitost (*raději/radší-rači*), jde o splynutí dvou konsonantů. Výraz byl nahrazen spisovným korektně zapsaným ekvivalentem pouze v jediném případě (*radší*/1x/, 5% úspěšnost), 3x byl nahrazen výrazem *radči* /3x/, což může svědčit o nejistotě dětí, pokud jde o grafiku tohoto slova. Výraz lze snad ale akceptovat jako chybně zapsaný spisovný výraz. Celková úspěšnost je tedy 19%.

Zvláště v těchto dvou posledních případech je třeba připomenout, že výchozí text je textem uměleckým, že se zde jedná o stylizaci mluveného projevu. V grafice jsou pak jevy tohoto typu tedy stylizované. V případě slova *rači* se můžeme vzhledem k celkové velmi nízké četnosti zaznamenání tohoto rysu domnívat, že děti tento výraz díky jeho stylizované grafické realizaci v textu obtížně identifikovaly jako ekvivalent k výrazům *radší*, *raději*. Tím by mohl být vysvětlen i markantní rozdíl v náhradách těchto dvou výrazů s obdobným rysem. (Vzhledem k psanostní stylizaci obecněčeských tvarů tento test naráží objektivně na problematiku tzv. nenapsatelnosti některých slov mluvené češtiny, srov. k tomu např. Starý, 1994 nebo Sgall, 1992).

Skupina č. 8

SPLAŠKAMA /4/

Obecněčeskou unifikaci tvarů pro všechny rody děti ani v jednom případě nenahradily spisovným tvarem instrumentálu *splašky*. Slovo, které je spíše stylově „vyšší“ a k němuž je pouze připojena obecněčeská koncovka, děti nahrazovaly synonymy, výrazy ze spisovné slovní zásoby, avšak opět s obecněčeskou koncovkou (*zbytkama*/1/, *odpadkama*/1/), v jednom případě pak neskloněným výrazem *humus*, který bychom v tomto přeneseném významu zřejmě za vhodný ekvivalent nepovažovali. Úspěšnost náhrad ve prospěch spisovného tvaru výrazu je zde tedy 0%. Zdá se, že děti tuto unifikaci tvarů za nespisovnou vůbec nepovažují.

Skupina č. 9

ZANESENÝ (dno) /5/

(něco) PĚKNÝHO /15/

Zde se jedná opět o protiklad spisovné a obecné češtiny, který se projevuje v realizaci koncovky. Přestože jde u obou slov v podstatě o identický jev, děti jej zaznamenávaly a opravovaly s dosti rozdílnou četností (*zanesené /5x/, pěkného, resp., pekneho/15x/*). To znamená, že v prvním případě opravily jev nespisovný pouze s 24% úspěšností a v druhém případě s 71% úspěšností. O tom, co způsobilo takový rozdíl v identifikaci dvou obdobných jevů, můžeme jen spekulovat. Nabízí se vysvětlení, že žáci registrovali méně tvar *zanesený*, protože ten v jiném kontextu může být i tvarem spisovným (*např. zanesený příkop*), zatímco adjektivní tvar *pěknýho* je pouze nespisovný. To by však ve svém důsledku zřejmě znamenalo i to, že děti příliš nevnímají kontext, ve kterém se slova vyskytují, opravují je izolovaně. Této interpretaci by nasvědčovala i skutečnost, že jedno z dětí nahradilo např. slovo *všelijakejma* slovem *jakýma*, protože bylo v textu rozděleno (*všeli-jakejma*). Svědčila by pro to i různá četnost identifikace dvou stejných výrazů, které se v textu vyskytly dvakrát a mají tedy různý kontext (*nejni*).

Souhrnná tabulka č. 1a

Tabulka shrnutí			
Nespisovná slova	% úspěšnosti	Počet spis. náhrad	Náhrada akceptovaná jako spisovný ekvivalent
STARÝ	14%	3	Staří (3)
NEJNI	33%	7	Není (6), nejsou (1)
ŠTYRY	52%	11	Čtyři (11)
KAŽDEJ	81%	17	Každý (14), každý (3)
VODBORNÍK	67%	14	Odborník (14)
VOD	67%	14	Od (14)
RAČI	19%	4	Radči (3), radši (1)
NEJNI	48%	10	Není (10)
BEJVALA	81%	17	Bývala (12), bývalo (2), bivala (2), byla (1)

ZANESENÝ	24%	5	Zanesené (5)
VŠELIJAKEJ MA	57%	12	Všelijakýma (6), všelijakými (3), jakýma ² (1), všelijakým (1), svelijakýma (1)
FABRICKEJ MA	48%	10	Fabrickými ³ (1), fabrickýma (5), fabrickými (3), fabrický (1),
VŠELIJAKEJ MA	14%	3	Všelijakými (3)
FABRICKEJ MA	19%	4	Fabrickými (1), fabrickými (3)
SPLAŠKAMA	0%	0	
DEJCHAJ	71%	15	Dýchají (3), dýchaj (7), dýcháme (1), dichaj (2), dychají (1), dýchal (1)
DEJCHAJ	19%	4	Dýchají (3), dychají (1)
VOBČAS	67%	14	Občas (14)
PĚKNÝHO	71%	15	Pěkného (14), pekneho (1)
SUMA			<i>V prům. respondenti identifikovali a vhodně nahradili 44% jevů.</i> Z 19 nespisovných jevů vhodně opraveno 21 respondenty 176krát, neopraveno 223krát (z celkového počtu možných 399 četností).

Shrnutí

Tabulka č. 1a obsahuje podobně jako tabulka č. 1 výčet všech slov nespisovných, která se v daném textu vyskytují. Některá slova jsou však tentokrát uvedena vícekrát, a to v případě, že se v nich objevilo více nespisovných jevů. Ta jsou pak uvedena pro každý jev a jeho četnost zvlášť. Tabulka tedy dále zachycuje jednotlivé četnosti identifikací nespisovných výrazů a tentokrát pouze výčet řešení, která jsou akceptována jako spisovné náhrady. (Slova, která jsou považována za vhodný spisovný ekvivalent, v některých případech i při chybné grafické realizaci.) Tabulka pak dále zaznamenává jejich procentuální zastoupení. Jak bylo též výše uvedeno, v některých případech děti slova, která

považovaly za nespisovná, v textu označily, ale nenašly, či z různých důvodů neuvedly jejich vhodný spisovný ekvivalent, náhradu. Tyto případy již uváděny nejsou. Proto počet slov v kolonce spisovný ekvivalent ve všech případech souhlasí s jednotlivými příslušnými četnostmi. Slovo nejní bylo opět uvedeno v tabulce dvakrát (protože bylo též různým způsobem identifikováno a nahrazeno, jak vyplývá z různých četností, viz výše Tab. č. 1).

Z testu vyplývá, že z morfologických (morfonologických) odlišností děti nejčastěji identifikovaly a přijatelně nahrazovaly slova obsahující obecněčeský prvek *-ej(-)* v základu slova (*každej (81%), bejvala (81%), dejchaj (71%)*), ale často i v zakončení slova (*všelijakejma (57%), fabrickejma(48%)*- zde je situace komplikována tím, že zakončení slova obsahuje vždy dva jevy, které mohou odlišovat tvar spisovný a obecněčeský). Pouhá identifikace i při ne zcela korektní, tj. částečné náhradě je pak zde ještě o něco vyšší (62% a 67%), jak vyplývá z Tab. č. 1. Nemáme zde však kontrolu, zda děti identifikovaly jev jako nespisovný pro přítomnost *-ej(-)*, či tvarovou koncovku instrumentálu jako celek, nebo jen pro její zakončení. Se značnou četností a zcela vyrovnaně byla též identifikována a vhodně opravována slova s protetickým *v-* (*vodborník 67%, vod 67%, vobčas 67%*). Ani v jednom případě naopak nebyla spisovným ekvivalentem nahrazena substantivní koncovka instrumentálu plurálu (*splaškama (0%)*), kterou děti zřejmě za nespisovnou vůbec nepovažují, poměrně nízká úspěšnost byla zaznamenána i v případě adjektivního zakončení instrumentálu plurálu (*všelijakejma (14%), fabrickejma (19%)*), ale i v případě identifikace obecněčeského slovesného zakončení (*dejchaj (19%)*). Zvláštním případem je identifikace jevu, který náleží do stejné třídy tvaru adjektivního zakončení, ale byl zaznamenán a opraven s výrazně různou četností. Jedná se o výrazy *pěknýho (71%)*, a (dno) *zanesený (24%)*. Lze předpokládat, že důvodem rozdílné interpretace, jak již bylo výše uvedeno, je skutečnost, že žáci registrovali méně tvar *zanesený*, protože ten v jiném kontextu může být i tvarem spisovným (*např. zanesený příkop*), zatímco adjektivní tvar *pěknýho* je vždy pouze nespisovný. Rozdílné řešení jsme též zaznamenali ve dvou případech odlišností fonetických (a nikoli systémově fonologických). Jde o protiklad obou jazykových útvarů, zde v textu reprezentovaný i stylizovanou grafickou realizací, která zřejmě v jednom případě způsobila až neporozumění. Následkem toho děti jeden z výrazů nahradily pouze ve čtyřech případech (*rači (19%)*), zatímco v druhém obdobném případě je četnost výrazně vyšší (*štyry (52%)*). Stylizovaný výraz *nejní* byl vhodně opraven v jednom případě 7x a v druhém 10 x (*nejní (33% a 48%)*), průměrně tedy s 41% úspěšností). Velmi nízká četnost byla zaznamenána v případě protikladu koncovky spisovné a obecněčeské u nominalizovaného adjektiva (my) *starý (14%)*.

Průměrná úspěšnost identifikace a nahrazení obecněčeských jevů v oblasti morfonologických (příp. fonetických) rozdílů mezi jazykem spisovným a obecnou češtinou byla ve sledovaném souboru 44%. Nadpoloviční úspěšnost řešení (více než 50% úspěšnost) jsme zaznamenali u 47% případů.

Poznámky

¹ Příklad byl pro názornost převzat z Testu č. 2.

² Slovo VŠELIJAKEJMA bylo v zadaném textu rozděleno na dva řádky (*všeli-jakejma*), proto zřejmě došlo v jednom případě k jinak těžko vysvětlitelné náhradě slovem *jakýma*. I když k tomuto jevu došlo jen v tomto jediném případě, akceptujeme jej jako náhradu ve smyslu *všelijakýma*.

³ Tvar adjektiva *fabrickými* představuje zajímavou kombinaci obecněčeského *-ej* a spisovného *-ý*.

Literatura

- Fontana, D.: Psychologie ve školní praxi. Portál, Praha 1997
- Karlík, P. - Nekula, M. - Rusinová, Z.: Příruční mluvnice češtiny. Lidové noviny, Praha 1995
- Nebeská, I.: Jazyk, norma, spisovnost. UK, Praha 1996
- Prouzová, R.: Rozvoj komunikační kompetence žáků jako kritérium výběru teoretických prostředků ve výuce. JA, roč. 36, 1999, Zvláštní číslo, str. 55-60
- Prouzová, R.: Děti, jazyk, řeč. JA, roč. 37, 2000, Zvláštní číslo, str. 64-69
- Prouzová, R.: Když se řekne... jazyk. In: Pražská skupina školní etnografie: 2. třída. Výzkumná zpráva, Praha 1997
- Specifika mluveného projevu žáků třetí třídy. In: Pražská skupina školní etnografie: 3. třída. Výzkumná zpráva, Praha, 1998
- Aspekty mluveného projevu žáků čtvrté třídy. In: Pražská skupina školní etnografie: 4. třída. Výzkumná zpráva, Praha, 1999
- Řízené vyprávění dětí. In: Pražská skupina školní etnografie: 5. třída. Výzkumná zpráva, Praha, 2000
- Sgall, P. – Hronek, J.: Čeština bez příkras. H+H, Praha 1992
- Starý, Z.: Ve jménu funkce a intervence. UK, Praha 1994

Wood, M. E.: Children: The Development of Personality and Behaviour. Harrap London
1973

Mluvnice češtiny, 1. díl. Academia, Praha 1986

Mluvnice češtiny, 2. díl. Academia, Praha 1986

Pravidla českého pravopisu. Academia, Praha 1993

Slovník spisovné češtiny (pro školu a veřejnost). Academia, Praha 1978

Specifické učivo na středních odborných školách – konkrétní návrh výuky českého jazyka na středních zdravotnických školách

Jaroslava Loudová (PDF UK Praha)

Ve svém referátu se budu zabývat českým jazykem z pohledu didaktiky češtiny jako vyučovacího předmětu na středních odborných školách. Nastíním strukturu tohoto vyučovacího předmětu a představím konkrétní realizaci části tohoto předmětu na středních zdravotnických školách.

Český jazyk a literatura je na všech typech středních škol předmětem všeobecně vzdělávacím. Pedagogické normy závazné pro dané školy (Standard středoškolského odborného vzdělávání a Učební osnova předmětu ČJL) uvádějí v rámci tohoto předmětu kromě cílů všeobecných i cíle specifické, které vycházejí z tzv. specifického učiva. To je takové učivo, jež demonstruje vztahy mezi předměty všeobecně vzdělávacími a odbornými a rozšiřuje a upřesňuje témata všeobecně vzdělávací, jejichž znalost žáci odborné školy budou potřebovat ve svém budoucím povolání. Specifické učivo může obsahovat i další témata potřebná pro vykonávání daného povolání.

Standard středoškolského odborného vzdělávání (1997) uvádí vzhledem k dané problematice požadavek přizpůsobit a dotvořit složku všeobecného vzdělávání podle potřeb navazujícího odborného vzdělávání. Učební osnova předmětu ČJL (1999) zmiňuje, že předmět ČJL výrazně ovlivňuje mj. profesní život člověka. Specifické učivo se v osnově objevuje v rámci tematického celku Procvičování, prohlubování a rozšiřování jazykových vědomostí a dovedností a v rámci složky Komunikační a slohová výchova.

Na rozdíl od norem, které upravují zařazení specifického učiva do výuky, neexistuje žádná odborná publikace, která by se věnovala výhradně specifickému učivu SOŠ, problematice diferenciaci slohového vyučování dle typu SŠ se okrajově věnují některé učebnice didaktik¹.

¹ Čechová, M.: Komunikační a slohová výchova. 1. vyd. Praha, ISV nakladatelství 1998
Čechová, M. – Styblík, V.: Čeština a její vyučování. 2. upr. vyd. Praha, SPN 1998

Učební pomůcky pro výuku specifického učiva na konkrétním typu SOŠ také nejsou k dispozici, minimum cvičení ze stávajících učebnic je možné použít přednostně pro žáky konkrétní odborné školy či konkrétního oboru.

Na základě výzkumného šetření bylo zjištěno, že učitelé ČJL na SOŠ jsou nakloněni zařazování specifického učiva do výuky, ale většinou ztroskotají právě na skutečnosti, že nemají žádné učební pomůcky a vše musí vytvářet sami.

Vytvořila jsem proto příručku pro výuku češtiny (složky jazykové a komunikační) na jednom typu odborných škol, na středních zdravotnických školách, zaměřenou především na žáky připravující se pro profesi všeobecná sestra.

Studiem učebních osnov některých odborných předmětů a na základě rozhovorů se zdravotními sestrami jsem nejprve vytypovala témata předmětu ČJL zvláště důležitá pro budoucí zdravotní sestry:

- Skloňování slov označujících části lidského těla
- 5. pád osobních jmen
- Rozkazovací způsob sloves
- Číslovky a jejich skloňování
- Pravopis odborných názvů ze zdravotnictví
- Komunikační situace ze zdravotnictví
- Styl prostě sdělovací - písemné informace pro pacienty
- Popis a odborný popis
- Útvary administrativního stylu

Příručka se soustředí na tato témata, ale objevují se v ní i témata další. Je rozdělena do dvou částí podle adresátů - jsou jimi jednak žáci středních zdravotnických škol, jednak učitelé češtiny na těchto školách.

Příručka odpovídá platným osnovám předmětu ČJL pro SOŠ a také výsledkům výzkumného šetření. Je rozdělena do kapitol podle jednotlivých tematických celků, samostatnou kapitolou tvoří Výchovně vzdělávací projekty jakožto nejvhodnější (ale pravděpodobně i nejobtížnější po stránce přípravy i realizace) forma prezentace specifického učiva; projekty musí být tvořeny na základě osnov začleněných předmětů,

proto jsem se jejich osnov při vypracování striktně držela. Navržené projekty mají sloužit především jako inspirace pro tvorbu projektů vlastních.

Dále se v příručce objevují jako jednotlivé kapitoly všechny tematické celky jazykové a slohové složky kromě Upevňování a prohlubování poznatků z morfologie, syntaxe a pravopisu. Obsah tohoto tematického celku je řazen v příručce průběžně mezi ostatní úkoly. Nebyl opomenut ani tematický celek Informatická výchova, také proto, že už dokument Mezinárodní pravidla pro chování sestry a s tím spojené lidské vztahy (1964) podotýká, že sestra musí své poznatky a znalosti udržovat na vysokém stupni. Také Standard středoškolského odborného vzdělávání, část Směr zdravotnický vyžaduje od žáků využívání nejnovějších odborných poznatků. V kapitole Mluvené projevy/Monology je uváděno orientační dělení učiva do jednotlivých ročníků. Toto dělení je založeno na řazení věcných témat do výuky odborných předmětů, byly zde využity učební osnovy některých odborných předmětů.

Zadání jednotlivých úkolů vycházejí

- a) z uměleckých textů se zdravotnickou tematikou,
- b) z konkrétních komunikačních situací probíhajících v oblasti zdravotnictví,
- c) z administrativních textů využívaných ve zdravotnictví,
- d) z publicistických textů dotýkajících se zdravotnictví.

V příručce nechybí ani cvičení, která požadují využití některé z jazykových příruček, jež jsou pro výuku na středních školách doporučovány.

S vědomím, že různým žákům vyhovují různé metody práce, jsem zařazovala cvičení různorodá, vždy však taková, která směřují do oblasti budoucí profese žáků SZdrŠ, tedy do oblasti zdravotnictví, což odpovídá myšlence specifického učiva.

Konkrétní příklady z příručky (část pro žáky):

(Uvádím cvičení menšího rozsahu – pozn. JL)

Popis:

Ve dvojicích si připravte popis konkrétní zdravotnické pomůcky či přístroje. Popis přečtete spolužákům a ti se pokusí uhodnout, který předmět jste popsali. Popis čtete po určitých úsecích, někdy se spolužákům podaří odhalit daný předmět po první větě, jindy budete

muset doplňovat stále další znaky. Příklad: *Jde o podlouhlou otevírací krabici, po jejím otevření spatříme na vnitřní straně víka rtuťový sloupec a stupnici. Součástí přístroje je nafukovací manžeta s balonkem. Slouží k měření tlaku.*

Charakteristika:

Napište obecnou charakteristiku zdravotní sestry. Využijte následující motto:

Je s podivem, že jednotlivé ošetřovatelky vypadají většinou všelijak, ale dohromady ve větším hejnu působí překvapivě čistým dojmem jako let holubic, dojmem, který zastíní všechny jejich řeči.

M. Dickensová: Pár nohou

Informatická výchova:

V dnešní době je nezbytné nutně umět vyhledávat informace. V oblasti vědy totiž neustále přibývají nové a nové a pokud odborník - ve vašem případě zdravotní sestra - nechce ztratit kontakt s vývojem ve svém oboru, nemůže zůstat jen u informací získaných na střední škole. Je proto nutné osvojit si dovednost získávání, třídění a uchovávání odborných informací.

Jmenujte odborné časopisy z oblasti zdravotnictví, především pro zdravotní sestry, ale i pro lékaře (z těch můžete také čerpat informace pro svou práci). Stručně je charakterizujte.

Jmenujte encyklopedie a slovníky, z nichž můžete čerpat informace pro svou práci.

Některé knihovny i jiná zařízení dnes pořádají hodiny výuky práce s Internetem. Možná máte tuto možnost přímo na vaší škole. Využijte jí a potom pravidelně získávejte z této sítě informace pro svou profesi. Uveďte adresy, na něž se budete pravidelně obracet.

Slovní zásoba:

Uveďte, ke kterým slohovým vrstvám patří následující slova. V jakém prostředí a v jakých situacích můžete jednotlivá slova použít?

pacient - pacoš; sestra - sestřička; injekce - bodlo - pigáro; žíla - véna; fonendoskop - uši; chorobopis - chorobák - chorobáč - papíry; chirurgie - chíra; plicní ventilátor - dejchák

Mluvené projevy:

Rozehrajte rozhovory:

- Pacient (70) si po týdnu v nemocnici stěžuje na všechno - postel tlačí, soused chrápe, jídlo není dobré, lékař mu zakázal pivo... Uklidněte jej a přesvědčte, že péče o něj je co nejlepší.
- Submisivní muž (30), poštovní úředník, vás v noci zavolá, že má velký strach ze zítřejší operace.

Písemné informace ve zdravotnických zařízeních:

Rozhodněte, které informace, jež přilepila sestra na dveře ordinace, jsou vhodné, které nikoliv. Proč?

- Jsem po budově.
- Neodcházejte, prosím, vyčkejte.
- Přijdu hned.
- Připravte si prosím kartičku od pojišťovny.
- Pořadí pacientů určuje lékař.
- Jsem na obědě.

Příručka pro výuku specifického učiva na středních zdravotnických školách vznikla z potřeby zaplnit mezeru v oblasti didaktiky předmětu ČJL.

Účinnost a úspěšnost užívání příručky může ukázat jediné praxe. V budoucnu by bylo vhodné porovnat učební výsledky žáků připravujících se na povolání zdravotní sestry s pomocí vytvořené příručky s výsledky žáků připravujících se bez této příručky. Dále bude třeba vytvořit obdobné příručky i pro další směry (obory a školy) odborného vzdělávání.

Literatura

Čechová, M.: Komunikační a slohová výchova. Praha 1998

Čechová, M. – Styblík, V.: Čeština a její vyučování. Praha 1998

Honzák, R.: Komunikační pasti v medicíně. Praha 1997

Křivohlavý, J.: Vážně nemocný mezi námi. Praha 1989

Kvítková, N.: Poslání předmětu ČJL na SOŠ různého typu. ČJL, 31, 1980/81, s. 90-105

Standard středoškolského odborného vzdělávání. Základní kurikulum středoškolského odborného vzdělávání. Praha 1997

Učební osnova předmětu ČJL. Praha 1999